

BAKI UNIVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 1, 2022

Bakı – 2022

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini),
Əliyeva İ.N., Məmmədov Y.Ə., Əliyev İ.Ə., Paşayeva N.A., Rəcəbov M.R.
(məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S., Qurbanov A.İ., Əlizadə Y.M., Rzayev A.Ə., Əzizov E.Z., Hacıyev S.T., Vəliyev Ş.Q., Məmmədov C.Ə., Vəliyev M.T., Rüstəmov R.Ə.**

DİLÇİLİK

UOT 81

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ BİR BAXIŞ**Mehriban S.ƏLİZADƏ***

Məqalədə müstəqillik dövründə (1992-ci ildən günümüzdə qədər) Azərbaycan ədəbi dilinin keçdiyi yola nəzər salınır. Bu dövəndə ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində sosiolinqviistik amillərin aparıcı təsirinin səbəbləri şərh edilir. Yeni dövrün ədəbi dil normalarının (xüsusən fonetik və leksik normaların) müəyyənləşməsi, dildə normadan kənara çıxma hallarının başvermə səbəbləri araşdırılır, kodifikasiya prosesinin zəruriliyi əsaslandırılır. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarının, bir tərəfdən, kəşifməsi, bəzi hallarda isə ayrılması prosesinin güclənməsi, hər bir üslubun özünəməxsus mədəni-linqviistik bazasının formalaşması, müxtəlif üslubların qovşağında meydana çıxan yarımüslublar təmsalində yeni tarixi şəraitdə üslubların standartlaşması məsələləri gözdən keçirilir.

Açar sözlər: müstəqillik, Azərbaycan ədəbi dili, anomaliya, kodifikasiya, üslub

Giriş. Ədəbi dilin vəziyyətini, onun formalaşması və inkişafını şərtləndirən, təkamül istiqamətlərini müəyyən edən başlıca amil hər zaman tarixin özü olmuşdur. Bu baxımdan, ümumxalq dili ilə müqayisədə ədəbi dil sosial-siyasi amillərin təsirinə qarşı daha həssasdır. Müstəqillik illərində, xüsusən bu dövrün ilk dövründə gedən ictimai-siyasi və mədəni-tarixi proses, bu zaman kəsimində milli şüurun oyanması və mövcud şərtlər altında yenidən formalaşması ədəbi dilimizin taleyinin müəyyənləşməsində, onun inkişaf istiqamətlərinin şəkil almasında həlledici faktor kimi çıxış etmiş, Azərbaycan ədəbi dilinin strukturunda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Bu amillər ədəbi dilin dövrləşdirilməsində yeni bir mərhələ – müstəqillik dövrü ədəbi dili mərhələsi haqqında danışımağa əsas verir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etdiyi ilk illərdən başlayaraq, “Azərbaycanda dil quruculuğunun bütün sahələrində (dövlət dili, əlifba, orfoqrafiya), habelə dilin lüğət tərkibində, hətta qrammatik quruluşunda müxtəlif yenilik meyilləri meydana çıxmağa başladı” [2, 363]. Bu meyillər nəzərə alın-

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; mehribanalizada@bsu.edu.az, ORCID İD: 0000-0003-4132-707X*

maqla müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı bir neçə istiqamət üzrə - Azərbaycan ədəbi dili normalarında baş verən dəyişikliklər və onların kodifikasiyası prosesinin tənzimlənməsi; latın qrafikasına keçidin şərtləndirdiyi dəyişikliklər (orfoqrafik və orfoepik normada yenilənmə); lüğət tərkibinin sürətli inkişafı və qlobal səviyyədə yenilənməsi; ədəbi dilin funksional üslublarında və üslublararası münasibətlərdə dəyişmələr və s. aspektlərdən nəzərdən keçirilə bilər.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinə bir baxış. Azərbaycanda müstəqilliyin bərpa edilməsindən sonra cəmiyyət həyatının, ilk növbədə isə ictimai təfəkkürün demokratikləşməsi fonunda gedən dəyişikliklər ədəbi dil norması və funksional üslubların mənzərəsini müəyyən etdi. Bu dövəmdə gedən köklü islahatların təsiri altında ədəbi dilin yeni funksiyaları müəyyənləşdi: Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili statusunu qazandı, beynəlxalq arenaya çıxırdı. Ana dilimizin tətbiq sahələri genişləndi, Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsini təmin edə biləcək mövqə qazandı. Milli şüurun oyanması kontekstində özünüdərk proseslərinin güclənməsi və tarixi köklərə qayıdış arzusu Sovet imperiyasının təzyiqi ilə susdurulan və unudurulan türkcülük ideyalarının yenidən baş qaldırmasına gətirib çıxardı. Vahid türk dünyasına qovuşma istəyi latın qrafikasına keçid prosesini reallaşdırdı. Dilimizin lüğət tərkibində köklü yenilənmə baş verdi, ədəbi dilimiz xeyli zənginləşdi, milli “özləşmə” meyli xüsusilə aktuallaşdı. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi mükəmməlləşdirildi, terminlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması prosesi gücləndi. Ədəbi dilin sovet ideologiyasının qoyduğu qəliblərdən uzaqlaşması, “rəsmiyyətçilik” çərçivəsindən çıxaraq xəlqilik keyfiyyəti əldə etməsi, yazılı ədəbi dilin sadələşdirilməsi nəticəsində yazılı ədəbi dillə şifahi dilin yaxınlaşması, yeni demokratik medianın yaranması ilə ədəbi dilin funksional-üslubi variativliyinin artması müstəqillik dövrü ədəbi dilimizin fəaliyyət istiqamətlərini təyin edən məqamlardandır. Lakin bu dövrdə ədəbi dilimizin inkişafını müəyyənləşdirən yeni meyillərlə yanaşı, narahatlıq doğuran problemlər də mövcuddur. Əslində, bu problemlər ədəbi dilin öz mahiyyəti və daxili strukturundan irəli gəlmiş, daha çox dövrün tələbi ilə və ədəbi dilimizin dəyişkən tarixi şəraitdə funksiya göstərməsinin nəticəsi kimi ortaya çıxırdı. Müstəqillik illəri bütün dünyada qloballaşma prosesinin gücləndiyi dönmə təsadüf edir. Qloballaşan dünyaya inteqrasiya vasitəsi olaraq, ingilis dilinin dominantlığı (*lingua franca* funksiyasını daşması) şəraitində istər-istəməz Azərbaycan dilinin rəqabətə davamlılığını təmin etmək zərurəti yaranır. Bunun üçün milli dil və nitq korpusunun formalaşdırılması, virtual məkanda Azərbaycan dilində axtarış sistemlərinin, internet resurslarının, elektron və interaktiv resursların yaradılması və təkmilləşdirilməsi günün tələbinə çevrilir. Digər tərəfdən, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının sabitləşməsi (xüsusən fonetik və leksik-üslubi normaların) və onların tətbiqi məsələsi, KİV dilində ədəbi dil standartlarına riayət olunması və ədəbi dilin saflığının qorunması ilə bağlı problemlər bu məsələlərin elmi-nəzəri müstəvidə şərhinin zəruriliyini ortaya çıxarır və yeni linqvistik baxış

tələb edir. İlkən araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik dövrü ədəbi dilinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair müəyyən tədqiqatlar aparılsa da (adətən, bu tədqiqatlar konkret və məhdud istiqamətləri əhatə edir), dövrün dil mənzərəsini kompleks şəkildə əhatə edən tədqiqatlara ehtiyac var. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni tarixi şəraitdə və yeni cəmiyyətin tələbləri əsasında təşəkkülünü əks etdirən araşdırmaların aparılması, milli ideoloji kontekstdə yenidən təşkilinin və təkamülünün istiqamətlərini müəyyənləşdirən konseptual platformanın yaradılması dilçiliyimiz qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Dövrün sosiolinqivistik xarakteristikası fonunda müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbi dilinin linqvakulturoloji mahiyyətinin üzə çıxarılması da günümüzün aktual problemləri sırasındadır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dinamikasını təkcə bu dövrün forma və məzmun, norma və üslub rəngarəngliyi deyil, həm də araşdırılan dönmənin tədqiq vəziyyəti müəyyən edir. Müstəqillik dövründə fəaliyyət göstərən ədəbi dilimizin kompleks təhlilinin aparılması və inkişaf istiqamətlərinin müxtəlif aspektlərdən (tarixi, mədəni, ədəbi, linqvistik, poetik) müəyyənləşdirilməsi bu baxımdan olduqca önəmlidir. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni sosiolinqivistik tələblər əsasında formalaşması, struktur və sistem komponentlərinin (norma, üslub, funksional və fərdi təzahürlər) yeni əlamət və şəkil qazanma istiqamətində təkmilləşməsi, şifahi və yazılı formalarının inkişafı və s. bu dövrün ədəbi dilinin inkişaf istiqamətlərini ortaya çıxarır. Bu dövəmdə ədəbi dilin təkamül yolunu işıqlandırmaqla yanaşı, ədəbi dil standartlarının müəyyənləşdirilməsi, norma və kodifikasiya, üslublararası inteqrasiya və diferensiasiya məsələlərinə dair elmi-nəzəri mülahizələrin ümumiləşdirilməsi və modelləşdirilərək təqdim olunması da müstəqillik dövründə dilimizin vəziyyətinin xarakterizə olunmasını şərtləndirən zəruri komponentlərdəndir. Bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması yalnız Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi və müasir Azərbaycan dilinin təşəkkülü və təkamülü ilə yox, həm də azərbaycanşünaslığın müxtəlif məsələlərinin işıqlandırılması baxımından günümüzün tələbləri sırasındadır.

Təbii ki, Azərbaycan ədəbi dilinin yeni mərhələsi və bu mərhələni yetişdirən ictimai-siyasi şərait və tarixi-mədəni mühitə nəzər salmaq üçün ədəbi dilin tarixi dövrlərinə ekskurs edilməlidir. Müstəqillik dövründə ədəbi dil məsələsinin aktuallığını təkcə elə “Azərbaycan dili” termini ilə bağlı müzakirələr kontekstində də araşdırmaq və dəyərləndirmək mümkündür. Bu dövrdə dil siyasəti və dil quruculuğunda prioritet istiqamətlərdən biri müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dili normalarının müəyyənləşməsi, ədəbi dildə norma anlayışı, normanın tarixiliyi və dəyişkənliyi, norma və anomaliyaların qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Nəzəri dilçilikdə normalaşma məsələsinə baxış ədəbi dil mənzərəsini müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dildə norma və normalaşma prosesi dil-gerçəklik-təfəkkür münasibətlərinin, linqvistik prosesə intralinqvistik (regional, sosial, funksional) və ekstralinqvistik təsirlərin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Normalaşma və kodifikasiya probleminə münasibət norma ilə norma olmayanı bir-birindən ayırmaq, əlavə təzahürlər fonunda ədəbi dilin əsas inkişaf istiqamətinin müəyyənləşdirilməsini və ümumiləşdirmə

kontekstində dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Yalnız elmi-nəzəri ədəbiyyatda normanın konseptual izahı, norma probleminin qoyuluşu nəzərdən keçirilməklə sistem və norma məsələsinə, norma – anomaliya münasibətlərinə aydınlıq gətirilə bilər. “Sistemlə normanın qarşılıqlı əlaqəsi dilin mövcudluğunu və onun dinamik tarazlığını müəyyənləyir. Bütün hallarda norma dildə koordinator – istiqamətləndirici rol oynayır. Norma dildə realizə olunmuş, hal-hazırda realizə olunan və hələ müəyyən zaman ərzində realizə oluna biləcək dildaxili qanunlardır” [9, 15]. Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dil tarixinin araşdırıcıları Ə.Dəmirçizadə, M.Cahangirov, V.Aslanov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, N.Cəfərov, N.Xudiyev, Q.Kazımov, İ.Məmmədov, Q.Abdullayeva və başqalarının əsərləri yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi qaynaqları kimi çıxış edir, ədəbi dil və norma məsələsinin müxtəlif aspektlərdə izahını və problemin qoyuluşunu öyrənmək üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilində norma məsələsini araşdırarkən, ilk növbədə, fonetik normadakı dəyişikliklər barədə danışmaq lazım gəlir. Belə ki, fonetik normadakı tərəddüdlər orfoqrafiya qaydalarında dəqiqləşdirmələrin aparılmasının səbəbi kimi çıxış edir. Müstəqillik bərpa edildikdən sonra Azərbaycan ictimaiyyətinin ilk tələblərdən biri kiril qrafikasından latın qrafikasına keçid (daha doğrusu, qayıdış) olmuşdu. Bu tələb milli şüurun oyanışının əsas göstəricilərindən biri kimi gündəmə gəlmişdi. Eyni zamanda, haqqında danışdığımız dönəmin ictimai-sosial kontekstində bu problem yalnız dil məsələsi deyildi, həm də siyasi mahiyyət kəsb edirdi. Sovet dönəmində türk xalqlarının istifadə etdikləri əlifbaların kiril qrafikası əsasında hazırlanması onlar arasında süni şəkildə uçurum yaratmaq, fərqli cəhətləri qabartmaq niyyətindən irəli gəlirdi. Ortaq kökdən təşəkkül tapan türk dillərində eyni fonemlərin fərqli qrafik işarələrlə verilməsi bu dilləri bir-birindən uzaqlaşdırmaq, müxtəlif dillər kimi qələmə vermək kimi məkrli bir məqsədə xidmət edirdi. E.İbrahimov göstərir ki, müstəqilliyin ilk illərində əlifba məsələsi ilə bağlı gedən müzakirələr, əslində, ziyalılarımızı fərqli yanaşma sərgiləyən bir neçə cəbhəyə bölmüşdü: “Azərbaycanda latınlaşma hərəkatının rəhbərlərindən olan F.Cəlilov 30 mart 1990-cı ildə “Azərbaycan” qəzetində nəşr etdirdiyi “Ziyanın yarısından” adlı məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan xalqı latın əlifbasını öz istəyi ilə, kiril əlifbasını isə təzyiqlə altında qalaraq qəbul etmişdir. Azərbaycan xalqı son iki yüz ildə bütövlüyünü, müstəqilliyini, milli ənənələrini, imanını, inancını, oğullarını, milli adını, soyadını, yazı mədəniyyətini itirdi. Xalqın mədəniyyətinə ziyan vuran, eyni dildə danışan doğmalarından uzaq salan bir əlifbanı çətin vəziyyətdə olsaq belə dəyişdirməliyik. Anadoludakı qardaşlarımız bir başqa əlifbada, Arazın o tərəfindəkilər də bir başqa əlifbada, biz isə hər ikisinin başa düşmədiyi bir əlifbada “tarix” yazırıq” [5]. Latın qrafikasına keçid türkçülük ideologiyasına xidmət etməklə tarixi həqiqətləri bərpa edirdi və bu mənada, əlbəttə ki, irəli atılan bir addım idi. Lakin bu dəyişiklik ədəbi dil strukturunda bəzi orfoqrafik normaların dəyişilməsinə də gətirib çıxardı. Yeni əlifbanın imla və tələffüzdə doğruduğu dəyişmələr (latın qrafikasına tam keçid, apostrofdan imtina (vaxtilə *fe'l*,

şe'r, məs'ul, e'tina şəklində yazılan bəzi ərəb mənşəli sözlərin yazılış qaydasının dəyişdirilərək *feil, şeir, məsul, etina* kimi qəbul edilməsi), bəzi alınma sözlərin yazılışındakı variantlılıq (*kompyuter – kompüter*) və onların fonetik normalaşma prosesinə təsiri yeni dövrdə orfoqrafik normanın tərəddüdlərinin bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Eyni zamanda, orfoepik normalardakı qeyri-sabitlik, Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan ədəbi tələffüzünə təsiri orfoepiya normasında sabitləşmə ilə bağlı problemləri və onların nizama salınmasının perspektivlərini gündəmə gətirir. Bu prosesdə rus dili ilə yanaşı, ingilis və türk dillərinin nüfuz dairəsinin genişlənməsi, türk tələffüzünün təzahür formalarının (vurğu xətalari – [*İsta'nbul*], [*ma'rka*]; ortaq kəlmələrin türk variantında tələffüz edilməsi – [*yarışmaçı*]-[*yarışmacı*], [*filan*]-[*falan*]) ədəbi tələffüzə təsiri də gözəndən keçirilməlidir.

Ədəbi dilin leksik normasında gedən yenilənmə Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi və inkişafı fonunda araşdırılmalıdır. Bu fikirlə tamamilə razıyıq ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması, ümumiyyətlə, lüğət tərkibinin mənzərəsi müxtəlif tarixi dövrlərdə, mərhələlərdə onun fonetik və ya qrammatik norması ilə müqayisədə daha mütəhərrik, dəyişkən olmuşdur. Əslində, bu, universal hadisədir, prinsip etibarilə, bütün inkişaf etmiş dillərə aid qanunauyğunluqdur, belə ki, hər hansı dilin daşıyıcıları tarix boyu ayrı-ayrı etnik mədəniyyətlərin, yaxud beynəlxalq mədəniyyətin yaratdığı söz-anlayış texnologiyalarını fonetik, yaxud qrammatik texnologiyalardan fərqli olaraq daha asan, daha kütləvi şəkildə qəbul edirlər. Ona görə də hər hansı dilin lüğət tərkibi özünü kifayət qədər açıq sistem kimi göstərir” [7, 3]. Bu dövrdə leksik normanın müəyyənləşməsində sosiolinqvisistik amillərin rolu aparıcı mövqeyə keçir. Keçmiş ictimai quruluşun süqutu ilə külli miqdarda lüğət vahidinin sıradan çıxması baş verir, sovetizmlər tarixizmlərin yeni növünə çevrilir. Qloballaşan dünyaya inteqrasiya prosesinin nəticəsi kimi ortaya çıxan neologizmlər (*internet, facebook, marketing, instaqram*) yeni həyat şərtlərinin, məişət tərzinin tələbi ilə dildə gedən yeniləşmənin göstəricisi olaraq dəyərləndirilməlidir. Dövrün ədəbi dilində leksik normanın vəziyyətini müəyyən edən cəhətlərdən başlıcası Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan dilinə təsiri ilə bağlıdır. Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçən elementlərin standartlaşdırılması və norma çərçivəsində sabitləşməsi mənzərəsini aydın təsəvvür etmək üçün bu kateqoriyadan olan leksemləri bir neçə qrup üzrə təsnif etmək olar: 1) müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən keçən və kəmiyyət etibarilə çoxluğu təmsil edən uğurlu sözlər (*translyasiya – yayın, nöqtəyi-nəzər - baxım, əhatə - çevrə, əhəmiyyət - önəm*); 2) geniş işləklilik qazanmış sözlərlə müqayisədə dilimizdə tam sabitləşmə bilməyən vahidlər (dilimizdə bir müddət *kompyuter* əvəzinə istifadə edilən *bilgisayar* sözü və s.); 3) türk mənşəli olmasada, Türkiyə türkcəsinin təsiri altında məlum model əsasında dilimizdə formalaşan leksemlər (*müdafiə etmək əvəzinə dəstəkləmək, lider əvəzinə öndər – I sözdə alınma kök üzərinə milli şəkilçi, II sözdə isə milli kök üzərinə mənşəcə qeyri-müəyyən olan şəkilçi artırılmışdır*).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin ən xarakterik əlaməti isə onun sürətlə yenilənməsi, sisteməlik şəkildə yeni vahidlərlə zənginləşməsi prosesi hesab oluna bilər. Daxili imkanlar hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi hər üç istiqaməti əhatə edir; leksik yolla - sözlərin semantik inkişafı (məsələn, *bəy* sözünün bir dönmə müraciət forması kimi geniş işləklilik qazanması) və dialekt leksikasının ədəbi dilin zənginləşmə mənbəyi kimi çıxış etməsi (*ismaric* sözünün *mesaj* sözü ilə paralel işlənməsi), morfoloji üsulla sözyaratma (məsələn, qeyri-məhsuldar leksik şəkildənin yeni sözyartama imkanının üzə çıxması ilə formalaşan *rəqəmsal* termini) və sintaktik üsulla söz yaradıcılığı (məsələn, *soyad*, *yetərsay*). Alınmaların relevantlığı (leksik müvazilik və paralel funksionallığı (məsələn, *şərh – komment*, *qapıçı – qolkiper*, *moderator – əlaqələndirici*), leksik lakunlar və onların dildə ifadə formaları müstəqillik dövrü ədəbi dilində leksik normada təəddüd yaradan və kodifikasiya prosesinin zəruriliyini əsaslandıran məsələlərdəndir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarında gedən inteqrasiya və diferensiallaşmada linqvososial amillərin rolunun izlənilməsi də mühüm məqamlardandır. Bu dövəmdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublar baxımından inkişafı, bu üslubların bir tərəfdən birləşmə və kəsişməsi, bəzi hallarda isə ayrılması prosesinin güclənməsi, hər bir üslubun özünəməxsus dil bazasının formalaşması, bəzi üslub qollarındakı tənəzzül (epistoliar üslubun şəxsi məktublaşma qolu) və yeni mikroüslubların ilk təzahürləri (sosial media), müxtəlif üslubların qovşağında meydana çıxan yarımüslublar timsalında yeni tarixi şəraitdə üslubların standartlaşması məsələlərinin sistemli şəkildə şərh edilməsi, dövrün ayrı-ayrı mərhələlərinin dil nümunələri və təmayülləri əsasında aparıcı üslubun müəyyənləşdirilməsini mümkün edir. Bədii üslub ədəbi dilin zənginliyini və kamilliyini daha dolğun əks etdirdiyindən aparıcı üslub kimi liderliyi bu dövrdə də saxlayır. Müstəqillik dövrünün ən vacib mərhələlərinin verdiyi yeni mövzularda (milli azadlıq hərəkatı, Qarabağ mövzusu və s.) yaranan ədəbiyyatın üslub standartları və linqvopoeitikası dövrün bədii dilinin mənzərəsini daha bariz şəkildə canlandırır. Bədii dilin nəsr dilinin özəlliyi kimi danışiq dilinə meylin güclənməsi, yüksək üslubdan imtina edilməsi özünü göstərir. Müstəqillik illərində bədii nəsr həm tərcümə, həm də orijinal mənbələrlə təmsil olunur. Bədii nəsrde yüksək pafos və təntənəli dil yerini sadə, bəzən, hətta danışiq-məişət nitqinə verir. XX əsr ədəbiyyatının tanınmış simalarının (Anar, Elçin, Ramiz Rövşən, Mövlud Süleymanlı, Afaq Məsud, Aqıl Abbas, Seyran Səxavət və b.) yaradıcılığının yeni nümunələri ilə yanaşı, ədəbiyyata müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövəmdə gələn yazarların (İlqar Fəhmi, Elçin Hüseynbəyli, Salam Sarvan, Qulu Ağsəs, Səlim Babullaoglu, Qanturalı, Şərif Ağayar, Aqşin Yenisey, Seymur Baycan, Murad Köhnəqala və b.) əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri dövrün bədii dilinin real mənzərəsini əks etdirir. Müxtəlif müəlliflərin əsərləri üzrə aparılan müqayisələr fonunda konkret və xarakterik təzahürlərin meydana çıxarılması bədii nəsr dilinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Nəzm di-

linin obrazlar və ifadə sistemində də yeniliklər özünü göstərir. Yeni dövr yeni mövzular tələb etdiyi kimi, yeni mövzular da yeni ifadələr və obrazlar sistemi yaradır. “Susdurulan haqq”, “donan vicdan“ (B.Vahabzadə), “qapısız vətən” (V.Səmədoğlu) kimi ifadələr, “zaman”, “dünya”, “ədalət”, “azadlıq” konseptlərini əks etdirən linqvistik sahə elementləri yeni poeziyanın ideya-bədii istiqamətindən doğan faktlar kimi diqqəti çəkir. Dramaturgiya dilində dəyişikliklər yeni janr xüsusiyyətlərinin ədəbi dildə təzahür formaları (serialların dili, skeç mətnləri) fonunda ortaya çıxır.

Elmi üslubda gedən dəyişmələr elmi terminologiyanın yenilənməsi ilə təmsil olunur. Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycanda bütün sahələr üzrə aparılan uğurlu islahatlar ölkəmizdə elmin milli inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. İqtisadi potensialı əqli potensiala çevirmək prinsipi müstəvisində bu sahə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilir. Linqvistik baxımdan yanaşdıqda, müxtəlif elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi-texniki inkişaf, dövlətlərarası əlaqələrin güclənməsinin dilimizə terminoloji bazasının zənginləşməsinə də təsir göstərdiyinin şahidi olur. Bu dövrdə “termin səciyyəli sözlərin vahid sistem əsasında təqdim olunması, Azərbaycan dilində artıq mövcud olan terminlərlə yanaşı müstəqillik illərində yeni yaranan terminlərin toplanması, sistemləşdirilməsi və dəqiq təsnifatının verilməsi, alınma terminin adekvatlığı məsələləri xüsusi aktuallıq qazanır” [8, 3]. Azərbaycanda dünya elmi kontekstində yaranan yeni elm sahələrinin formalaşması və inkişaf istiqamətlərini əks etdirən çoxlu sayda termin və birləşmələrin unifikasiyası və dilimizin leksik-terminoloji sistemində yer alması dövrün ədəbi dilini xarakterizə edən mühüm cəhət kimi önə çıxır. Alınma termin məsələsində diqqəti çəkən başlıca məqam ondan ibarətdir ki, “müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınmışdır, (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir” [1, 88].

Müstəqillik dövrü ədəbi dilində funksional üslubların vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi kontekstində publisistik üslubun inkişafı 3 istiqamətdə - mətbuat dili, radio-televiziya dili və internet mediasının dili və üslubu istiqamətində gedir. Ümumiyyətlə, publisistik üslub yarandığı gündən etibarən, bütün dövrlərdə “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mətbuat dilinin xüsusi çəkisi vardır. Həyatda baş verən ən mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olan sözlər, yeni ifadə formaları qəzet dili vasitəsilə daha kütləviləşir” [3, 607]. Demokratik mətbuatın yaranması ilə publisistik üslubun diferensiallaşması məsələsi ortaya çıxır, müxtəlif ideoloji istiqamətli mətbuatın dili fərqli cizgiləri

ilə seçilir. Yeni mətbu orqanların dil və üslub xüsusiyyətləri, yeni publisistik formalı yazıların (janrların) yaranması (bulvar pressası, köşə yazarlığı) istiqamətində dəyişikliklər izlənilir. Reklam mətnlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri və onların publisistikaya münasibəti xüsusi bir məsələ olaraq gündəmə gəlir. Dövlət və özəl radio və televiziyanın dil-üslub xüsusiyyətləri audiovizual nitqdə norma məsələsi kontekstində araşdırma tələb edir. Bu dövrdə müxtəlif internet fenomenlərinin yaygınlaşması sosial media istifadəçilərinin sayının artması ilə izah olunur. Müxtəlif statusa, səviyyəyə, dünyagörüşünə malik insanların dil daşıyıcısı olaraq yazı yazmaq, şərh və paylaşım etmək istəyi dilimizin fərqli təzahürlərdə tətbiq edilməsi və ədəbi dil normalarının təhrif olunması ilə nəticələnir. İnternet məkanında tez-tez sözlərin lüzumsuz və yanlış qısaldılması, kəlmələrin həqiqi mənasından fərqli şəkildə istifadəsi (slenq, jarqon), orfoqrafik normanın pozulması və nitq etiketlərindən yanlış istifadə ilə üzləşirik. Bu sahədə olan problemlərdən biri də anadilli informasiya axtarış sistemlərinin kifayət qədər olmamasından ibarətdir. “Azərbaycan İnternetinin özünəməxsus Azərbaycandilli axtarış sistemləri, təəssüf ki, hələ bir o qədər də inkişaf etməyib. İndiki böyüməkdə olan nəsil üçün, gənclər üçün internetdə Azərbaycan dilində fundamental mahiyyətə malik informasiya resursları olduqca azdır. Ümid etmək olar ki, Azərbaycan interneti inkişaf etdikcə milli axtarış resurslarımız da güclü axtarış sistemlərinə çevriləcək” [6].

Bu dövrdə rəsmi üslub xüsusi mövqə qazanır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında sənədləşmə dili xeyli təkmilləşir. Azərbaycanın beynəlxalq statusu dövlətlərarası yazışmaların, rəsmi sənədlərin dili və üslubunun mükəmməlliyini tələb edir. Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycan dilinin dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından səsəlməsi, dövlət əhəmiyyətli sənədlərin Azərbaycan dilində tərtib edilməsini mümkün edir. Rəsmi üslubun digər qolu kimi kargüzarlıq sənədləri və dövlət idarəçiliyində tətbiq olunan sənədlərin dili və üslubu da təkmilləşir. Azərbaycan dilində kargüzarlıq sahəsində bəzi keçmiş standartlar saxlanılmaqla yanaşı, müstəqillik illərində az müddətdə yeni sənəd nümunələri yaranır. Bu sənədlərin tərtib prinsipləri, habelə dünyanın qabaqcıl ölkələrinin kargüzarlıq işində istifadə etdikləri müasir texnika və texnologiyaların dilimizə tətbiqi Azərbaycan kargüzarlığının gələcək inkişafı üçün əlverişli nəzəri baza yaradır. Rəsmi üslubun bu qolunun mühüm aspektlərindən biri də kargüzarlıq sahəsindəki pərakəndəliyin aradan qaldırılması, kargüzarlıq nəzəriyyəsi və praktikasının təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bu sahədə normativlərin və standartların müəyyənəşdirilməsi həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsi müasir Azərbaycan dilçiliyinin problemləri və perspektivləri fonunda gözdən keçirilməlidir. Bu dövrdə Azərbaycanda filoloji fikir dövlətin müasir Azərbaycan dilçiliyi qarşısında qoyduğu tələblər kontekstində inkişaf edir. Dövlət başçısı tərəfindən verilən fərman və sərəncamlar bu sahədə görülən işlər (latın qrafikasında

nəşrlər, ədəbi dilin qorunması layihəsi üzrə monitorinqlərin aparılması) dilçiliyimizin elmi fundamentinin təkmilləşdirilməsini mümkün edir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçilik, konsept dilçiliyi, gender dilçiliyi kimi yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması və inkişaf etməsi onun dünya linqvistikasının aparıcı təmayülləri ilə ayaqlaşmasını göstərir. Müasir dilçilikdə mətnə koqnitiv yanaşma tendensiyasının aktuallaşması mətn semantikasını üzrə tədqiqatların yeni səviyyədə aparılmasını, mətnin həm yaranması, həm də qavranılmasının modelləşməsini mümkün edir. Koqnitiv dilçilik platformasından çıxış edərək milli şüurla bağlı fərdi konseptlərə müraciət olunması milli dilçiliyimizin özünəməxsus xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Onomastik tədqiqatların çağdaş sosiolinqvistik kontekstdə - tarixi zəfərimizdən sonra antroponimlər, toponimlər, erqonim və ideonimlər sistemində baş verən dəyişmələr fonunda araşdırılması, qrammatika məsələlərinin günün elmi tələbləri səviyyəsində həlli, Azərbaycan dilinin mükəmməl elmi qrammatikasının yaradılması, funksional qrammatika və mətn sintaksisi sahəsində araşdırmaların yeni elmi təmayül və nəzəriyyələr kontekstində həyata keçirilməsi dilçiliyimiz qarşısında duran vacib məsələlərdir. Müstəqillik dövrünün aktual problemləri sırasında dil sənayesinin inkişafı da yer alır. "Azərbaycanda da dil sənayesinin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Ölkədə biliklər iqtisadiyyatı prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul olunmuş və bu sahənin inkişafı üçün dövlət tərəfindən zəruri konseptual sənədlər qəbul edilmişdir... Lakin ölkədə dil sənayesini məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirmək üçün kompleks elmi-praktiki tədqiqatların həyata keçirilməsi, mövcud problemlərin, müvafiq hüquqi və iqtisadi situasiyanın dərinədən öyrənilməsi, bu sahənin inkişafı üçün konseptual baxışların formalaşdırılması, hüquqi, iqtisadi, təşkilati, kadr hazırlığı və s. sahələri əhatə edən müvafiq ekosistemin formalaşdırılması vacibdir" [4, 22].

Nəticə. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsi mütləq ictimai-siyasi hadisələr fonunda gözdən keçirilməlidir. Ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsi və tənzimlənməsində də məhz bu amil həlledicidir. Yeni demokratik cəmiyyətin tələbləri və istəkləri əsasında formalaşan dil siyasəti milli zəmin üzərində qurulur. Eyni zamanda, qloballaşan dünyanın çağırışlarına reaksiya kimi Avropa dilləri, xüsusilə də ingilis dilinin, tarixi köklərimizə qayıdış və qan yaddaşının bərpası prosesinin nəticəsi olaraq, Türkiyə türkcəsinin dilimizə əsaslı təsiri özünü büruzə verir. Müstəqillik dövrü ədəbi dilinin inkişafı üslubların dil bazasının təkmilləşməsi, yeni yarımüslubların (məsələn, sosial media və internet dilini əhatə edən virtual-elektron üslub) formalaşması fonunda gedir. Dilçiliyimizin elmi bünövrəsi güclənir, yeni tədqiqat sahələri yaranır, leksikoqrafiya inkişaf edir. İlkən araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik dövrü ədəbi dilinin tam mənzərəsini əks etdirən fundamental tədqiqatların yaranmasına xüsusi ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və mədəniyyət. – Bakı: Yazıçı, - 1992. - 190 s.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. IV c. (XX əsr). – Bakı: Şarq-Qərb, - 2007. - 424 s.

3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / Seçilmiş əsərləri. I c. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 686 s.
4. Əliquliyev R., Mahmudov R. Dil sənayesi: imkanlar, perspektivlər və problemlər // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, - 2018, №1,- 3–26
5. İbrahimov E. Əlifbamızın keçdiyi yol. // 525-ci qəzet, 01.08.2019.
<https://525.az/news/124623-elifbamizin-kecdiyi-yol-elcin-ibrahimov-yazir>
6. İsmayıloğlu C. Ana dili – Azərbaycan Türkcəsi müstəqillik illərində /fevral 21, 2019 -
<https://www.cahid.info/archives/803>
7. Kərimli F. Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması (XX əsrin 1920-ci illəri). - Bakı: Elm və təhsil, - 2018. - 184 s.
8. Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Fil. üzrə fəl. dok... dis.avtoreferatı. - Bakı, - 2007. - 22 s.
9. Qasımova R. Azərbaycan dilində leksik nomalaşma. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010. - 144 s.

ВЗГЛЯД НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Мехрибан С. АЛИ-ЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается путь, пройденный азербайджанским литературным языком в период независимости (начиная с 1992-го года по сегодняшний день). Объясняются причины ведущей роли социолингвистических факторов в определении норм литературного языка. Это особенно касается фонетической и лексической нормы. Также обосновываются условия определения аномалий, необходимости кодификации языковых норм. Рассматриваются стандартизация стилей в новое историческое время, когда с одной стороны происходит интеграция, а с другой дифференциация функциональных стилей, создание языковой и культурной базы отдельных стилей и появление некоторых подстилей на перекресте уже действующих стилей.

Ключевые слова: независимость, азербайджанский литературный язык, аномалия, кодификация, стиль

A LOOK AT THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Mehriban S.ALIZADEH

SUMMARY

The article looks at the path of the Azerbaijani literary language during independence (from 1992 to the present). The reasons for the leading influence of sociolinguistic factors in determining the norms of literary language in this period are explained. The definition of literary language norms of the new period (especially phonetic and lexical norms), the causes of deviations from the norm in the language are investigated, and the necessity of the codification process is substantiated. The issues of crossing the functional styles of the Azerbaijani literary language during the independence period, and in some cases strengthening the process of separation, the formation of a unique cultural and linguistic base of each style, the standardization of styles in the new historical conditions are examined.

Keywords: independence, Azerbaijani literary language, anomaly, codification, style

UOT 811.512.1

“FÜTUHÜŞ-ŞAM” ƏSƏRİNİN ORFOQRAFİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Vahidə M.CƏFƏRZADƏ*

Məqalədə XIV əsrdə həm şair, həm də nasir kimi tanınmış Ərzurumlu Mustafa Zəririn bir sıra tərcümə əsərlərindən, VIII-IX əsrlərdə yaşamış islam tarixçisi, hədis ustası qazi Əbu Abdullah Məhəmməd bin Ömər əl-Vaqidinin ərəbcə yazdığı dini-fəlsəfi və tarixi məzmunlu “Fütuhüş-Şam” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsindən, eyni zamanda əsərin bəzi orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Nadir mədəniyyət abidələrindən biri olan “Fütuhüş-Şam” əsərinin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixində, xüsusilə nəsr dilinin formalaşmasında müstəsna rolu vardır. Orta əsrlər dil tariximizi araşdırmaq üçün isə əvəzsiz mənbədir. Əsər İslam dini tariximizin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Mustafa Zərir, Şərqi Anadolu, Şam şəhəri, dini ədəbiyyat, əlyazma, Quran surələri, arxaizm, leksik-semantik söz qrupları, canlı xalq dili

Giriş. Azərbaycan ədəbi-bədii fikir tarixində XIV əsr yeni bir mərhələ təşkil edir. Bu əsrdə Şərqi Anadoluda və onunla həmsərhəd ərazilərdə ilk anadilli abidələrimiz, yazılı ədəbi-bədii dil nümunələrimiz yaranmışdır. Bu dövrə aid Azərbaycan şeirinin ideya-bədii inkişafında böyük rolu olan şairlərdən Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Sulı Fəqih, Yusif Məddah, Qazi Mustafa Zərir və bir sıra başqa görkəmli sənətkarların adlarını çəkmək olar. Öz zəmanəsində həm şair, həm də nasir kimi tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olan Ərzurumlu Mustafa Zəririn yaradıcılığı bir sıra hallarda dövrün ədəbi-bədii simasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Həyatı haqqında kifayət qədər məlumat olmasa da, əsərləri bizi çox mətləblərdən hali edir. Məxəzlərdə sadəcə olaraq əsərlərinin yazılma tarixi verilmişdir. Görkəmli türk ədəbiyyatşünası N.Banarlı yazır: “Sirətün-Nəbi” eserinde kendisini Mustafa bin Yusif bin Ömərüd-Darirül-Erzeniz Rumi diyə tanıtan Erzurumlu Kadı Darir, asrın Azeri türkçesi edebiyatında mühüm yeri olan şairdir” [1].

O, VIII əsrdə yaşamış ərəb alimi ibn İshaqın “Kitabu sirətür-Rəsulullah” əsərini “Sirətün-Nəbi” adı ilə nəsr və nəzmlə tərcümə edir və 1388-ci ildə bitirir. 2126 beytdən ibarət olan “Yusif və Züleyxa” əsərini 1366-cı ildə yaz-

* AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru;
vahidajafarzade@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-9663-7916

mışdır. 1393-cü ildə “Fütühüş-Şam” əsərini yazıb Hələb əmiri Çolpana təqdim edir. Zərir əsərlərinin çoxunu hökmdarların əmriylə yazmışdır. Tərcümə etdiyi əsərlərin dili atalar sözləri, məsəllər, xalq hikməti ilə bağlı deyimlər və sözlərlə zəngindir. Əsərləri Anadolu, Misir və Suriyada əsrlərcə sevilərək oxunmuşdur.

Tədqiq etdiyimiz “Fütühüş-Şam” əsəri haqqında qeyd etməliyik ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafında bu abidə mühüm rol oynamışdır. Dilimizin tarixinin öyrənilməsində də əhəmiyyəti olan dil faktları ilə zəngindir. Bu baxımdan əsərin orfoqrafik qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri. Əsər qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlər baxımından başlanğıc mərhələyə aid bir sıra cəhətləri özündə əks etdirir. Abidənin orfoqrafik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda başqa orta əsr abidələrində olduğu kimi türk mənşəli və qismən də fars mənşəli eyni sözün bir neçə qrafik variantda yazıldığını görürük. Məsələn: جرق-جرخ *çarx/çarq* [4, 20b]; طرفنده کی – طرفنده غی *tərəfindəki/tərəfindəği* [4, 291b]; اکرلمدین-ایرلمدین *əğərləmədin/əyərləmədin*; انطاکیه- انطاکیه *Antakiyyə/Antaqıyya* [4, 4a]; درجه *darəcə / tarəcə* və s.

Əsərdə türk mənşəli arxaizmlər də diqqəti cəlb edir. Abidənin dilindəki arxaizmləri leksik-semantik və fonetik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Türk mənşəli fonetik arxaizmlər. 1. Söz əvvəlində cingiltili “y” samitinin işlənməsi: *yürək, yul, yitirmək, yulluq, yuldırım* və s.:

Cümlə aləmi kəndülər kibi *yürəksiz* sanurlar [4, 149b]; Həm öylə etdilər. Ac arslanlar kibi kafir çərisinə bir giriş girdilər ki, *yuldırım* yanar kibi və ya neyistana atəş düşər kibi [4, 21b]; *Yürək* bərkidələm [4, 92b]; Biz sizünlə necə sülh edərüz ki, sizün batriqünüz Yuqanna çıxdı ki, bizümlə hər bə və qital edə və qəl’əsini möhkəm etdi və bunca *yulluq* zəxirə cəm’ edüb içinə yığdı və nöqərlər tutdı [4, 152a]; Ol gecə Rəstulis saqi və tavaşiyi “Dil kəsilsin”, - deyü ikisini dəxi *yitürdi* [4, 245a] və s.

2. Bəzi sözlərin tərkibində “y” samitinin düşməsi. Məs.: Yuqanna ayıtdı: “Kəndilərlə savaşı edərəm, *qomazam* ki, vilayətə girə” [4, 149a]; Rəhməti yaratdum, dəxi mö’min qullarımıñ qəlbində *qodum* və dəxi bən rəhmət etməzəm, ol kimsənəyə ki, rəhmi yoqdur [4, 129b]. Bu cümlələrdə *qoymaz* sözü *qomaz, qoydum* sözü isə *qodum* şəklində işlənmişdir.

3. Novlu, dodaq-diş “v” samitinin söz əvvəlində işlənməməsi; məs.: Tağdan enüb ol qövmün üzərinə yürüdü və nə’rə *urub* ayıtdı: “Ya qövm, həlak olmañuz yaqın oldı” [4, 159a]; Məsləhət oldur ki, qəzaya riza verüb *uruşmayavuz*, təslim olavuz [4, 313a] və s.

4. Müasir Azərbaycan dilində söz əvvəlində “d” ilə tələffüz edilən sözlərin “t” ilə işlənməsi; məs.: Pəs bu qövm sıra-sıra *turan* bezləri adam sanub, kimi övrətin, kimi oğlanın və qızın ardına alub bəhrdən yaña qaçdılar [2, 159a]; Dəxi hasar edüb oturduğumuzdan dəxi *tarılmazlar* [4, 160a]; Dəxi əmr eylədi ki, varalar, əkin əkələr. Və ol küfr üzrə olanlarıñ malların *taşıyub*, cəm’ edüb

bir yerə yığdılar [4, 164a]; Əpsəm olub **tiñmədi**, döndü ələmi dibinə varub, sakın olub **turdu** [4, 193b]; Əndişə dəryasına **taldı** və aña dəkin səbr eylədi ki, gecənün bir bəxşi keçdi [4, 194a]; Axşam namazından sonra şəhrə girdi, **toğrı** həzrəti-Ömərün eşiginə gəldi [4, 232b]; Vəzir ayıtdı: "Ola bəni tut burnumu, qulağımı kəs, **totağımı** yar" [4, 240a]; Əhlü əyalın və haşiyətin aldı, bəglərə **tuyurmadı** [4, 276b] və s. Nümunələrdəki **tur-**, **tarıl-**, **taşı-**, **tiñ-**, **tal-**, **toğrı**, **tuyur-**, **totağ** və s. sözlər müasir dilimizdə cingiltili qarşılığı olan **d** samiti ilə işlənməkdədir.

5. Müasir dildə söz ortasında "x" samiti ilə tələffüz edilən türk mənşəli və bəzi alınma sözlərin "q" ilə işlənməsi. Məsələn, **yoq** [4, 148b], **çoq** [4, 149a], **qorqmaq** [4, 149a]. Məsələn, Vəli yenə Allahdan nüsrət tələb edərdük və bu iki gündə bizdən birimiz bir **vəqt** namaz qılamadı, bir **loqma** yemədi, bir içim su içmədi [4, 153a]; Müsəlmanlara ard və **arqa** oldılar [4, 5a]; Çün Yezid bin Əbi Süfyan biñ dilavər ilə düşməne qarşı yürüdü, ol canıbdən kafir çərisi Təbuk qəl'əsinə **yaqın** gəlmişlər idi [4, 6a]; Dəxi Müntəsirə ərəbini **yoqladı**, nə qədər var isə anları **yoqladı** [4, 150a]; Andan müsəlmanlar **çoq** oturmaqdan **sıqıldılar** [4, 156a]; Ol söyləyənlərin birisi Qeysərin **yaqınlarından** idi [4, 4b] və s.

6. Müasir dildə söz ortasında "y" ilə tələffüz edilən bəzi sözlərin abidədə "g" samiti ilə işlənməsi. Məsələn, Andan Yuqanna çərisinin üzərinə çağırub **sögdi** [4, 151a]; Bu **göğçək** düşi müsəlmanlar cəm' olub diñləsünlər ki, təfsirində müsəlmanlara fəth və bəşarət var [4, 160a]; **Genə** söylədi, **genə** kimsə cavab vermədi [4, 161b]; Bu göz **çoq aqlandı**, bunlar qorqdılar [4, 161b]; Biri bey'ət etmişlər idi, Rəsuli-əkrəm səhabədən Müaz bin Cəbəl əl-Ənsariyi anlara göndərmiş idi ki, anlara şərəiti-dini göstərə və anların içində dəxi olub nov müsəlman olanlara Quran **ögrədüb** şəriəti bildürə və mallarını zəkəvatın alub Mədinəyə göndərə [4, 3a]; Çün bu altı bölük əskər ki gəlüb qondılar, derlər ki, **yigirmi** beş biñər idi ki, cümləsi uruş ərəi və cəngcü, bahadur ərənlər idi [4, 3b]; Çün bu sözi Süheyl ibn Əmrudan eşitdi, cəmi'si **bəgəndilər** [4, 10a] və s.

7. b-p əvəzlənməsi:

Andan sonra siz ol tərəfdən, biz bu tərəfdən ortaya **alup** qılıcı uralum [4, 231b]; Əbu Bəkr ayıtdı: "Anuñçün ki, Əbu Übeydə islama səndən öñdin **girüpdür** və Rəsul həzrəti əvvəl kim, qazi və hakimi-şər'i nəsib etdi, Əbu Übeydə idi [4, 11a] və s.

Abidənin dilində işlənmiş **dəprən-**, **çıplaq**, **kiprik**, **topraq**, **ilərü**, **əksük**, **dutsaq** sözləri sonralar ədəbi dilimizdə metatezaya uğrayaraq **kirpik**, **dustaq**, **çılpaq**, **tərpən-**, **irəli**, **əskik** şəklinə düşmüşdür: Ya məliküz-zaman, bir avuc ac, **çıplaq** ərəbə sən səni neçün bərabər edərsin? [4, 33b]; Sünnü sinanıyla **çoq** kafiri **topraqa** dökdü, ta kim ol gələbə çəriyi yardı [4, 35a]; Bir neçə biñ kişi dəxi göndər, bir-biri ardınca imdadı **əksük** etmə [4, 34b]; Yezid Əbu Bəkrə ayıtdı: "Ya xəlifeyi-Rəsulullah, baña nəsihət et ki, bu səfərdə necə **dəprənmək** gərək və necə hərəkət etmək gərək və nədən ehtiraz etmək gərək [4, 5b] və s.

Orfoqrafik və fonetik xüsusiyyətlər baxımından "Fütuhüş-Şam"da bəzi maraqlı xüsusiyyətlər də müşahidə olunur. Belə ki bir qayda olaraq abidədə şə-

kilçilərin yazılışında dodaq variantı üstünlük təşkil edir. Bunu -uk,- ük şəkilçiləri ilə işlənmiş bir sıra sözlərdə müşahidə etmək mümkündür. Bu şəkilçilərlə düzələn bəzi sözlərə nəzər salaq: *artuq, əksük, ayruq, açuq, sınıuq, tanışuq, yazuq, yaraşuq*.

Ayruq “başqa, qeyri”: *Ayruq* çarələri qalmaq [4, 307a]; *Ayruq* adəmilərə səcdə eyləmə kim, sücud Allaha məxsusdur [4, 314a].

Əksük “əksik”: Dəxi hənuz bizüm ilə barışuğuñ yoqdur, dostluğuñ *əksükdür* [4, 10b].

Artuq “artıq”: *Artuq* səbrü qərarı qalmaq [4, 317a] və s.

Qeyd etməliyə ki, tarixən düzəltmə sözlər olan *ayruq* və *əksük* sözləri müasir dildə sadə leksik vahidlər kimi qəbul edilir. Bu sözlərin kökləri *ayırmaq* və *əksimək* feilləridir.

B, m, p dodaq samitlərinin təsiri ilə abidədə işlənmiş bəzi sözlərdə dodaq ahəngi müşahidə edilir: *dəmür, kirpük, tapu, tırmuk*.

Əsərin morfoloji xüsusiyyətləri. Həmçinin müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə “Fütuhüş-Şam”da bir sıra fərqli morfoloji xüsusiyyətləri qeyd etmək mümkündür:

1. Yiyəlik halla bağlı iki fərqli cəhəti qeyd etmək mümkündür: 1) yiyəlik hal şəkilçisinin *sağır nunla* işlənməsi; 2) şəkilçinin dodaq variantının üstünlüyü. Ş.Xəlilov qeyd edir ki, bu da XIII-XIV əsrlər ədəbi dilimizin dialekt əsasında irəli gəlmişdir. Məlumdur ki, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin koynesini Şirvan və Təbriz dialektləri təşkil etmişdir. Bu dialektlərdə isə şəkilçilərin dodaq variantına üstünlük verilir [4, 170]. Nümunələrə nəzər salaq: *Kafirləriñ* üzərinə heybət düşdi [4, 32 a]; Dəxi ol *deyrüñ* ətrafında nə qədər köylər var isə həp *Xalidüñ* oldı [4, 32a]; Zırar bin Əzvər qılıc əlində ol iki *kafirüñ* qafasında durmuş [4, 32b] və s.

2. Mənsubiyyət kateqoriyası I və II şəxsin tək və cəmində dodaq variantı (-um,-üm; -uñ, -üñ; -umuz, -ümüz; -unuz, -ünüz) işləkdir:

Bənüm *əmrümə* müntəzirlərdür ki, bəndən bir işarət ola [4, 33b]; Sənüñ *rə'yiñ* mübarəkdür [4, 262b]; Ey məliklər və ey bəglər, bən sizə demədimmi bu bərriyə ərəbləri bizüm *mülkümüzə* malik olurlar, *yerümüzi əlümüzdən* alurlar [4, 33a]; Çünki sən bilürdüñ ki, *dinüñüzdə* hərəmdür, neyçün içdüñ? [4, 213b]; Andan Əmru ibn As ayıtdı: ”Ya xəlifeyi-Rəsulullah, sən bənüm *ərligüm* və *şucaətüm* və düşmən qarşısına durmaqda *səbrüm* və Rəsulullah yanında *hörmətüm* və *mənzilətümü* bilürsən [4,11a]; Ey dinümüzüñ ulusu və ey *millət-lərimüzüñ mö'təbəri*, ərəb ləşkəri *elümüzə, vilayətümüzə* gəldilər [4, 315a].

3. “Fütuhüş-Şam” əsərinin dilində xəbərlik kateqoriyası ilə bağlı müasir Azərbaycan ədəbi dilinə oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Belə ki, I şəxsin cəmində -uz şəkilçisi üstünlük təşkil edir. Məsələn: Biz Həq-təala həzrətinüñ *qullarıyuz*. Biz *məxluquz* və lakin bizi kəndü dininə qulavuzladı [4, 53b]; Biz sənüñ əmrünə müti'üz və hökmünə məhkumuz”, -dedilər [4, 51a] və s.

4. Abidədə feilin əmr formasının I şəxsin tək və cəmi, II şəxsin tək,

qismən də cəmi üzrə bir sıra morfoloji əlamətlər müşahidə olunur ki, onların böyük bir hissəsi bu gün ədəbi dilimizdə istifadədən qalmışdır, bir qismi isə bəzi fonetik dəyişikliklərlə şivələrimizdə yaşamaqdadır.

Əmr şəkli I şəxsin təkində -ayın, -əyin, -ayım, -əyim şəkilçiləri, cəmində -alum, -əlüm, -avuz, -əvüz şəkilçiləri ilə işlənmişdir:

Məsləhət oldur ki, bu məlik ilə bu sözi söyləməyə genə bən *varayım* [4, 245 b]; Dəxi baña dəstur ver, əhlümi, övladımı *alayım*, Rum ellərinə *gedəyim* [4, 202b]; Məgər dəñizi keçüb Qustantəniyyəyə *varayın*, anda *oturayın* [4, 33b]. Bunlar bunda biz *gələlüm* Muqavqis əhvalına [4, 244a], Şimdi *varalum*, bir bölük bəriyyə ərəbinə xərac *verəlüm*, *rəiyyətimi olalum*? [4, 244b]; Bən bir az dilavərlər ilə ləşkəruñ ardınca *yürüyəyin* [4, 37b].

Mirzə Rəhimov qeyd edir ki, I şəxsin cəmini ifadə etmək üçün əmr şəklinin paradiqmasındakı formanın sələfi kimi dilimizdə başlıca olaraq iki formantdan istifadə edilmişdir ki, bunlardan biri (-avuz, -əvüz) dilimizdə əsasən XVIII əsrə qədər fəaliyyət göstərmiş, ikinci (-aq, -ək) isə həmin əsrdə və sonrakı dövrlərdə işlənmişdir. Bu gün bizim əmr şəklinin I şəxs cəmini əmələ gətirən formant kimi tanıdığımız -aq, -ək şəkilçisi Azərbaycan dilində əsasən XVIII əsr və sonrakı dövrlərdən işlənməyə başlamış, XVIII əsrdən əvvəlki dövrlərdə isə həmin funksiya və mənanı -avuz, -əvüz formantı həyata keçirmişdir [5, 22].

Əmr şəkli II şəxsin təkində -ğıl,- gil şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur: Anı möhtərəm *görgil* və anuñla *tanışğil* [4, 5b]; Ey dinimüzüñ sərvəri, *durğil*, müsəlmanların məliki qatına *varğil* [4, 200a]; Allah-təalanuñ əmriylə hər birinə səksən dəgənək *urğil* [4, 213b].

Əmr şəkli II şəxsin tək və cəminin inkarı -mañ, -məñ, -mañuz, -məñüz şəkilçiləri ilə, yəni inkar şəkilçisi ilə şəxs şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində yaranmış formantlarla ifadə edilmişdir. Məsələn: Ya ibn Əbi Süfyan, qaçan ki səlamətlə yola girəsisiz, qatı *getməñ*, zəifləruñüzi gözədüñ, qullara və nöqərlərüñüzə qatı *söyləməñ* və kafir vilayətinə irişicək qarañu gecədə aqın *etməñ* və düşməni bərtərəf etməyincə ğarətə məşğul *olmañ* və tifi oğlancıqları *öldürməñüz* və övrət qanın *dökməñüz* [4, 5b]; Bu kişinüñ sözi bu ki bəni *soymañ*, başum *açmañ*, əlüm-ayağum *bağlamañ*, nə dilərsəñüz, verəyim, -der [4, 29b].

5. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq feilin vacib forması abidədə morfoloji üsulla, yəni -malı, -məli şəkilçisi ilə deyil, sintaktik üsulla öz əksini tapmışdır. H.Mirzəzadə qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində bu forma hər zaman morfoloji üsulla deyil, əsas etibarilə sintaktik üsulla düzəlmişdir. Bu üsul daha məhsuldar olduğundan XIX əsrin ortalarına qədər yazı dilində öz ifadəsini tapmışdır [3, 162]. Abidədə bu, iki şəkildə özünü göstərir:

a) vacib formasının məzmununu ifadə edən birləşmənin birinci tərəfi *məsdər*, ikinci tərəfi *ğərək* sözündən ibarətdir. Məsələn: Andan ol ulular ayıtdılar: Ya necə *etmək ğərək*? [4, 6a].

b) vacib formasının məzmunu *ğərək* sözü və feilin *şərt forması* vasitəsi ilə yaranmışdır: Amma Siddiq ardumuzca dəxi çəri *göndərsə ğərəkdür* [4, 5b].

6. Əsərdə feili bağlamaların işlənməsində də maraqlı cəhətlər müşahidə

edilir. Bu morfoloji kateqoriya daha çox aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlir:

a) -ıb, -ib, -ub, -üb; -ıp, -ip, -up, -üp şəkilçisi: Ol təxtün üstünə bir qübbə yapdırdı və ibrişimdən bir nərdiban düzdürdü ki, ol nərdibandan qübbəyə **çıqıp** nərdibanı gerü yuqarı çəkərdi ki, hiç kimsə **gəlüb** kəndüyə qeyd verməyə [4, 315a] və s.

b) -ıcaq, -icək, -cək, -caq şəkilçisi. Məsələn: Amma bən anlarıñ qatına **varıcaq** siz dəxi çəriyə buyuruñ, yaraqlanub hazırbaş dursunlar [4, 7a]; Anlar dəxi bunları **göricək** cümlə süvar olub qarşı vardılar [4, 9a]; Çün Əminül-Ümmətə ol şəhid olan müsəlmanlar adlu adıyla **oquyıcaq**, Xalidüñ oğlu Səid necə şəhid olduğın və necə bulduqların alət-təfəsil bəyan eylədi [4, 16a] və s.

c) -mədin, -madın şəkilçisi: Ömər ibn Xəttaba ayıtdı: "Ya Ömər, biz dəxi islama **gəlmədin** zamani-cahiliyyətdə ikən sənün heybətün üstümzədə qatı və sözüñ acı idi və xülqün iti idi" [4, 10b]. Bu feili bağlama şəkilçiləri ilə düzəlmiş sözlərə "Kitabi-Dədə Qorqud"da və bir çox yazılı abidələrimizdə də rast gəlinir.

ç) Abidənin dilində -ı, -i, -u, -ü feili bağlama şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmış analitik formalara da təsadüf edilir:

Əgər derlərsə ki, anuñ kibi bir möhkəm qəl'əyi bizüm için necə **alı verürsün**, deyəcək olurlarsa, ol vəqt bən aydaram ki, sizdən yigirmi kişi istərəm ki, sanduqlara qoyayım [4, 313a], Ol dəm Bilal Həbəşi yerindən **turı gəldi** [4, 216a] və s.

7. "Fütuhüş-Şam" əsərində bir sıra qrammatik formaların fonetik variantlarına rast gəlik. Məs.: -sın, -sin:

İki cahanuñ əzabından **qurtulasın** [4, 261a].

Abidədə şühudi keçmiş zamanın I və II şəxs tək və cəmində şəxs sonluqları dodaq variantları ilə işlənir. Məs.: Bu gündən soñra atam dinini **tərk etdüm**, müsəlmanlar dininə **girdüm** [4, 264a]; Andan soñra əcnadıñ çərisiylə Fələstin iqliminə Rubis ilə yüz biñ çəriyi **göndərdüm** [4, 33a].

III şəxs tək və cəmdə isə şəxs sonluqlarının ancaq damaq variantı işlənmişdir: **sundu, yetişdi, göndərdilər, yazdılar, aldılar** və s. Əmrü bin As səhabə ilə atlandılar, qarşu gəldilər [4, 14a]; İslam əskəri paylarına düşüb usanınca qırdılar [4, 14a]; Andan susuzluq yerlərdən çıxub otlı, sulu yerlərə irişdilər [4, 18b].

Nəticə. Dəyərli abidələrdən sayılan "Fütuhüş-Şam" əsərinin dili öz yüksək keyfiyyəti və az dəyişikliyə uğraması ilə diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə bəzi maraqlı fərqli xüsusiyyətlərin olmasını isə dilimizin daha dərin köklərə malik olması və tarixi baxımdan uzun əsrlərin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Abidənin dilində orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərin inkişafını tədqiq etmək, araşdırmaq isə dilimizin tarixini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. - İstanbul: Milli Egitim Basımevi, - 1971. - s.387.
2. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. "Yusif və Züleyxa". - Bakı: Elm, 1991. - 312 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. - Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, - 1990. - 376 s.

4. Mustafa Zərir "Fütuhüş-Şam" əsərinin əlyazması. Türkiyənin Kütahya vilayəti Tavşanlı qəsəbəsinin Zeytunoğlu xalq kitabxanası, kataloq nömrəsi 1039, 640 s.
5. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2019. - 320 s.

ОБ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ И ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МУСТАФЫ ЗАРИРА "ФУТУХ АШ-ШАМ"

Вахида М.ДЖАФАРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о ряде переводных произведений Эрзурумлу Мустафы Зарира, известного в XIV веке как поэт и прозаик, о некоторых орфографических и грамматических особенностях его религиозно-философского и исторического произведения "Футух аш-Шам", являющегося переводом с арабского языка на азербайджанский одноимённого произведения исламского историка, мастера хадиса кази Абу Абдаллаха Мухаммеда ибн Омара аль-Вакиди, жившего в VIII-IX веках. Произведение "Футухуш Шам", являющееся одним из редчайших культурных памятников, играет исключительную роль в истории развития азербайджанского литературного языка, в частности, в формировании прозаического языка. Данный труд является незаменимым источником для исследования истории азербайджанского языка средних веков, а также имеет большую значимость с точки зрения изучения истории исламской религии.

Ключевые слова: Мустафа Зарир, Восточная Анатолия, город Шам, религиозная литература, рукопись, суры Корана, архаизм, лексико-семантические группы слов, живой народный язык

ABOUT SOME ORTHOGRAPHIC AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF MUSTAFA ZARIR'S WORK "FUTUH ASH-SHAM"

Vahida M.JAFARZADEH

SUMMARY

The article deals with a number of translated works of Erzurumlu Mustafa Zarir known in the XIV century as a poet and prose writer, about some orthographic and grammatical peculiarities of his religious-philosophical and historical work "Futuh ash-Sham" which is a translation from the Arabic language into Azerbaijani of the work of the same name by the Islamic historian, hadith master Kazi Abu Abdallah Muhammad ibn Omar al-Waqidi who lived in the VIII-IX centuries. The work "Futukhush Sham" which is one of the rarest cultural monuments plays an exceptional role in the history of the development of the Azerbaijani literary language, in particular, in the formation of the prose language. This work is an indispensable source for the research of the history of the Azerbaijani language of the Middle Ages, and is also of great importance in terms of studying the history of the Islamic religion.

Keywords: Mustafa Zarir, Eastern Anatolia, Sham city, religious literature, manuscript, suras of the Koran, archaism, lexical-semantic groups of words, living folk language

UOT 81

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FLEKTİVLİK ƏLAMƏTLƏRİ

Gülnara V.ASLANOVA*

*İngilis dilində flektivizmin zəngin ənənələri əsasında çox güclü leksik-semantik potensial formalaşdığı kimi Azərbaycan dilində də flektivizmin qədim ənənələrinin davamı izlənməkdədir. Məsələn bundadır ki, ingilis dilində prefikslərin infiks, interfiks və suffikslərin zəngin potensialı formalaşdığı kimi Azərbaycan dilində daha çox silsiləvi sonşəkilçi elementləri yaranmışdır. Doğrudur sonşəkilçi sıranın zənginləşməsi prosesi Azərbaycan dilində flektivizm elementlərinin inkişafını keçicilik səviyyəsinə endirmişdir. Bununla belə flektivizmin izləri, xüsusilə danışıq dilində daha artıq çoxalmağa başlamışdır. Azərbaycan dilinin beynəlxalq informasiya məkanına daxil olduğu indiki mərhələdə isə flektivizmin qədim ənənələri informasiyaların gücləndiyi müasir dövrdə öz perspektivlərini yeniləşdirməyə başlamışdır. Bununla yanaşı Azərbaycan dilinin ilkin informasiya prosesinin ənənələri əsasında fleksiyalaşmış dil vahidlərinin də ənənələri davam etməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki **qıpqırmızı, sapsarı, gömgöy, dümağ** kimi kök-şəkilçi flektivliyinə uyğun analitik tipli bir çox sözlər formalaşmışdır.*

Açar sözlər: leksik-semantik potensial, prefiks, infiks, interfiks, suffiks

Giriş. Dillərin daxili quruluşunda informasiya intensivliyinin təsiri ilə zaman-zaman baş verən dəyişmələr onlarda qrammatik və derivativ elementlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin bütün dillərdə daxili dəyişmələr eyni qaydada biristiqamətli şəkildə baş verməmişdir. Bəzi dillərdə qrammatik və derivativ elementlər affiksallığın zəngin ənənələrinin yaranması ilə nəticələndiyi halda başqa qrup dillərdə qrammatik və derivativ elementlər sözün daxili dəyişməsi səviyyəsində formalaşmışdır. Məsələn, aqlütinativ elementlər sözün sonunda silsilə yaratmaqla funksionallaşmışdır. Çin dilində isə qrammatik funksionallıq daha çox sözlərin yaranması prinsipi üzrə baş vermiş, derivativizm isə tonallıqla yerinə yetirilmişdir. Çin dilinin sözyaratma prosesində tonallığın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, eyni struktur tərkibə malik olan söz tonallıqla ayrı-ayrı mənalar bildirir [1, 15-29].

Məqələdə göstərilir ki, flektiv dillərin (*fleksiya* sözün sonuna əlavə olunan və morfoloji–sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem,

* *Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş müəllimi; Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı; aslanova_g88@mail.ru; ORCID ID: 0000-0003-4348-5477*

flektivlik isə söz kökünün səs tərkibində baş verən dəyişikliklər, həmçinin qrammatik mənaları fərqləndirən elementlərdir) başlıca əlaməti söz tərkibindəki dəyişmədən ibarətdir. Söz tərkibindəki dəyişmələr adi, sərbəst, formal dəyişmədən ibarət deyildir. Söz tərkibindəki hər bir dəyişmə ya qrammatik funksiyalılığın, ya da derivativ ehtiyacın nəticəsi kimi baş verir. İzahda, həmçinin sözün son şəkilçisinin dəyişməsinin də fleksiyaya aidiyyəti olduğu deyilir, ancaq şəkilçinin necə dəyişməsi və dəyişmənin hansı aspektdə baş verməsi məsələsi araşdırılır. Söz sonunda şəkilçilərin flektivlik üzrə dəyişməsi müxtəlif sistemli dillərdə (məsələn, analitik-flektiv dillərdə və aqlütinativ dillərdə) müxtəlif ola bilər.

Flektivliyin müxtəlif sistemli dillərdə təzahürü. Çin dilində flektivliyin mövcudluğu barədə fikir söyləmək çətindir. Çünki flektivliyə xas olan bütün funksionallıqlar tonallıq vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində də flektivliyin öz təzahür formaları mövcuddur. *Məsələn*, Azərbaycan dilində sözün başlanğıcındakı *c* samitinin *y* samitinə keçidi ilə əlaqədar formalaşmalı *cır-yırt* sözləri bu baxımdan nümunə göstərilə bilər. *Cırmaq* sözünün *cır* kökü özünün semantik müstəqilliyini mühafizə etdiyi halda, *yırtmaq* sözünün *yır* kökü semantik müstəqilliyini itirmişdir. Yalnız sonuncu fuzial *c* samitinin affiksallıq funksiyası hesabına *cır-yır* köklərinin eyni semantik keyfiyyətə malik olduğu sübuta yetirilə bilər. Sözün daxilində isə ilk və son elementlərin əlaqələndirilməsinə xidmət edən sait səsin dəyişməsi daxili fleksiyanın izi kimi təsəvvür yaradır. Sözün daxili elementinin dəyişməsi, məsələn, *kip*, *köp*, (*həcm*) *tap* (*hündürlük*) *təp(ə)*, *tüp* (*mərkəz*) kimi sözlərdə müşahidə edilir. Sözün son elementinin dəyişməsi isə *qap* (*maq*), *qap* (*aq*), *qab*, *qab* (*ıq*) kimi sözlərdə baş verir.

Azərbaycan dilində flektivizmin izləri, eyni zamanda samitlərin fuzial yolla söz sonundakı samitə yanaşmasında (*art*, *arx*, *ard*, *alt*, *ərk*, *ört*, *ölq*, *üst*, *bərk*, *sərt*, *kərt*, *qorx*, *qırx*), həmçinin sözün daxilindəki samit birləşmələrində (*atlan*, *doğru*, *oğru*) görmək olur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, dillərin tipologiyası barədə bir sıra tədqiqatlar aparılmış olsa da, xüsusən analitik dillər üçün səciyyəvi olan və həm də fəaliyyəti davam edən flektivliyin xarakteri, onun qrammatik və derivativ funksiyaları barədə dərinləşdirilmiş tədqiqatlar, demək olar ki, tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. Ona görə də analitik dillərə daha çox xas olan flektivizmin bəzi xarakter cəhətlərini müəyyənləşdirməyə ehtiyac vardır.

2018-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş “*İzahlı dilçilik terminləri lüğəti*”ndə fleksiya, flektiv dillər, flektiv quruluş, flektiv morfolojiya, flektiv sözdəyişmə, flektiv təkrar barədə müxtəsər məlumatlar verilir. *Məsələn*, fleksiya ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı kimi şərh verilir: “*Fleksiya* – söz sonuna əlavə olunan və morfoloji-sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem. Bu iki şəkildə özünü göstərir: 1. hallanma, dərəcələnmə və ya təsərif zamanı sözlərin son şəkilçilərinin, yaxud söz əsası daxilində səslərin dəyişməsi ilə yeni söz formalarının yaradılması üsulu” [2, 188].

Fleksiya ilə əlaqədar əlavə olaraq deyilir ki, sözlərin hallanma və təsərif zamanı söz əsaslarında dəyişikliklər də fleksiya adlanır. Fleksiya iki cür olur: *a) daxili və b) xarici fleksiya* [2, 188]. Burada əlbəttə ki, daxili və xarici fleksiyanın parametrləri ümumi şəkildə verilir, yerdə qalan problemlərin açılışı bu sahədə tədqiqat aparən mütəxəssislərin öhdəsinə düşür. Flektiv dillərlə bağlı şərhdə həmin üsula daxil olan dillərin ümumi xarakteristikası nəzərə çatdırılır, lakin lüğət bu sahəyə aid xüsusi elmi-tədqiqat səciyyəsi daşmadığından flektivlik barədə təsəvvürlər də yalnız istiqamətverici təsəvvürlər yaradır.

Lüğətdə flektiv təkrarlar barədə məlumat da verilir və bunlara dair Azərbaycan dilinə məxsus aşağıdakı nümunələr verilir: *kağız-kuğuz, çarıq-çuruq, ağac-uğac, qara-qura, şəlpə-şülpə, gədə-güdə* [2, 189]. Flektiv dillərlə bağlı mənbələrdə qeydə alınan məlumatlarda deyilir ki, bu dillər morfoloji quruluşa üçüncü tipdir. Onlar flektivləşdirən, üzvi *formal, fuziyahı və insiraftı dillər* də adlandırılır. Burada göstərildiyinə görə Vilhelm fon Humboldt flektiv dillərə təkcə daxili dəyişiklikləri yox, həm də affikslərlə ifadəni də daxil edirdi. O israr edirdi ki, Çin dili amorf deyil təcrid olunmuş dildir, yəni qrammatik mənalar bu dildə söz sırası və intonasıya ilə ifadə olunur.

Azərbaycan dilinin daxili quruluşunda fleksiyaya dair bir çox faktlar mövcud olduğu halda bu məlumatda fleksiya ilə əlaqədar verilən nümunələrin hamısı ərəb mənşəli sözləri əhatə edir. Burada göstəriləyi kimi, Azərbaycan dilindəki *hökm, hakim, hökumət, məhkum, məhkəmə, istehkam, hikmət, mühakimə, möhkəm* sözləri bu dildə müstəqil leksik vahid kimi işlənir. Ərəb dilində isə həmin sözlər müəyyən derivation, bəzi hallarda isə, hətta relyasyon qrammatik əlaqələrin göstərişləri və nəticələri kimi işlənir. Daxili fleksiya onun aid olduğu dillərdə müvafiq sistem yaradır. Yəni fleksiyanın mövcud olduğu dillərdə onun həm ümumi və həm də hər bir ayrıca dilə məxsus təzahürləri meydana çıxır. Bu mənada, məsələn, ərəb dilindəki *xəbər* sözü *əxbar, tərəf* sözü *ətraf* kimi dəyişərək kəmiyyət anlayışı bildirir. Daxili fleksiya bütün dillər üçün səciyyəvi əlamət sayılır. Məsələn, ingilis dili analitik-flektiv dil kimi özünəməxsus daxili fleksiya əlamətlərinə malikdir. Bu dildə daxili fleksiya daha çox feillərdə, xüsusən feilin zaman kateqoriyasında müşahidə edilir. Fleksiya ilə əlaqədar digər bir məlumatda göstərilir ki, flektiv dillər dəyişikliyi sözün kökündə gedən dillərdir. Belə dillərə *insiraftı (dəyişkənli)* dillər də deyilir. Dildə fleksiya daxili və xarici funksiya daşıyır. Xarici fleksiya sözün kök hissəsinə təsir etmir, yəni söz kökündən sonra baş verən hadisə kimi meydana çıxır. Məsələn, rus dilindəki *карта, карты, на карте* sözlərində olduğu kimi. Daxili fleksiya isə fleksiyanın kəskin təzahürüdür.

Bəzi məlumatlarda flektivliyin sintetik dillərə, bəzilərinə isə analitik dillərə xas olduğu barədə söhbət gedir. Aqlütinativ dillərdə isə flektivliyin mövcudluğu barədə ciddi bir fikir irəli sürülmür, halbuki aqlütinasiya mərhələsindən əvvəlki mərhələdə həmin dillərdə flektivizmin təzahürləri mövcud olmuş və həmin izlər dilin struktur tərkibində indiyədək saxlanılır. Məlumatların birində göstərilir ki, flektiv quruluş sintetik tipli dillərin qaydalarını

özündə əks etdirir. Bu dillərdə fleksiya sözlərin flektiv formalar əsasında dəyişməsi ilə baş verir. Fleksiya nəticəsində bir neçə mənə bir yerdə ifadə olunur. Bu mənada flektiv quruluş aqlütinasiyadan fərqlənir, çünki aqlütinasiyada hər bir formant, ancaq bir mənə bildirmək üçün işlənir. Bu məlumatda klassik və sabit quruluşlu dillərdə flektivliyin mövcud olduğu göstərilir. Klassik dillər sırasında rus dilinin və latın dilinin aparıcı mövqeyə malik olduğu göstərilir ki, həmin dillərdə flektivlik qrammatik funksionallığın təməli kimi qiymətləndirilir. Hind-Avropa dilləri isə sabit quruluşlu hesab edilir ki, bu dillərdə də flektivliyin ənənəvi təzahürlərinin aparıcılıq təşkil etdiyi göstərilir. Eyni zamanda sami dillərin və siam dillərinin flektiv quruluşu malik olduğu təqdir edilir.

Flektivliyin əlaməti kimi rus dilindəki hallanmaya dair müvafiq nümunələr verilir. Məsələn, *xopouuuü* sözünün sonundakı *-uuü* şəkilçisi adlıq halı, tək kəmiyyəti və kişi cinsini bildirir. Üç qrammatik mənənin bir formant ilə ifadəsi flektivizmin ifadə vasitəsi hesab edilir. Bununla da flektivlik əlaməti kimi işlənən son şəkilçilərin aqlütinativ dillərdəkindən fərqli olduğu göstərilir. Çünki aqlütinativ dillərdə, xüsusən Azərbaycan dilində kəmiyyət şəkilçisi yalnız kəmiyyəti (*ağac-ağaclar*), mənsubiyyət şəkilçisi yalnız mənsubiyyəti (*kitabım*), hal şəkilçisi yalnız halı (*kitabı*), xəbərlilik şəkilçisi isə yalnız xəbərliliyi (*kitabdır*) göstərmək üçün işlənir. Burada göstəriləni kimi, bəzən dilçilik tədqiqatlarında flektivliyin şəkilçilər vasitəsi ilə təzahür etdiyi nəzərə alınaraq bu strukturun aqlütinativ dillərdən törədiyi fikri konkret dil faktları ilə özünü doğrultmadığı göstərilir. Burada eyni zamanda flektivizmin bəzi dillərdə sıradan çıxması və ya çıxmaya məruz qalması labüd proses kimi nəzərə alınsa da rus, litva, irland dillərində flektivizmin protohind-Avropa ənənələrinə uyğun olaraq saxlandığı barədəki fikirlər təqdir olunur. İngilis, bolqar və afrikans dilləri isə sırf analitik dillər olduğu üçün onlarda flektivizm ənənəsinin daha artıq mühafizə edildiyi qeyd olunur. Burada, həmçinin ayrı-ayrı analitik-flektiv dillərdə flektivizmin özünəməxsus əlamətlərə malik olduğu barədə nümunələr verilir.

Analitik dillərdə isə flektivin rudimenti sözdəyişmənin qədim elementinin təzahürü kimi konservasiya olunur. *You see me* (təsirlik hal) (Sən məni görürsən). Burada flektivlik barədə verilən məlumat linqvistik tədqiqatların yekun nəticəsi kimi təqdim olunur, lakin bu məlumatı əlbəttə ki, flektivliyin tam şərhini kimi qəbul etmək olmur. Bu mənada ki, verilən məlumatda, ancaq bir növ xarici fleksiya nəzərdə tutulur, fleksiyanın fuziya ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmır, daha əsas isə flektivlik daha çox sözdəyişmə (qrammatiklik) səviyyəsində təqdim edilir, halbuki flektivlik bir dil prosesi kimi həm relyativ-qrammatik, həm də derivativ funksiyaya malikdir. Dil sistemi elə bir zəncirvari struktura malikdir ki, burada hər hansı bir element fərdilik təşkil etmir və ümumi ardıcılığın bir struktur vahidindən ibarət olur. Odur ki, flektivlik elementləri də dil sisteminin struktur vahidi kimi tək-cə qrammatik-relyativliyə xidmət etmir, həmçinin derivativ xarakterə malik olur. Buna görə də flektivlik və onun formal elementləri ilə yanaşı funksional xarakteri barədə nə qədər fərqli izahlar olsa da belə inkaredilməz faktır ki, həmin elementlər qrammatikliyə xidmət etdiyi kimi

onların derivativ funksiyaları da mövcuddur. Bu iki xüsusiyyət dil strukturunda daimi bir vəhdət təşkil edir, çünki həmin xüsusiyyətlər ilkin informasiya dilinin aparıcı atributlarından ibarət olmuşdur.

Məsələn, köksözlü dillərdə tonallıq, analitik dillərdə yanaşma və idarə olunma, həmçinin məhdud affiksallıq, aqlütinativ dillərdə intensiv affiksallıq meydana çıxmışdır. Bu vasitələr əvvəlcə sözlərin əlaqələndirilməsinə xidmət etdiyi kimi sonrakı mərhələlərdə yeni informasiyaların ifadə olunması vasitəsinə çevrilmişlər. Bu ənənə getdikcə hər bir dil qrupunda özünəməxsus qaydalar sistemi yaratmış və bu qaydalar sistemi də təkmilləşərək dillərin daxili normalarını formalaşdırmışdır. Ona görə də fleksiyanın xarici və daxili olmasına baxmayaraq qrammatik və derivativ olmaqla ikili funksiya daşdığı barədəki fikirlər tamamilə həqiqətə uyğundur. Fleksiya və onun funksional təbiəti barədə verilən məlumatların birində göstərilir ki, flektiv dillərin başlıca əlaməti onlarda sözün bütövlüyü və üzvlənməsi ilə bağlıdır. Sözün bütövlüyü, vəhdəti onun ifadəliliyi və qrammatik təşəkkülü ilə üzvlənməsi isə onun ifadə tərkibindəki mövcudluğu üzrə müəyyən edilir. Bu başlıca olaraq müstəqil sözlərə aiddir, köməkçi sözlər isə morfoloji əlaməti olmadan formalaşmış elementlərdən ibarətdir. Flektivlik dil vahidlərinin struktur tərkibində çoxşaxəli quruluşa malikdir. Burada göstəriləyinə görə F.F.Fortunatov flektiv dilləri müəyyən edərkən onların kökdaxili və affikslərlə ifadəsini nəzərə almışdır. Yəni flektivlik dil vahidləri kimi sözlərin daxili əlaməti və həm də sözlərə yanaşan affikslərlə meydana çıxır. Vilhelm Humboldt isə flektivliyin nitq tələbatlarına görə onun daxili mənasının dəyişməməsi ilə ikili ifadəyə çevrilməsi üzrə formalaşdığı fikrini irəli sürür [6]. Flektivliyin vacib əlaməti dildə sözlərin sintaktik əlaqə üzrə relyasion formada işlənməsindən ibarətdir. Məsələn, rus dilindəki *новые парты были поставлены в коридоре* cümləsində cəm halında mübtədə kimi ifadə olunan *парта* sözü 4 dəfə, adlıq halda isə 2 dəfə ifadə olunur (*новые парты, парты были, парты поставлены, парты в коридоре; новые парты; парты поставлены*). Bu məlumatda az da olsa fleksiyanın derivativ xarakteri məsələsi də nəzərə alınır [3]. Aydın ki, bütün dillərdə qrammatik və derivativ elementlər özünəməxsus paradigma üzrə funksionallıq yaratdığı kimi onların özlərinin hər birinin özünəməxsus əlamətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyət hər bir dil paradigmasında olduğu kimi flektivlik paradigmasında da özünü göstərir. Belə ki, məsələn, rus dilində analitiklik və flektivliyin rəngarəng təzahür formaları olduğu kimi bu dildə, həmçinin sintetiklik əlamət də mövcuddur. Ona görə də rus dilindəki flektivizm əlamətləri alman dilindəkindən, fransız dilindəkindən, italyan dilindəkindən, o cümlədən ingilis dilindəkindən fərqlənir. Rus dilinin qrammatik quruluşunda ayrı-ayrı affikslərin, *pristavkaların* (önşəkilçilərin) suffiks və sonluqların özünəməxsus rolu vardır. Rus dilinin flektiv quruluşu elədir ki, bu elementlərin hər biri ayrıca bir formal mənanı ifadə etməklə məhdudlaşmır, bir neçə qrammatik mənanı əhatə edə bilər. Məsələn, *зима* sözündə *-a* sonluğu təkə bir qrammatik məna bildirmir. Bu sonluq vasitəsi ilə sözün qadın cinsində olduğu, tək kəmiyyət bildirdiyi və adlıq halı ifadə etdiyi anlaşılır. Ona görə də

rus dilinin affiksləri çoxmənali affikslər kimi səciyyələndirilir. Rus dilində affikslərin çoxmənallığı (çoxfunksiyalılığı) və çoxtipliyyəti ona dəlalət edir ki, sözlərin özü də tək bir affikslə yox, müxtəlif affikslərlə formalaşır. Məsələn, isimlərdə orta və qadın cinsinə aid olan hal forması hər bir cinsə aid ayrıca vasitələrlə ifadə edilir ki, bu da flektivliyin eyni elementlərlə yox, müxtəlif tipli elementlərlə baş verdiyini göstərir. Məsələn: *сел-о və узб-а; сел-а və узб-ы; сел-у və узб-е* kimi sözləri buna nümunə göstərmək olar [4]. Bu sözlərdəki hər bir sonluq tək cə müəyyən bir halı yox, həm də ismə məxsus cins anlayışını bildirir. Sonluqların hər biri eyni zamanda kəmiyyət bildirdiyi kimi hər bir kəmiyyət də özünün hal sonluğu ilə ifadə olunur.

Hind-Avropa dillərində fleksiyanın həm daxili və həm də xarici növləri barədə daha çox bəhs edilir. Bununla belə analitik quruluşlu hind-Avropa dillərində fleksiyanın bütün parametrləri, demək olar ki, tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. Bu dillərdə xarici fleksiya sözün sonuna ayrı-ayrı sonluqların və sufikslərin artırılması kimi izah olunur. Sözün sonuna qoşulan həmin elementlərin qrammatik mənası xarici fleksiyanın təzahür forması kimi işıqlandırılır.

Sami dillərdə daxili fleksiya üçfonemli (üçsəslə) köklərdəki dəyişmələrlə ifadə olunur. Məsələn, ərəb dilindəki üçfonemli *qtl* tərkibli *qətl* sözündə öldürmək mənasını bildirir. Sözün tərkibində sait səslərin müəyyən dəyişmə formaları üzrə həmin kökdən təməl mənasını saxlayan yeni sözlər düzəlir. Məsələn, *qatala* sözü üçfonemli *qtl* tərkibinə saitlərin daxil edilməsi yolu ilə düzəlir və *o öldürdü* mənasını bildirir.

Ərəb dilinə məxsus bu kimi fleksiyalı formalar, əlbəttə ki, başqa flektiv dillər üçün eyni mexanizm deyildir. Çünki hər bir dilin özündə daxili fleksiyanın özünəməxsus variantları formalaşmışdır. Məsələn, alman dilindəki tək haldakı *Vater, Mutter, Vogel* sözləri adla yanaşı daxili fleksiya nəticəsində cəmlik də bildirir: *Witer, Mütter, Vögel*. İndiki zamanın ikinci şəxsin təkindəki *-du singst (sən oxuyursan)* forması eyni qayda üzrə daxili fleksiya nəticəsində keçmiş zaman anlayışı bildirir: *du sangst (sən oxudun)*; indiki zaman üçüncü şəxsin cəmində *sie tragen (onlar daşıyır)* daxili fleksiya nəticəsində keçmiş zamanın üçüncü şəxsinə ifadə olunur: *sie trugen (onlar daşdılar)*.

Oxşar paralelləri rus dilində də müşahidə etmək olur. Məsələn, indiki zamana aid *неky* (bişirirdi), keçmiş zamanda *нек* (bişirdim). Analoji paralellər *бегы-бёз* (qaçıram-qaçdım), *кекы-кёк* (kəsirdi-kəsdim) kimi nümunələrdə söz sonundakı fleksiyanın əlamətləri hesab olunur. Bu cür dəyişmələr nə zamansa hind-Avropa dillərində, ancaq fonetik xarakter daşmışdır. Belə dəyişmələrin baş verməsi isə səs dəyişmələrinə məxsus qanunauyğunluqlar əsasında baş vermişdir.

Hind-Avropa dillərində daxili fleksiya, həmçinin suffikslərin iştirakı ilə qrammatik qaydaya, prefikslərlə və hətta infikslərlə ifadə olunur. Burada göstərilətinə görə istər daxili və istərsə də xarici fleksiya bir tərəfdən qrammatik əlaqələrin tənzimləyicisi kimi çıxış edərsə digər tərəfdən yeni sözyaratmanın da formalaşmasına təsir göstərir [5].

Flektivliklə bağlı araşdırmalarda onun müxtəlif formalarla yaranması

proseslərindən də bəhs edilir. Məsələn, rus dilində daxili fleksiyanın şərhı ilə əlaqədar göstərilir ki, bu dildə daxili fleksiya üç əsas istiqamətdə baş verir. Birincisi fonetik dəyişmələr hesabına yaranan fleksiyadır ki, buna dair gətirilən nümunələrdə sözün tərkibindəki fonetik elementlərin tələffüz, deyiliş variantı əsas götürülür. Məsələn, *друг* (dost) sözünün *друг, лоб* (alın) sözünün *лоп* kimi deyilişi buna nümunə gətirilir. Qeyri-fonetik adlandırılan ikinci qrup fleksiya isə əslində derivativ xarakter daşıyır və fonetik fleksiyadan fərqlənir. Çünki fonetik fleksiya adı ilə təqdim edilən nümunələrdəki fonetik dəyişmə yalnız formal xarakter daşıyır. Qeyri-fonetik fleksiyaya dair aşağıdakı kimi nümunələr misal göstərilir: *друг-друг-друг; друга-другей-другеский*.

Morfoloji fleksiyaya dair göstərilən nümunələrdə də eyni morfoloji əlamətin bir neçə qrammatik mənanı özündə birləşdirməsi əsas hesab edilir. Məsələn: *стол-стола, кот-кота, лоб-лоба, лобу* nümunələrində olduğu kimi.

Qrammatik dəyişmələrə gəlincə verilən nümunələr əsas etibarlı ilə sözün tərkibindəki elementlərin dəyişməsi ilə baş verən derivativ prosesləri xatırladır: *собирать-собрать, убеждать-убеждать, называть-назвать* sözlərində olduğu kimi [6, 148-153].

İngilis və alman dillərində isə daxili fleksiyanın ablautda baş verməsi ilə bağlı nümunələr gətirilir: *sing* (oxumaq), *sang* (oxudu); *drink* (içmək), *drank* (içdi); *sung* (oxunan), *song* (mahnı); *drank* (içilmiş).

Alman dilində isə analoji hadisəyə dair aşağıdakı kimi nümunələr verilir: *sing – en* (oxumaq), *sang* (oxudu), *trink* (içmək), *trank* (içdi), *g/e-sung-en* (oxunmuş), *g/e –trunkren* (içilmiş), *ge-sang* (mahnı) [7].

İngilis dilində də fleksiyanın həm daxili və həm də xarici növlərinin mövcudluğu barədə mənbələrdə müvafiq məlumatlar verilir. Verilən məlumatlarda göstərilir ki, daxili fleksiya dilin sintetik təbiətliyi ilə daha çox meydana çıxır. Doğrudur ki, analitik-flektiv dil kimi ingilis dili də sonsəkilçilikdən xali deyildir. Ona görə flektivliyin təkcə qrammatikliklə əlaqədar meydana çıxmasını iddia etmək doğru sayılır.

İngilis dilində daxili fleksiya, hər şeydən əvvəl qrammatik dəyişmələrin müxtəlif növlü forması hesab edilir. Sözün struktur tərkibindəki dəyişmələr fonetik, morfoloji, qrammatik xarakterli şəkildə baş verir. Söz tərkibində baş verən dəyişmələr ayrı-ayrı paradıqmalarda özünəməxsus mənalara baş verməsini şərtləndirir. Qrammatik səviyyəli dəyişmələrdə dəyişən elementlərin hesabına müvafiq qrammatik məna ifadə olunur. Belə dəyişmələr söz tərkibində baş verdikdə onu daxili fleksiyanın təzahürü kimi nəzərə almaq olur. Belə ki, söz tərkibindəki hər bir elementin dəyişməsi müvafiq paradıqma üzrə uyğun qrammatik məna bildirir. Burada daxili fleksiyanın sait dəyişməsi kimi baş verməsi nəzərdə tutulmur [7].

Daxili fleksiyanın mövcudluğu ilk dəfə hind-Avropa dillərində müşahidə edilmişdir. Xüsusən german dillərində flektivzmin müxtəlif növləri formalaşmışdır. Daxili fleksiyanın daha qədim forması alman dilinin intensiv xarakterli “*güclü feilləri*”ndə və ingilis dilinin “*qeyri-standart*” feillərində müşahidə

edilmişdir. Sait səslərin söz tərkibindəki flektivlik funksiyasını ifadə etmək üçün *ablaut* və *umlaut* terminlərindən istifadə edilir. *Ablaut* feillərdə və feildən düzəlmiş sözlərdə, *umlaut* isə saitlərin isim tərkibindəki dəyişmələri adlandırmaq üçün işlədilir. *Məsələn*, alman dilindəki *ablaut* aşağıdakı nümunələrdə müşahidə edilir: *singen-sang-gesungen*, *trinken-trank-getrunken*. İngilis dilindəki *ablautu* aşağıdakı nümunələrdə görmək mümkündür: *sing-sang-sung*, *drink-drank-drunk*. Söz tərkibində sait səslərin dəyişməsi ilə neytral forma, keçmiş zaman və feili-sifət forması yaranır. İngilis dilindəki *ablautu* nümunə kimi *do-did-done* sözlərini də misal göstərmək olar ki, burada da təkcə saitlər yox, həm də samitlər dəyişə bilər.

Nəticə. Dillərin tipoloji təsnifində tam şəkildəki arqumentləşdirmə olmadığı kimi fuziya məsələsi də bütövlükdə həll edilməmiş qalmaqdadır. Ancaq müxtəlif elementli dillər üzrə araşdırma aparıldıqda fuziyanın ayrı-ayrı dillərdəki morfoloqik və derivativ funksiyaya malik olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Hətta fuziyanın müəyyən dərəcədə qrammatik funksiyaya malik olduğu barədə də müəyyən faktların mövcudluğunu təsdiq edən nümunələri müəyyən etmək istisna deyildir. Aytən Hacıyeva yazır ki, “Yarandığı dövrdən etibarən ətrafında gizlin diskussiya və mübahisələr bitməyən dilçilik sahəsi olan linqvistik tipologiya dillərin təsnifatlandırılması işində əsas sistem yanaşmanı ortaya qoymasına baxmayaraq həmin sistemin işləkliyini təmin edə biləcək araşdırma mexanizmləri və bölgü meyarları ilə bağlı hələ də tam yekdil rəy formalaşmamışdır” [8, 11-15].

Dillərin tipoloji quruluşu barədəki yeni təsnifatların ortaya çıxacağından və ya həmin təsnifatların təkmilləşdiriləcəyi ehtimallarından asılı olmayaraq dil sistemində fleksiyanın mövcudluğu inkaredilməz bir həqiqətdir. Məsələ bundadır ki, XIX əsrdən dil tipologiyaları və flektivlik barədə araşdırmaların davam etməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə, fleksiyanın həddləri barədə də tam və bitkin təsəvvür yaradılması mümkün olmamışdır. Halbuki bu hadisə mövcuddur və müxtəlif sistemli dillərdə onun həm oxşar, həm də fərqli əlamətləri baş vermişdir. Fleksiya analitik-flektiv dillərdə müvafiq struktur tərkibdə formalaşdığı kimi aqlütinativ dillərdə də onun özünəməxsus təzahür formaları vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov R.İ., İmamyanı Aiduli, Abbasova K.Ə. Çin dili. Dərs vəsaiti. – Bakı: Meqaprint, - 2014. - 110 s.
2. Sadiqova S., Hüseynova N., Abdullayeva İ., Novruzova S., Həsənli Qəribova Ş.. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. – Bakı: Elm, - 2018. - 912 s.
3. Флективный тип языков. myfology.ru/ yazikozmanie /sopostavitelno-tipologicheskoe yazikoznanie/flektivngj-tip-yazikov. 28.08.2016.
4. Энциклопедический словарь Брокгауза Ф.А., и Ефрона И.А.: dic.academic.ru/dic.usf/brokgauza ofron/107 738/ Флекция. 16 марта 2020 г.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. §48. Чередования и внутренняя флексия. Грамматика: classes.ru/grammar/134 Reformatsky/worddocuments/48.htm.
6. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва: Аспект пресс, - 2014. - 536 с.
7. Внутренняя флексия // <https://helpiks.org/2-43440.html>. 5 февраль, 2015 г.

8. Nacıyeva A.Y. Dilçilikdə türk saitinin tipoloji “missiyası” problemi (bir daha ilkin türk ablautu haqqında). // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. № 3. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2012. - s. 11-15.

ЗНАКИ ФЛЕКСИОНИЗМА В РАЗНЫХ СИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Гюльнара В.АСЛАНОВА

РЕЗЮМЕ

Как в английском языке формируется очень сильный лексико-семантический потенциал на основе богатых традиций флексионизма, так и в азербайджанском языке наблюдается продолжение древних традиций флексионизма. Дело в том, что по мере формирования в английском языке богатого потенциала инфиксов, интерфиксов и суффиксов префиксов в азербайджанском языке появилось больше серийных окончаний. Правда, процесс обогащения конечного суффикса свел развитие элементов словоизменения в азербайджанском языке к уровню скоротечности. Однако стали преобладать следы негибкости, особенно в разговорной речи. На современном этапе вхождения азербайджанского языка в международное информационное пространство древние традиции инфлексионизма начали обновлять свои перспективы в современную эпоху информационного усиления. В то же время продолжают традиции флективных языковых единиц, основанные на традициях первичного информационного процесса азербайджанского языка. Например, многие слова аналитического типа образовались в азербайджанском языке в соответствии с корневой суффиксальной негибкостью, такие как **qırqırmızı, sapsarı, gömgöy, dümağ**.

Ключевые слова: лексико-семантический потенциал, префикс, инфикс, интерфикс, суффикс

SIGNS OF INFLECTION IN DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES

Gulnara V.ASLANOVA

RESUME

Just as a very strong lexical-semantic potential is formed in the English language on the basis of the rich traditions of inflectionism, so the continuation of the ancient traditions of inflectionism is observed in the Azerbaijani language. The point is that as the rich potential of infixes, interfixes and suffixes of prefixes is formed in English, more serial ending elements have appeared in the Azerbaijani language. It is true that the process of enrichment of the final suffix has reduced the development of elements of inflection in the Azerbaijani language to the level of transience. However, traces of inflexibility have become more prevalent, especially in colloquial language. At the present stage of the Azerbaijani language's entry into the international information space, the ancient traditions of inflectionism have begun to renew their perspectives in the modern era of strengthening information. At the same time, the traditions of flexed language units based on the traditions of the primary information process of the Azerbaijani language continue. For example, many words of analytical type have been formed in the Azerbaijani language in accordance with the root-suffix inflexibility, such as **qırqırmızı, sapsarı, gömgöy, dümağ**.

Keywords: lexical-semantic potential, prefix, infix, interfix, suffix

TARİX

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ - RUSİYA
MÜNASİBƏTLƏRİ: PROBLEMLƏR VƏ YENİDƏN İŞĞAL****İSMAYIL MUSA***

Məqalədə Rusiyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə (AXC-yə) yaratdığı problemlər araşdırılır. Başlıca diqqət Lenin (Sovet) və Denikin Rusiyalarının Şimali Azərbaycana yenidən işğal etmələrinə yönəlik səylərinin təhlilinə yetirilir. Bu kontekstdə də AXC-nin süqutunda “təkrar Rusiya işğalı” amilinin rolu tədqiq edilir. Bununla bağlı olaraq da çoxsaylı sənədlər: diplomatik yazışmalar, Azərbaycan və Rusiya dövlət xadimlərinin çıxışları, direktiv, nota, əmr və s. tənqidi yanaşma üsulu ilə nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Lenin Rusiyası, Denikin Rusiyası, “notalar savaşı”, Şimali Azərbaycanın işğalı, Cümhuriyyətin süqutu

Giriş. Azərbaycan istiqlalının tanınmasından az sonra onun itirilməsi təhlükəsi daha da artdı. Dövlətçiliyimizin yenidən itirilməsi təhlükəsi və süqutu daxili və ən əsası da, bir sıra xarici amillərlə bağlı olmuşdur. Xarici amillər sırasında ən başlıcaları bunlar sayılır [3, 188]:

- “Böyük Ermənistanın bərpa”na yönəlik hərbi-diplomatik səylər;
- Rusiyanın işğalçılıq siyasəti və hərbi təcavüzü.

Azərbaycan dövlətçiliyinə (istiqlalına) təhlükə yaradan və onu süquta uğradan bu amillər arasında sonuncu həlledici hesab olunur. Bu mühüm məqamı və tarixi şəraitin reallıqlarını nəzərə alan AXC hökuməti Rusiya ilə bərabərhüquqlu münasibətlər yaratmağa çalışırdı. Rusiyadakı daxili siyasi-hərbi qarşıdurma onunla əlaqələr qurmaq istəyən dövlətlər üçün də ciddi problemlər doğurmuşdu. Azərbaycan da bu baxımdan istisna təşkil etmirdi.

Rusiyanın bu dövrdəki xarici siyasəti əslində iki tərəfdən-vətəndaş müharibəsində qarşıduran qüvvələr vasitəsi ilə aparılırdı. Və Azərbaycan da bu xüsusi şəraiti nəzərə almalı oldu. AXC diplomatiyası şəraitə uyğun olaraq Rusiyadakı tərəflərin ikisi ilə də anlaşmağa çalışırdı. Bu məqsədlə də yeri gəldikcə “qırmızı”, yaxud da “ağ” Rusiya ilə normal münasibətlər yaradılmasına cəhdlər

* *Bakı Dövlət Universitetinin professoru; ismayilmusa@bsu.edu.az;*

ORCID İD: 0000-0002-1151-7238

göstərilirdi. Belə əvəzlənməyə Rusiyadakı qarşıdurma tərəflərindən birinin digərini üstələməsindən irəli gələn şərtlər də təsir edirdi.

Buna görə də əvvəlcə Azərbaycan-Sovet Rusiyası, sonra AXC-Denikin və sonra isə yenə AXC-Lenin Rusiyası münasibətləri önə çıxdı. Azərbaycan-Rusiya münasibətlərindən bəhs edərkən belə bir mühüm cəhət xüsusi olaraq vurğulanmalıdır: daxiləki hərbi-siyasi qarşıdurmanın hər iki tərəfi (Lenin və Denikin) böyük dövlətçilik iddialarından çıxış edirdi. Onların Azərbaycanda geostrateji maraqları var idi. Və ölkəmizi yenidən işğal etmək məqsədi güdürdülər.

AXC–Sovet Rusiyası münasibətləri: siyasi–ideoloji–diplomatik mübarizə. AXC özünün İstiqlal Bəyannaməsinin prinsiplərinə müvafiq olaraq Rusiya ilə də normal münasibətlər yaradılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Və onun daxilindəki siyasi-hərbi qarşıdurmanın gedişindən asılı olaraq, ilk öncə, Sovetlərlə (Lenin hökuməti ilə) əlaqələr qurulması lazım gəldi. Azərbaycanın Rusiya ilə (hələlik Sovetlərlə) münasibətlər yaratmaq zərurəti dövlətimizin xarici siyasətinin başlıca məqsədləri ilə sıx bağlı idi. Bu işdə tarixi əlaqələrin və həlli təxirəsalınmaz olan iqtisadi problemlərin (Rusiya bazarına ehtiyac, yeni ticarət-maliyyə əlişgillərinin hələlik qurula bilməməsi və s.) də təsiri danılmazdır.

Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) fəaliyyətinin ilk çağlarından etibarən “Vahid və Bölməz Rusiya” siyasətindən çıxış edirdi. Buna görə də Qafqazdan (Azərbaycandan) əl çəkmək istəmirdi. Bu istiqamətdə bir sıra addımlar da atılmışdı:

a) bütün Qafqazın sovetləşəcəyi müddətədək S.Şaumyan region üzrə Fövqəladə Komissar təyin olunmuşdu (16.XII.1917); **b)** “Türkiyə Ermənistanının muxtariyyəti haqqında” 13 [6, 37] sayılı dekret (29.XII.1917) elan edildi (“məşhur” Andranik bu dekreti son yüzilin Rusiya tarixində “Böyük Ermənistan”ın bərpasına rəvac verən ilk rəsmi sənəd [3, 189] kimi dəyərləndirmişdi); **c)** Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS; onu “Bakı Kommunası” da adlandıırırlar) təmsalında Rusiyanın Qafqazda plasdarmı-regionda “vətəndaş müharibəsinin başlıca mərkəzi və istehkamı” (S.Şaumyan) yaradılmışdı.

Erməni liderləri (A.Xatisyan və b.) tərəfindən “Ermənistan Sovet hökuməti” kimi səciyələndirilən “Bakı Kommunası” qarşısına iki məqsəd qoymuşdu: **1.** Azərbaycanın istiqlalına mane olmaq. **2.** Bakını Rusiya üçün əldə saxlamaq və onu Azərbaycandan ayırmaq. Buna görə də o, məqsədyönlü anti-azərbaycan siyasətini aparırdı [2, 127-128] (Əmiryanın redaktorluğu ilə çıxan “Bakinski raboçi” qəzeti, hətta “Azərbaycan” sözünü məsxərəyə qoyurdu). Bakıda və ətraf ərazilərdə türk-müsəlman soyqırımı həyata keçirildi. Qısa müddətdə Rusiyaya 1,5 milyon ton neft və xeyli pambıq göndərilmişdi.

Azərbaycanda dövlətçiliyin bərpası və AXC-nin elan edilməsinə baxmayaraq Sovet Rusiyası özünün işğalçılıq niyyətlərindən, bəd əməllərindən əl çəkmədi. Çoxsaylı sənədlərdən görüldüyü kimi, Rusiya Azərbaycandakı maraqlarından imtina etmək və onların reallaşdırılmasından geri çəkilmək istəmirdi. Bu məqsədlə də:

- Leninin Stalinə ünvanladığı teleqramda (30.VI.1918) Bakı nefti və s. məsələlərlə bağlı bəzi mülahizələr söyləndi. Belə ki, teleqramda neftin bir hissəsinin almanlara verilməsinə razılışmaqla türklərin Bakıya buraxılmamalarından, habelə şəhərin əldə saxlanılması üçün yaxşı imkanların mövcudluğundan və bu barədə dərhal S.Şaumyana məlumat çatdırılmasından bəhs olunurdu.
- Bakı XKS-dən (S.Şaumyandan), habelə onun vasitəsi ilə də Andranik-dən istifadə olundu. Bakı Kommunası qoşunlarının (70 faizini ermənilər təşkil edirdi) Gəncə üzərinə uğursuz yürüşü (VI.1918), S.Şaumyanın “xalq rəhbəri (qəhrəmanı)” adlandırdığı Andranikin Naxçıvanı “Sovet Rusiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etməsi” (VII.1918) və s. bu qəbildən olan tədbirlərdən idi [3, 190];
- Almaniya Bakı nefti ilə bağlı şirnikləndirildi. Bunu Brest-Litovsk müqaviləsinə “Əlavə” (“Bakı sazişi”, 27.VIII.1918) və s. də təsdiqləyir [6, 168-169];
- “özünün çox əhəmiyyətli şəhərlərindən” hesab etdiyi Bakının qurtuluşu ilə əlaqədar olaraq Almaniya irad və Osmanlıya isə etiraz bildirildi. Bakının azad olunmasını “özünün ərazi bütövlüyünə qəsd” kimi dəyərləndirən Sovet Rusiyasının Xalq Xarici İşlər komissarı G.Çiçerin Almaniyaya (21.IX.1918) və Osmanlı (10.X.1918) hökumətlərinə notalar göndərdi. Sonuncuya ünvanlanan notada Rusiya ilə Türkiyə arasında hazırlanan diplomatik protokola Bakının Sovet hakimiyyəti orqanlarına verilməsinə dair xüsusi maddənin salınması tələb olunurdu.

Öz növbəsində AXC hökuməti, bir tərəfdən, Sovet Rusiyasının suverenliyimizə (dövlətçiliyimizə) qarşı hərəkətlərini zərərsizləşdirməyə yönəlik tədbirlər görürdü. Digər tərəfdən də, onunla normal münasibətlər qurmağa çalışırdı. Buna görə də AXC rəhbərliyinin Sovet Rusiyası ilə əlaqələr yaratmaqda maraqlı olmaması və hətta onunla münasibətləri korlamasına dair baxışlarla razılışmaq çətindir.

M.Ə.Rəsulzadə hələ 1918-ci ilin yayında İstanbuldan F.Xoyskiyə və M.H.Hacinskiyə yolladığı məktubda “Bolşevik hökuməti ilə birbaşa əlaqələrin yaradılmasında” ısrar etmişdi. AXC Xarici İşlər nazirliyinin (XİN-in) Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyimizə ünvanladığı məktubda (13.IX.1918) isə Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətlərə dair rəsmi mövqeyi açıqlanmışdı: “Biz Moskva ilə əlaqə yaratmaq... Rusiya, o cümlədən də Sovet hakimiyyəti ilə daimi dostluq şəraitində yaşamaq istəyirik”.

AXC-nin Rusiyaya dair siyasətinin başlıca xətləri və məramları M.Ə.Rəsulzadənin parlamentin açılışındakı (7.XII. 1918) nitqində [8, 47] bir daha vurğulandı: bizim Rusiya camaatına qarşı heç bir ədavət və nifrətimiz yoxdur; bizcə mənfur olan, millətləri əzən və hüquqlarını verməyən Rusiyadır; müstəbid və təcavüzkar bir hökumətə laqeyd qala bilmərik; Rusiyanın səadətini

istəyirik; fəqət öz istiqlalımızı da əziz tuturuq; cəbr ilə qəbul edilən bir şeydə qətiyyəən səadət ola bilməz, çünki o, hürriyyət və istiqlaldadır.

Azərbaycan hökuməti Sovet Rusiyası tərəfindən rəsmən tanınmasa da onunla iqtisadi-ticarət əlaqələri qurmağa və keçmişdə olanları yeni əsaslar üzərində bərpa etməyə çalışırdı. Bu niyyətlə də Moskvanın iqtisadiyyat strukturlarından birinin təmsilçisi İ.Orlovun Bakıya 1918-ci ilin payızındakı missiyası zamanı hərtərəfli danışıqlar aparıldı. Bu müzakirələrdə iqtisadi əlaqələrlə yanaşı diplomatik münasibətlər yaradılması məsələlərinə də toxunuldu. Azərbaycan XİN-i Sovet Rusiyası rəhbərliyinə müraciət edib (6.X.1918) diplomatik nümayəndəliklərin açılmasını (Moskvada və Bakıda) istədi.

AXC Lenin Rusiyası ilə anlaşmağa (dil tapmağa) çalışırdı. Bolşevik hökuməti isə Rusiyadakı siyasi-silahlı qarşıdurmada üstünlük qazandıqca 1919-cu il boyu Azərbaycanın yenidən işğalına dair ideoloji-hərbi hazırlıq tədbirlərini [2; 6] də genişləndirirdi. Bu kimi tədbirlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Azərbaycanda plasdarmın-Muğan Sovet Respublikasının təşkili;
- sinfi-ideoloji bazanın, yəni Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyasının (AK(b)P) yaradılması və ondan istiqlalımıza qarşı istifadə olunması.

Sadalanlar sırasında ən təhlükəliələrindən biri qurama Muğan Sovet Respublikası hesab olunur. (Yeri gəlmişkən, Rusiya 1993-cü ilin yayında cənub bölgəmizdə Talış – Muğan Respublikasını “qurmaqla” da Azərbaycan dövlətçiliyinə problemlər yaratmışdı). Bu siyasi qurumun ərsəyə gəlməsində bolşeviklərlə yanaşı Denikinlərin tərəfdarları da mühüm rol oynamışdılar. Belə ki, hər iki tərəf bölgədə yaşayan rus kəndlilərinin - molokanların müdafiəsi adı altında oraya silahlı müdaxilə təşkil etdi. Tarixi-diplomatik ədəbiyyatda “Molokan qiyamı” da adlandırılan bu proses Muğan-Lənkəranda Sovet hakimiyyətinin elanı (15.V.1919) ilə nəticələndi. Əslində bu, Sovet Rusiyasının Azərbaycanı yenidən işğal etməsinə dair planların tərkib hissəsi idi.

Bunu təsdiqləyən bir sıra tutarlı faktlar vardır: **a)** Rusiyanın Sovet hakimiyyəti Həştərxan vasitəsi ilə bölgəyə hərbi ekspedisiya göndərmiş, silah və maliyyə yardımı göstərmişdi; **b)** Muğandakı qurama hökumətə Sovet Rusiyası XI ordusu Hərbi-Səhra Tribunalının sədri T.Ulyantsev (Otradnev) başçılıq edirdi (O da N.Nərimanov və S.Kirov ilə sıx əlaqələr saxlayırdı). AXC hökumətinin müəyyən diplomatik səyləri əməli nəticə vermədiyindən Azərbaycan ordusunun hissələri əvvəlcə denikinçi “desantı” əzdirər və sonra da (25.VII.1919) oyuncaq respublikaya son qoydular. Bununla da Azərbaycanın dövlətçiliyinə (suverenliyinə) və ərazi bütövlüyünə qarşı Rusiya tərəfindən törədilən daha bir qəsd zərərsizləşdirildi.

Ölkəmizi yenidən işğal etməyə hazırlaşan Sovet Rusiyası Azərbaycanda özünə siyasi dayaq yaratmağa çalışır və ideoloji-təbliğat işlərini gücləndirirdi. Bu işdə AXC-nin əhalisinə təsir imkanlarına malik olan şəxslərin (N.Nərimanov və b.) “xidmətləri”ndən istifadə edilirdi. Onun bir sıra məktub

və müraciətləri bu baxımdan heç də təsadüfi səciyyə daşımırdı. Bu dövrdə “dünya sosialist inqilabı” mövqeyində duran və nəinki Azərbaycanın, habelə bütün Şərqi sovetləşməsinə özünün amalı sayan N.Nərimanov Sovet Rusiyasının AXC-yə qarşı siyasi-ideoloji təzyiqlərini dəstəkləyirdi. Bunu onunla bağlı xeyli sənədlər və özünün məqalələri də təsdiqləyir.

Çoxlu məktub-müraciət-məqalə [5, 176, 202, 206]. N.Nərimanovun Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinə dair baxışlarını, habelə bolşevik hökumətinin AXC-yə qarşı təcavüzkar niyyətlərini (planlarını) açıqlayan çoxsaylı məqamlar, mülahizə və təkliflərlə doludur. Onlar haqqında tam təsəvvür yaradıla bilməsi üçün belə bir qruplaşdırmaya ehtiyac vardır:

- Bakı - Sovet Rusiyasının həyat mənbəyidir;
- biz Bakıyadək süngü ilə getməliyik, sonra oradan Şərqi yalnız ideya və əqidə ilə silahlanmaqla irəliləmək olar;
- rus yoldaşlardan kömək gözləmək lazımdır;
- ümumdünya sosialist inqilabının dalğalarında boğulmamaq üçün Rusiya fəhlə və kəndlilərinin Qırmızı bayrağı altında birləşmək lazımdır;
- Azərbaycan hökumətinin öz siyasətinə görə Güney Qafqazın müsəlman fəhlə və kəndlilərinin məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacağı müdhiş saat yaxınlaşmaqdadır;
- o yalnız meydandan çəkilərək yerini Sovet hökumətinə verəcəyi təqdirdə rus proletariati qarşısında təqsirini yüngülləşdirə bilər.

AXC ilə Denikin Rusiyası arasında siyasi qarşıdurma və diplomatik müzakirələr. Rusiyadakı vətəndaş müharibəsinin gedişində vaxtaşırı başverən dəyişikliklər və yaranan yeni durumlar AXC diplomatiyasından çeviklik tələb edirdi. Belə dəyişikliklərdən (situasiyalardan) biri Denikin siyasi mövqeyinin güclənməsi və onun komandanı olduğu “Könüllü Ordu”nun hərbi üstünlükləri ilə bağlı yarandı. “Vahid və Bölməz Rusiya”nın bərpasını öz siyasətinin mərkəzində tutan Denikin də Azərbaycan dövlətinə əsla xoş münasibət bəsləməzdi. Onun da baş planı Azərbaycanın yenidən işğalını nəzərdə tuturdu [8, 59-60]. “Ağ Rusiya”nın Qafqazdakı (Azərbaycandakı) geostrateji maraqlarını təmin etmək üçün Denikin tərəfindən istinad olunan amillər (“güclər”) arasında bunlar diqqəti çəkir:

- L.Biçeraxovun qurama “Qafqaz-Xəzər hökuməti”;
- AXC ilə Dağlıqlar Respublikası arasında ərazi-sərhəd məsələləri (mübahisələri);
- Ermənistanla (Andraniklə) siyasi-hərbi əməkdaşlıq;
- Paris Sülh konfransı (Müttəfiqlər) vasitəsi ilə Azərbaycana göstərilə biləcək təsir (təzyiq).

Tarixi şərait, AXC diplomatiyasının beynəlxalq-məhəlli miqyaslı ardıcıl səyləri və s. rus generalının böyük dövlətçilik iddialarının gerçəkləşməsinə əngəllədi. Onun istinad etdiyi “qüvvələr” (ehtimallar) yetərsiz oldu. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, L.Biçeraxovun oyuncaq “hökuməti” və Andranikin qul-

dur dəstəsi elə ingilislərin tələbi ilə Azərbaycandan qovuldu. Paris konfransında Denikin diplomatiyası ilə uzunsürən çəkişmələr də “ağ Rusiya”ya elə bir üstünlük qazandırmadı.

AXC hökuməti (XİN-i) Dağlılar Cümhuriyyəti (DC) ilə mehriban qonşuluq (hətta müttəfiqlik) münasibətləri qurmağa nail ola bildi. Bununla da Denikin AXC ilə DR arasındakı ərazi-sərhəd mübahisələrindən faydalanmaq cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğradı (Təbii ki, bu işdə Azərbaycan və Dağıstan xalqları arasında tarixən mövcud olan sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr və dini-etnik birlik amilləri də çox mühüm rol oynadı). Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı hərbi-müdafiə müqaviləsi və s. də Denikin üçün çəkindirici amilə çevrildi.

Biçeraxov-Andranik-Denikin işbirliyi və “Ağ Rusiya”nın (“Könüllü Ordu”nun komandanı ilə yanaşı həm də rus admiral Kolçakın) Ermənistanla siyasi-hərbi əməkdaşlığı AXC üçün ciddi problemlər (təhlükə) yaratmışdı. Lakin onları da zərərsizləşdirmək (sovuşdurmaq) mümkün oldu. Biçeraxovun və Andranikin silahlı dəstələrinin Azərbaycandan çıxarılması, AXC hökumətinin (XİN-in) hərbi-diplomatik məzmunlu tədbirləri, leninçilərin denikinçiləri üstələmələri və s. də buna ciddi təsir göstərdi.

Qafqazın problemlərinə Antanta ilə Denikin yanaşmalarındakı fərqlər də öz işini gördü [3, 196]. “Ağ Rusiya”nın Müttəfiqlərlə razılaşdırılmamış hərəkətləri: **a)** Dağıstanın işğalı; **b)** Azərbaycanla Gürcüstana qarşı iqtisadi blokada elan edilməsi və s. də Denikin ümidlərini doğrultmadı. Belə ki, Qərbin Azərbaycana davamlı təzyiq göstərəcəyinə dair ehtimallar da puça çıxdı.

“Könüllü Ordu”nun Qafqaz istiqamətindəki hərbi üstünlüyü Denikin diplomatiyasının regiona dair siyasətindəki yanlışlıqlar üzündən təsirsiz oldu (Sözsüz ki, bu işdə əsas rolu hərbi qarşıdurmada “ağlar”ın “qırmızılar”a uduzmağa başlamaları oynadı). Bu və digər amillərin təsiri ilə Denikin diplomatiyası Qafqaz siyasətindəki uğursuzluqlara son verməyə, yanlışlıqları “düzəltməyə” yönəlik cəhdlər göstərdi. Bu məqsədlə də Gürcüstan və Azərbaycan hökumətləri ilə danışıqlar aparıldı. Onlar qısa aralarla bir neçə mərhələdən keçdi. İlk rəsmi müzakirələr 1919-cu ilin yayında Tiflisdə Gürcüstan hökuməti ilə aparıldı. Azərbaycan tərəfi bu görüşlərdə iştirak etməsə də Denikin tələbləri AXC-nin də mənafeələrinə toxunurdu. Bunu: **1)** dağılmış rus Qafqaz ordusunun bütün mülkiyyətinin geri qaytarılması; **2)** “Könüllü Ordu”nun buraxdığı pulların Güney Qafqaz dövlətlərində sərbəst dövriyyəsinə icazə verilməsi; **3)** Cənubi Qafqazın yenidən “Vahid və Bölünməz Rusiya” ilə dinc birləşməsinə zəmin hazırlanması kimi tələblərdən də aydın görmək olar [2, 259].

AXC hökuməti də əvvəlcə “Könüllü Ordu”nun Bakıdakı ingilis qoşunlarının qərargahındakı təmsilçisi ilə ilkin müzakirələr keçirdi. Sonra da Denikin Bakıya göndərdiyi nümayəndə ilə danışıqlar aparıldı. 1919-cu ilin avqustun axırlarında isə Azərbaycanla saziş hazırlamaq üçün Rusiyanın Ali hakimi Kolçakın təmsilçisi sifəti ilə Bakıya gələn Baratovla danışıqlar oldu. Nəticəsiz qalan bu məsləhətləşmələr onun Tiflisdə N.Yusifbəyli ilə görüşündə davam etdirildi. Onlar da səmərəli olmadı. Bütün bu və digər danışıqlarda, dip-

lomatik yazışmalarda tərəflərin qaldırdığı məsələləri, tutduqları mövqeləri, gəldikləri nəticələri və çıxarıqları qərarları belə bir təsnifatla [3, 195-200] qruplaşdırmaq olar:

1. Qaldırılan məsələlər, toxunulan problemlər və mövqelər:

a) Azərbaycan hökuməti:

- Denikin AXC-yə münasibətinin aydınlaşdırılmasını istədi;
- danışıqların birinci (Bakıdakı) mərhələsində bunları təklif etdi: Bakı ilə Rostov və Azərbaycanla Şimali Qafqaz arasında rabitə-nəqliyyat (dəmiryolu və dənizlə) əlaqələrinin bərpası; dipkuryerlərin toxunulmazlığı, dipyazışmaların məxfiliyinin qorunması barədə təlimatın və AXC ilə Quzey Qafqaz arasında iqtisadi-maliyyə sazişinin layihəsinin hazırlanması; Xəzərdə Azərbaycan gəmiçiliyinin nizamlanması;
- Dağıstanın Denikin tərəfindən işğalının və onun Qızılburun-Zaqatala xətti üzrə sərhəd iddialarının AXC üçün artıq təhlükə yaratdığını bildirdi;
- ilkin sazişin bağlanması üçün “Könüllü Ordu”nun Dağıstandan çəkilməsi şərtini irəli sürdü və əvəzində isə cənubdan onun təhlükəsizliyinin təminatını vəd etdi.

b) Denikin tərəfi:

- Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsi sayaraq onun müstəqilliyinə ölkəsində ali hakimiyyətin bərpasına qədər dözləcəyini bildirdi (General sonralar mühacirətdə olarkən yazdığı “Rus hərə-mərcliyinin oçerkləri” adlı əsərində [2] bunları inkar etdi: “Gürcüstan və Azərbaycanın zorla zəbt edilməsi mənim planlarıma daxil deyildi və siyasi cəhətdən də məqsədəuyğun olmazdı. Lakin bu yeni qurumların hökumətləri bizim siyasətimizə ya inana bilmirdilər, ya da taktiki mülahizələrə görə inanmaq istəmirdilər... Qafqazda mübarizənin əsas, bəlkə də yeganə səbəbi vahid Rusiya baxışı və yeni Qafqaz qurumlarının tam müstəqilliyi ideyası arasında toqquşma idi”;
- Türkmənçay müqaviləsinə istinad edərək Xəzər donanması ilə bağlı tələblər irəli sürdü. Belə ki, Azərbaycan ticarət gəmilərinin rus bayrağı altında üzmələri və hərbi gəmilərinin isə heç dənizə çıxmamaları şərtini qoydu.

2. Gəlinən nəticələr və çıxarılan qərarlar:

a) “Könüllü Ordu”nun komandanlığı:

- Şimala doğru hücumlarla bağlı Cənub istiqamətində (Dağıstanda) hərbi əməliyyatları dayandırdı;
- Azərbaycan-Dağıstan sərhədboyu demarkasiya xəttini müəyyənləşdirdi;
- Azərbaycan Ordusunda qulluq edən bütün rus zabitlərinə onun sıralarından çıxmağı əmr etdi;
- Azərbaycan və Gürcüstana qarşı iqtisadi blokada tətbiq olunduğunu bildirdi;

b) AXC rəhbərliyi:

- parlamentin qərarına əsasən Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaratdı və onun vasitəsilə də Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan etdi (11.VI.1919), çoxlu müvafiq tədbirlər gördü;
- Denikinın Xəzər donanması ilə bağlı tələblərini rədd etdi və onun ingilislərin Azərbaycana verdiyi gəmiləri ələ keçirməsini əngəllədi;
- Azərbaycanın Denikinə canlı qüvvə ilə yardım göstərməsinə dair ingilis təklifini qəbul etmədi. Və bu mövqeyini dövlətimizi xarici siyasət xətti ilə (Rusiyanın daxili işlərinə qarışmamaqla) əsaslandırdı.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən yenidən işğalı: diplomatik təzyiqlər və hərbi planlar. 1919-cu ilin axırları üçün Rusiyadakı hərbi-siyasi qarşıdurmanın sonu görünməyə və ondan qalib çıxacaq qüvvə-tərəf (Sovetlər) aydınlaşmağa başladı. Bu vəziyyət Denikini özünün Qafqaz siyasətinə bir daha yenidən baxmağa məcbur etdi. Nəticədə Azərbaycan istiqlalı Denikin tərəfindən gec də olsa tanındı (11.II.1920). O, hətta AXC ilə (habelə Gürcüstanla) hərbi əməkdaşlığa uğursuz səylər göstərdi. Denikinın istefası ilə (4.IV.1920) “Könüllü Ordu” dağıldı. AXC-Denikin (“Könüllü Ordu”) münasibətləri beləcə sona yetdi.

Azərbaycan istiqlalının Paris Sülh konfransı tərəfindən tanınması da onu təhdid edən təhlükəni sovuşdurmadı. Qızıl Ordunun Denikin qoşunlarını sıxışdıraraq Cənuba doğru irəliləməsi Sovet Rusiyasının Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsini genişləndirdi. Lenin tərəfindən Sovet Rusiyasına “hücum edən on dörd dövlət”in siyahısına salınan Azərbaycan onun təcavüzünün başlıca hədəfi kimi seçildi. (Belə bir siyahı “təcrübəsinin” Rusiyanın 2022-ci ilin fevralında Ukraynaya hərbi təcavüzü zamanı prezident V.Putinin elan etdiyi RF-yə “dost olmayan ölkələr” (22 dövlət) siyahısı ilə inkişaf etdirildiyini söyləməkdən ötrü də yetərli əsaslar mövcuddur). Lakin Sovet hökuməti əvvəlcə diplomatik gedişlər edərək AXC-ni Rusiyadaxili hərbi qarşıdurmaya qatmağa çalışdı. Bununla əlaqədar olaraq RSFSR (Çiçerin) ilə AXC (Xoyski) arasında bir müddət “notalar savaşı” getdi.

Öncə G.Çiçerin Azərbaycan xalqına və onun hakimiyyətinə müraciət etdi. Əslində AXC-yə birinci notasını (2.I.1920) verdi. Müraciət-notada:

- Sovet Rusiyası və Azərbaycan ordularının komandanlıqları arasında hərbi saziş bağlanması üçün dərhal danışıqlara başlanılması təklif olunurdu;
- ləngimədən Rusiya fəhlə və kəndlilərinin silahlı zərbəsi ilə birləşib Denikinə qarşı mübarizəyə başlamaq “məsləhət” bilinirdi;
- Azərbaycanın da qatı düşməni hesab olunan Denikinə qarşı mübarizədə (müharibədə) iştirakın AXC-nin dövlət maraqlarına və zəhmətkeşlərinin mənafeələrinə uyğunluğu vurğulanırdı və s.

Əslində RSFSR hökuməti bu (birinci) notası ilə Azərbaycanı Denikinə qarşı müharibəyə cəlb etməklə onun müstəqilliyinə son qoymaq məqsədini

güdürdü. Bu niyyətlə də ona “Könüllü Ordu” əleyhinə “ittifaq” (Burada Azərbaycanla Rusiyanın qarşılıqlı müttəfiqlik fəaliyyəti barədə 2022-ci ilin fevralında elan etdikləri Moskva Bəyannaməsi də istər-istəməz gözününə gəlir) bağlamaq təklif edilirdi.

Sovet diplomatiyasının məkrli planları ilə üzləşən AXC hökuməti müəyyən müzakirələr apardı. DMK-dakı müzakirələr (6.I.1920) belə bir qərarla [1, 81] yekunlaşdı. XİN-ə: **a)** Gürcüstanla məsləhətləşmələr aparıb AXC-nin müstəqil dövlət kimi Sovet Rusiyası ilə münasibətlər qurmaq üçün RSFSR ilə danışıqlara hazır olduğunun çatdırılması; **b)** Böyük Britaniya hökumətinin yeni siyasi şəraitə münasibətinin öyrənilməsi və onun nüfuzundan Azərbaycanın mənafeyi üçün istifadə olunması tapşırıldı.

AXC diplomatiyası Çiçerinin bu notası - yeni siyasi durumdan çıxış yolları barədə geniş əhatəli məsləhətləşmələr apardı. Belə ki, Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlik vasitəsi ilə bəzi məqamlar aydınlaşdırıldı. Gürcüstan hökumətinin və İngiltərənin regiondakı Ali komissarı Uordropun mövqeyi öyrənilədi. Paris Sülh konfransının müvafiq qurumları məlum nota ilə bağlı məlumatlandırıldı. Azərbaycanın istiqlalının Sülh konfransı tərəfindən tanındığı günlərdə AXC XİN-i F.Xoyski RSFSR hökumətinə cavab notası (14.I.1920) göndərdi. Notadan göründüyü kimi, Azərbaycan hökuməti Sovet Rusiyanın təzyiqlərini diplomatik yollarla azaltmağa çalışırdı. Orada [1, v.7; 7] qeyd edilirdi ki, AXC hökuməti:

- heç vaxt başqalarına onun daxili işlərinə qarışmaq imkanı vermir;
- digər xalqların daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini müdafiə edir və rus xalqının daxili mübarizəsinə müdaxiləni də yolverilməz sayır;
- xalqımızın müstəqilliyinə qəsd etdiyinə görə daima Denikinlə mübarizə aparır;
- dövlətlərin suverenliyi prinsipinə əsasən Rusiya ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına hazırdır.

F.Xoyskinin cavab notasına [10, 50-51] belə bir xülasə vermək olar: dövlətlərarası danışıqlar yalnız Azərbaycan istiqlalının Sovet Rusiyası tərəfindən tanınması şəraitində mümkün ola bilər. Öz növbəsində Sovet Rusiyası belə bir təklifi əsla qəbul etmirdi. Bu şərait isə iki dövlət arasındakı diplomatik gərginliyi artırırdı. Çiçerinin AXC hökumətinə ikinci notası da (23.I.1920) bunu təsdiqləyir. Nota Azərbaycanın Sülh konfransı tərəfindən artıq de-facto tanınmasına Sovet Rusiyanın elə bir ciddi önəm vermədiyini və ona heç məhəl qoymadığını açıqlayırdı. AXC diplomatiyasının RSFSR ilə münasibətlər qurmasına dair məlum mövqeyi də notada bilərəkdən yanlış şərh edilirdi. Belə ki, AXC-nin “Rusiyadaxili mübarizəyə qarışılmaması” prinsipi “Denikinlə mübarizədən imtina” kimi səciyyələndirilirdi. Sonda isə Denikinə qarşı birgə mübarizə aparılması “zərurəti” bir daha xatırlanırdı.

Əvvəlkinə nisbətən daha təcavüzkar səciyyə daşıyan bu notanın cavabı çox da ləngimədi. F.Xoyskinin ikinci notası (1.II.1920) AXC hökumətinin

məlum mövqeyini təkrarladı: Azərbaycan həmişə Denikinlə mübarizə aparmışdır. Bu notada, həmçinin Azərbaycanın istiqlalının qeyd-şərtsiz tanınmasına Sovet Rusiyasının münasibətinin tam açıqlanması (aydınlaşdırılması) istənilirdi. Çiçerin isə öz mövqeyində ısrarlı idi. Buna görə də onun üçüncü notası (20. II.1920) özünü çox da gözlətmədi. Notada elə bir yeni (ciddi) fikir yox idi. Burada deyilirdi ki, Azərbaycanın tanınması iki dövlət arasında münasibətlər qurulmasına dair məsələlərlə bağlı mürəkkəb danışıqların nəticəsində mümkündür.

Bəzi səbəblərə görə cavab notası bu dəfə bir az yubadıldı: **1-cisi**, RSFSR hökuməti (Çiçerin) notalar mübadiləsinə əslində vaxt qazanmaq və başaldırmaq vasitəsi kimi baxırdı. **2-cisi**, Sovet Rusiyası ilə münasibətlərlə bağlı hökumətdə vahid mövqe deyil, iki xətt vardı [3, 203]. **3-cüsü**, dövlətçilik üçün yaranan ciddi təhlükə və əlverişsiz beynəlxalq şərait də öz təsirini göstərirdi (Bir tərəfdən, Sovet qoşunları sürətlə Cənuba irəliləyirdi, digər tərəfdən də, Qərbin vəd etdiyi hərbi yardımdan xəbər yox idi).

Sovet Rusiyası ilə münasibətlərə yanaşmadakı iki xətt və onlar arasındakı gərginlik dövlətin beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti üçün istər-istəməz problemlər yaradırdı. Birinci xəttin tərəfdarları (M.H.Hacınski) AXC-nin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasından ötrü ona böyük güzəştlər edilməsini mümkün sayırdılar. Əslində onlar dövlətin xarici oriyentasiyasının köklü şəkildə Rusiya istiqamətində dəyişdirilməsinə çalışırdılar. İkinci xəttin ardıcılıarı (N.Yusifbəyli və F.Xoyski) isə ölkədə qüvvətli hakimiyyət yaradaraq Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzünə qarşı silahlı müqavimət göstərilməsinə üstünlük verirdilər. Dövrün beynəlxalq şəraiti (Sovet Rusiyasının güclənməsi, Qərbin geri çəkilməsi və s.) üzündən ikincilərin birincilərin təsirini heçə endirmək (heç olmazsa zəiflətmək) söyləri əməli nəticə vermədi. Əksinə, M.H.Hacınski və tərəfdarları işğal ərəfəsində ölkədə siyasi (hakimiyyət) böhranı yaratmağa müvəffəq ola bildilər. Bütün bunlara görə də, Ə.Topçubaşı “Paris məktubları”nı da belə bir məqamı vurğulamışdı: “Azərbaycanın daxili işlərinə xüsusi diqqət yetirin...” [9, 58].

Sovet Rusiyasının Azərbaycanı yenidən işğal etmək planlarında AXC-də sinfi-ideoloji zəminə söykənən dayaqların yaradılması da mühüm yer tuturdu. 1919-cu ilin sonundan etibarən bu istiqamətdə ciddi addımlar atıldı. “Sosialist inqilabı etmiş Azərbaycan zəhmətkeşlərinə Sovet Rusiyası tərəfindən beynəlmiləl yardım göstərilməsi”nin ideoloji-siyasi təminatı yaradıldı. İlk öncə “Hümmət”in parçalanması təşkil edildi. Onun tərkibindəki bolşevik qrupuna - mövcud quruluşu silahlı üsyan yolu ilə devirmək istəyənlərə hərtərəfli dəstək verildi.

Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası (RK/b/P) Mərkəzi Komitəsi (MK) Siyasi Bürosunun iclasında (17-18.I.1920) Azərbaycanın daxili işlərinə ideoloji-diplomatik müdaxilənin təşkili məsələləri nəzərdən keçirildi. Çiçerinin məruzəsi və Leninin təklifi əsasında qəbul edilən qərarla AXC hökumətinə etimadsızlıq siyasətinin gücləndirilməsi və s. zəruri sayıldı. Bolşevikləri dönüklər, düşmənlər sayan türk-müsəlman əhalinin rəğbətini qazanmaq məqsədi ilə

“Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı və müstəqil Kommunist partiyası fikri ortaya atıldı. Bunun ardınca Sovet Rusiyasının Azərbaycanda mühüm sinfi-ideoloji bazası hesab olunan AK/b/P (əslində RK/b/P-nin yerli şöbəsi) yaradıldı (11-12.II.1920). Bir həftə sonra (fevralın 17-də) isə onun Azərbaycanın müstəqilliyinin əleyhinə çıxması təşkil olundu. AK/b/P MK-nın Moskvaya göndərdiyi teleqramda Sovet Rusiyasının rəhbərliyindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmaması [4, 230] xahiş edildi; guya Azərbaycanın fəhlə və kəndliləri bunu istəmədilər.

Bu “mövqe”-təklifin Sovet Rusiyasının rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənməsi ilə AXC-yə qarşı hərbi müdaxiləyə hazırlıq işi özünün son mərhələsinə daxil oldu. Bolşeviklər Bakıda dövlət çevrilişinə uğursuz cəhd (III.1920) göstərdilər. Bakıda “... Azərbaycanın meyidinin üzərindən keçib moskvalı yoldaşlara kömək” (Ə.Qarayev) göstərilməsi çağırışları səsləndi. Belə bir şəraitdə Lenin Qafqaz cəbhəsinin İnkilabi-Hərbi Şurasına (Q.Orconikidze və b.) “məşhur” əmr-teleqramını (17.III.1920) göndərdi: “Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səylərinizi buna verin... Qüvvələr yeridilməsi barədə Baş komandanla şərtləşin”.

RSFSR hökuməti işğalçılıq məqsədlərini gerçəkləşdirməyə hazırlaşarkən ermənilərin də xidmətlərindən yararlandı. Onların təmsilçiləri (Pirumov və Zaxaryan) 1920-ci ilin əvvəlində Moskvaya gedib müəyyən ərazi güzəştləri əvəzində AXC-nin devrilməsinə öz yardımlarını təklif etdilər [8, 65]. Elə bu cür sövdələşmə axarında Sovet Rusiyası və ermənilərin Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı növbəti qəsdı - Qarabağ qiyamı (III.1920) təşkil olundu (AXC hökuməti onu vaxtında zərərsizləşdirə bildi).

Tarixi-diplomatik sənədlərdən də görüldüyü kimi, Sovet Rusiyası Azərbaycanın (Bakının) yenidən işğalını sürətləndirərkən siyasi məqsədlərlə yanaşı iqtisadi amilləri də (tezliklə Bakı neftini özünə qaytarmaq və s.) əsas tutmuşdu (Heç də təsadüfi deyil ki, hələ işğaldan əvvəl (17.IV.1920) suveren dövlətin daxili işlərinə kobud müdaxilə edilmiş, yəni A.Serebrovski Bakı neft komissarı təyin olunmuşdu).

Sovet Rusiyasının Azərbaycan dövlətinə qarşı yaratdığı təhlükə onun Qərbin yardımına (dəstəyinə) olan ehtiyacını da xeyli artırmışdı. Müttəfiqlərin sərkərdə və siyasətçilərinin Qafqaza (Azərbaycana) hərbi yardım göstərilməsi məsələsinə fərqli baxışları durumu daha da ağırlaşdırırdı. Antantanın, ələlxüsus da, İngiltərənin: **a)** Sovetlərdən daha çox güzəştlər əldə etmək istəyi; **b)** Qızıl Ordunun təcavüzünü əngəlləmək üçün Qafqaza qoşun göndərilməsini bahalı və əzsəmərəli sayması regiona hərbi yardım göstərilməsini mümkünsüz edirdi. Lakin AXC Qərbdən yardım alınması, özünün Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına siyasi dəstək verilməsi və s. sahələrdə səylərini davam etdirirdi. Bu məqsədlə də AXC-nin Parisdəki Sülh nümayəndəliyi Antantanın Ali Şurasının London və San-Remo konfranslarına (sessiyalarına) qatıldı. London sessiyasında (II-III.1920) araşdırılan “rus məsələsi” də Azərbaycanın mənafeləri ilə sıx bağlı idi [3, 206; 9]. Konfransın “Rusiyada Müttəfiqlərin siyasəti” adlı sə-

nədi (Memorandumu, 24.II.1920) bir çox tərəflərdən maraq doğurur. Sessiyada (Memorandumda):

- müstəqilliyi yenidən tanınan dövlətlərə Sovet Rusiyası ilə dinc münasibətlər yaratmaq tövsiyə olunurdu;
- onunla müharibə şəraitində olanlara hərbi əməliyyatlara son vermək məsləhət görülürdü;
- bolşevik hökumətinin təcavüzü ilə üzləşən dövlətlərə hərtərəfli yardım vəd edilirdi.

Azərbaycanın Gürcüstanla birlikdə ingilis yardımında israrlı olması səbəbsiz deyildi. Çünki Qərbi dövlətləri sırasında yalnız İngiltərə Qafqaza yetərli yardım göstərə bilmək imkanlarına malik idi. Habelə Sovet Rusiyası ilə müəyyən (ticarət və s.) əlaqələr qurmağa çalışan Böyük Britaniya RSFSR ilə Qafqaz dövlətləri arasında vasitəçi ola bilərdi. Ancaq əvvəldə qeyd edildiyi kimi, İngiltərənin bu məsələdə özəl maraqları var idi. Buna görə də yardım vədləri əslində bəyanat səciyyəsi daşıyırdı. Həm də o, ehtimal olunan yardımın həyata keçirilməsini hələki çox çətin sayılan şərtlə bağlayırdı: Qafqazda millətlərarası münaqişələrə son qoyulması (Onun özünün bu sahədə vaxtı ilə göstərdiyi səylər də elə bir ciddi nəticə verməmişdi).

Qafqaz xalqlarının birliyi regionun Rusiya tərəfindən yenidən işğalını önləyən əsas amillərdən idi. Lakin bu birlik alınmadı. Transqafqaz dövlətlərindən Rusiyanın yenidən işğalına ilk hədəf seçiləni isə Azərbaycan oldu. AXC hökuməti (XİN-i) işğalını mərhələdə də ciddi diplomatik müqavimət göstərdi. F.Xoyski RSFSR XİN-ə üçüncü-sonuncu nota ilə (15.IV.1920) müraciət etdi [10, 53]. Notada: **a)** Azərbaycan xalqının şimal tərəfdən qorxu çəkmədən sakit yaşayacağına ümid bəslədiyini bildirilir; **b)** Rusiyanın AXC ilə sərhədlərə qoşun toplanmasının səbəblərinin açıqlanması istənilir; **c)** danışıqlara başlanılmasına israr edilirdi.

G.Çiçerin bu notaya, hətta münasibət belə bildirmədi. Çünki Lenin Rusiyası Azərbaycanla münasibətlərin hərbi müstəvidə “həlli” qənaətini artıq qətiləşdirmişdi. Rusiya bəzi diplomatik gedişləri – ticarət və iqtisadi məsələlərə dair danışıqları ilə baş aldadır, vaxt qazanırdı. Arxada isə Azərbaycana hərbi müdaxilənin planları hazırlanırdı. Bunu bir çox rəsmi sənədlər (direktiv və əmrlər) də yaxşı açıqlayır. Belə ki, “Bakıya hücum və Azərbaycanın azad edilməsi haqqında”kı 490 sayılı direktivdə: **1)** aprelin 27-də Azərbaycan sərhədlərini keçib Bakı quberniyasını tutmaq; **2)** desant çıxararaq neftdaşıyan AXC donanmasını ələ keçirmək və s. nəzərdə tutulurdu. 5969/s sayılı direktivdə əvvəlkinə əlavə olaraq yalnız Bakı quberniyasının deyil, Azərbaycanın bütün ərazisinin ələ keçirilməsi XI ordunun son vəzifəsi sayılırdı. “XI ordunun qoşunlarına Bakıya hücum və Azərbaycanın azad edilməsi haqqında”kı 52 sayılı əmrdə isə gələcək hərbi əməliyyatların (bunu “beynəlmiləl yardım” kimi qiymətləndirənlər də mövcuddur) 17 maddəlik konkret planı verilir (Bu sənədlər sırasında Bakının tutulmasına dair hərbi əməliyyatın plan-sxemi də vardır).

İşğal ərafəsində daxildəki bolşeviklər və ermənilər Sovet Rusiyasının hərbi müdaxilə planlarına dəstək verdilər. A.Mikoyan başda olmaqla Bakı bolşeviklərinin nümayəndə heyəti XI ordu hissələrinə gedərək “Azərbaycan xalqı adından” onu ölkəmizə dəvət etdi. Rusiya bu kimi hərbi-siyasi-ideoloji səciyyəli hazırlıq tədbirlərini tamamladıqdan sonra yenidən Şimali Azərbaycanın işğalına başladı (27.IV.1920). AXC parlamenti: **a)** Azərbaycanın tam müstəqilliyinin saxlanılması; **b)** onun ərazi bütövlüyünün qorunması və digər şərtlərlə [8, 67] hakimiyyətin təhvil verilməsinə razılaşdı.

Nəticə və elmi qənaətlər. Beləliklə, 27 aprel istilası ilə növbəti, lakin qısamüddətli (23 aylıq) Azərbaycan istiqlalı “dünya sosialist inqilabı”, Lenin “milli siyasəti” və s. yolunda qurban gedərək tarixə qovuşdu. Belə bir vacib məqamın da xüsusi olaraq vurğulanması lazım gəlir: 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda (Bakıda) sosialist inqilabı baş verməmişdir. Sadəcə, Azərbaycanın müstəqilliyini əsla qəbul etməyən Rusiya onu yenidən işğal etdi. “XI ordunun Azərbaycan zəhmətkeşlərinə beynəlmiləl yardımı”, bunun üçün də onun “dəvət” olunması, habelə AXC parlamentinin hakimiyyətin təhvili barədə qərar çıxarmağa məcbur edilməsi – bütün bunlar Rusiyanın hərbi təcavüzünə geyindirilən “siyasi-hüquqi” dondan başqa bir şey deyildi.

Aprel istilası ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin daha bir mərhələsi sona yetdi. İşğalın ilk günlərindən etibarən milli istiqlalın bütün uğurları üzərindən xətt çəkildi. Tezliklə XI ordu bütün Azərbaycanı tutdu. “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı köhnəlmiş sayıldı və ondan imtina edildi. Azərbaycanın müstəqil xarici siyasətinə son qoyuldu və ordusu tədricən ləğv olundu. Ölkəmiz təkrarən Rusiyanın xammal bazasına çevrildi. Onun yanacaq ehtiyatları və s. Rusiyaya daşındı. Bütün bunlar işğala qarşı milli müqavimət hərəkatına və müstəqilliyin bərpası uğrunda mübarizəyə təkən verdi.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan beynəlxalq şəraitdə baş verən ciddi dəyişikliklərin və qüdrətli milli-azadlıq hərəkatının nəticəsində müstəqilliyini yenidən bərpa etdi. Azərbaycan hazırda beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu üzvüdür. O, çağdaş dünyanın beynəlxalq həyatında yaxından iştirak edir. Digər tərəfdən də, milli təhlükəsizlik (müstəqilliyin müdafiəsi, ərazi bütövlüyünün təminatı və s.) baxımından bir sıra ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Bütün bunlar isə diplomatiyamızın çoxəsrlik tarixi təcrübəsinin, o cümlədən də AXC-nin xarici siyasətinin uğurları və dərslərinin öyrənilməsini, onların nəzərə alınmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.970, siy.1, iş 112.
2. Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918–1920), İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
3. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr). 3 cildə, c.1. - Bakı: İqtisad universiteti nəşriyyatı, - 2011.
4. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918–1920). - Bakı: Ay-ulduz nəşriyyatı, - 1996.
5. Нариманов Н. Избранные произведения. В трех томах, т.2 (1918–1921). - Баку:

Азернешр, - 1989.

6. Гасанлы Дж. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918 – 1920). - Москва: Наука, - 2010.
7. Газ. «Азербайджан», Баку, 1920, 14 янв.
8. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. - Bakı: Elm, - 1990.
9. Топчибашев А.М. Письма из Парижа. - Баку: Азернешр, - 1998.
10. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları. - Bakı: Nurlar, - 2018.

ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С РОССИЕЙ: ПРОБЛЕМЫ И ПОВТОРНОЕ ЗАВОЕВАНИЕ

ИСМАИЛ МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются проблемы, созданные Россией к Азербайджанской Демократической Республике (АДР). Главное внимание уделено анализу усилий ленинской (советской) и деникинской России, направленных к повторному завоеванию Северного Азербайджана. В этом контексте исследуется роль фактора «повторное российское завоевание» в падении АДР. В связи с этим, рассмотрены многочисленные документы с использованием метода критического подхода: дипломатические переписки, выступления государственных деятелей Азербайджана и России, директивы, приказы и т.д.

Ключевые слова: АДР, Ленинская Россия, Деникинская Россия, завоевание Северного Азербайджана, падение Республики

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC - RUSSIA RELATIONS: PROBLEMS AND RE-OCCUPATION

ISMAIL MUSA

SUMMARY

The article examines the problems created by Russia for the Azerbaijan Democratik Republic (ADR). The main attention gives to the analysis of the efforts of Lenin (Soviet) and Denikin Russians to re-occupy Northern Azerbaijan. In this context, the role of the factor of "repeated Russian occupation" in the collapse of the Popular Front is also studied. In this regard, numerous documents: diplomatic correspondence, speeches of Azerbaijani and Russian officials, directives, notes, orders, etc. considered in a critical approach.

Keywords: Azerbaijan Democratik Republic, Lenin's Russia, Denikin's Russia, "war of notes", occupation of Northern Azerbaijan, collapse of the Republic

UOT 94 (479.24)

XOCALI SOYQIRIMINA GEDƏN YOL. TARİXİ BAXIŞ

İradə M.HÜSEYNOVA*

Müəllif Xocalı soyqırımının tarixi köklərini nəzərə alaraq, I Pyotrdan başlayaraq orta əsrlərin sonlarında çarizmin bu məsələdə Avropa missionerlərinin dəstəyini nəzərə alaraq, eləcə də Sovet hakimiyyəti dövründə ermənilərin Qafqazda məskunlaşma tarixinə ətraflı ekskurs edir.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında genişlənmək cəhdlərinin qarşısı ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən alınıb və məqalədə haqlı olaraq göstərilir ki, məhz onun Sovet İttifaqında rəhbər vəzifələrdən məcburi şəkildə istefası ilə erməni şovinizmi yenidən baş qaldırıb. Tədqiqat işində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində tarixi və beynəlxalq hüquqi ədalətin bərpası üçün Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mövcud olan, iki dövlətin liderlərinin şəxsi dostluğu ilə möhkəmlənən müttəfiqlik münasibətlərinin əhəmiyyəti öz əksini tapıb.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Xocalı soyqırımı, Qarabağ, ərazi bütövlüyü, erməni terroru

Giriş. Məqalədə Xocalı soyqırımına aparan tarixi amillər əks olunub, Azərbaycan ərazilərinə əsassız iddialarını ört-basdır etməyə çalışan erməni şovinistlərinin bir sıra saxtalaşdırmalarının mahiyyəti açıqlanıb. Ermənilərin regiona köçürülməsinin əsas mərhələləri, buna dəstək verən bir sıra böyük dövlətlərin geosiyasi ambisiyaları ifşa edilib. Xocalı hadisəsinə obyektiv hüquqi qiymətin verilməsi və bu faciənin beynəlxalq arenada işıqlandırılması məsələsində ümummillə lider Heydər Əliyevin müstəsna rolu vurğulanıb.

Bu gün Xocalı faciəsinin baş verməsindən 30 il keçir. Lakin faciənin kökləri kifayət qədər dərinidir. Əslində, Cənubi Qafqazda ən gec məskunlaşan etnos ermənilərdir. Ermənilərin Qafqaz regionuna gəlmə olduqları, son bir neçə əsr ərzində Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasından kütləvi şəkildə tarixi Azərbaycan torpaqlarına miqrasiya etmələri barədə kifayət qədər elmi tarixi faktlar var [12, 9].

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi və onun fəsadları. XX əsrin sonlarında SSRİ adlanan imperiyanın dağılması ilə tarixşünaslıq elmində mövcud olan bir sıra stereotiplər və saxta konsepsiyalar da aradan qalxmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində indiki Ermənistan ərazisinin tarixini yazmaq bir qayda olaraq ermənipərəst və erməni tədqiqatçıların monopoliyasında olmuşdur. Onlar da uy-

* *Bakı Dövlət Universitetinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri, professor; iradahuseynova@bsu.edu.az; ORCID İD: 0000-0003-4879-8026*

durma “Qədim Ermənistan”, “Böyük Ermənistan” konsepsiyalarını müdafiə edərək, həmin ərazidə yaşamış yəhudilərin, yunanların, urartuluların, aysorların, farsların, gürcülərin, albanların, xüsusən də qədim türklərin, azərbaycanlıların tarixini ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırmaq yolunu tutmuşlar.

İlk mənbələr təsdiq edir ki, indi Ermənistan (Hayastan) adlandırılan əraziyə haylar ilk dəfə xristianlığın dövlət dini səviyyəsinə yüksəlməsindən sonra missionerlər kimi gəlmişlər. Haylar ərəb xilafəti dövründə islam dinini qəbul edən aborigen türkmənşəli boyların tərək etdikləri dini məbədlərə sahib çıxmış, həmin məbədləri kilsəyə çevirmiş, elə oradaca saxta tarix əsərləri yaratmışlar. Bu gün erməni əlifbası kimi təqdim edilən, əslində Ön Asiyada mövcud olmuş və tarix səhnəsindən silinən xalqlara mənsub olmuş əlifbanın da hayların yaşadığı ərazilərdə missionerlər tərəfindən yayılması xristianlığın təbliğinə xidmət etmişdir. Erməni əlifbasının müəllifi kimi təqdim edilən Mesrop Maştos da xristian missioneri olmuş və heç vaxt indiki Ermənistan ərazisində yaşamamışdır.

Müasir erməni, eləcə də bəzi Avropa, rus tarixçiləri də Cənubi Qafqazın və Ön Asiyanın qədim tarixindən bəhs edərkən M.Xorenasinin müəllifliyi ilə təqdim edilən saxta tarixə və sonralar erməni kilsəsi tərəfindən yazılan digər saxta tarix kitablarına istinad edir və bununla da indiki Ermənistan ərazisinin qədim erməni torpağı olması iddiasına şərək çıxırlar.

Ermənilərin regiona sonradan emiqrasiyası məsələsi təkcə Qərb alimlərinin deyil, habelə ayrı-ayrı erməni tədqiqatçılarının araşdırmalarında da öz əksini tapmışdır. “XX əsrin tanınmış ermənişünası Q.A.Kapantsyan yazmışdır: “ermənilərin vətəni” - Xayasa-Asiya onların Balkanlardan miqrasiyasından sonra Kiçik Asiyada yerləşir” [12, 10].

Erməni faşizminin müasir ideoloqları bu saxta tezislərə əsaslanaraq, Ermənistan cəmiyyətinin və dünya ictimaiyyətinin gözündə Azərbaycana qarşı davam edən təcavüzə haqq qazandırmğa çalışıb, insanlığa və Azərbaycan torpaqlarının işğalına qarşı cinayətlər törədib [24, 16].

İndiki Ermənistan ərazisində ermənilərin tədricən məskunlaşması 1441-ci ildə Baharlı əmirlərinin hakimiyyəti dövründə erməni katolikosluğunun Kilikiyadan İrəvan şəhəri yaxınlığındakı Vağarşapad kəndindəki kilsəyə köçürülməsindən sonra başlanmışdır. Avropa dövlətlərinin maliyyəsi hesabına erməni kilsələri ətrafındakı torpaqlar satın alınaraq ilk erməni yaşayış məskənləri meydana gəlmişdir. 1763-1782-ci illərdə Eçmiədzin katolikosu olmuş Simeon Erevansi “Cambr” əsərində və tarixçi A.Papazyanın Matenadaranda saxlanılan alqı-satqı sənədləri əsasında tərtib etdiyi kitabda Eçmiədzin kilsəsinin azərbaycanlılara məxsus torpaqların kimdən, nə zaman və hansı qiymətə alınması barədə sənədlər əks olunmuşdur.

I Pyotrın Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü ilə aktiv ekspansiv siyasətə başlayan Rusiya imperiyası ermənilərin təmsalında Cənubi Qafqazda özünə sadıq xidmətçilərini görürdü. Rusiya Qafqaz regionunda mövcudluğu boyu bu ərazidə öz işğalçı siyasətini həyata keçirmək, nüfuz dairəsini genişləndirmək üçün hər zaman ermənilərdən istifadə etmişdir. Rusiya imperiyasının apardığı məhz bu

siyasət nəticəsində ermənilər Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarına, xüsusən Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ bölgələrinə köçürülmüş və yerli türk-müsəlman əhalisi sıxışdırılaraq bölgənin etno-siyasi xəritəsi dəyişdirilmişdir.

1721-ci ildə Qafqaza yürüşə çıxan və iki il sonra Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərini, o cümlədən Bakını işğal edən I Pyotr yerli əhalinin sərt müqaviməti ilə rastlaşmışdı. O zaman Rusiya imperatoru “erməni kartını” işə salmış, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında, xüsusilə Bakıda və Dərbənddə ermənilərin məskunlaşdırılması ilə bağlı göstəriş vermişdi. “I Pyotrun xələflərinə ünvanladığı tarixi vəsiyyəət isə təkcə Rusiya imperiyasının deyil, nəticə etibarilə bolşevik Rusiyasının da Cənubi Qafqaz siyasətinin əsasını təşkil etmişdir” [12, 13].

Həmin vəsiyyəətə ilk əməl edən II Yekaterina olmuşdur. O, 1768-ci ildə imperiyanın ermənilərə məxsusi hamiliyi barədə fərman vermişdi. 1802-ci ildə isə çar I Aleksandr Qafqaz canişini A.Sisianova konkret təlimat göndərmişdi: “Ermənilərdən nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsində istifadə olunmalıdır” [12, 13-14].

Ermənilər ərazilərimizdə məskunlaşdıqdan sonra öz dövlətlərini yaratmaq haqqında düşünməyə başladılar. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanda ermənilər tərəfindən kütləvi soyqırımı aktları həyata keçirilmişdir. Bu illər ərzində onlar Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurdə kütləvi şəkildə azərbaycanlıları məhv etmiş, dəhşətli cinayətlər törətmişdilər [22, 23-25].

Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi kütləvi soyqırımı aktlarını sübut edən rəsmi sənədlər və arxiv materialları həddən çox olmuşdur. Bu haqda fakt və məlumatların kifayət qədər çox olmasına baxmayaraq, onlar uzun müddət elmi dövriyyəyə daxil edilməmişdir. Qeyd etməliyik ki, çoxsaylı arxiv materialları əsasında sübut edilmişdir ki, “Türkiyədə 1895-1896-cı illərdə, eləcə də Qafqazda baş verən hadisələrin günahkarı məhz Daşnaksütun və digər erməni təşkilatları olmuşdur” [23, 6-7].

I Dünya müharibəsi nəticəsində Rusiyada baş vermiş fevral və oktyabr siyasi hadisələrindən ermənilər öz başibəla iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. “1918-ci ilin martından “əksinqilabçı ünsürlərə qarşı mübarizə” şüarı altında qatı daşnak olan S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək üçün mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Bu dövrdə 10 minlərlə azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir” [20, 10].

Moskvada dövlət idarə aparatında yuva salmış erməni lobbisinin bu yolla həyata keçirməyə nail olduğu mənfur niyyətlərindən biri də müharibədən sonra xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsini bəhanə edərək İ. Stalinin xeyir-duası ilə dövlət səviyyəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən deportasiya siyasəti olub. 1920-ci ildə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə sahib olan ermənilər 1921-ci ildə Dağlıq Qarabağı da Ermənistanla birləşdirmək istədilər. 1923-cü ilin iyulunda Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə nail ola bildilər [19, 185].

Bununla belə, onlar Dağlıq Qarabağa yiyələnə bilmək iddiasından əl çəkmir,

dəfələrlə bu barədə məsələ qaldırırdılar. Göründüyü kimi, hətta Sovet İttifaqının tərkibində yaşadıkları dövrdə belə Azərbaycan və Ermənistan münasibətdə ayrı-seçkilik açıq şəkildə müşahidə olunurdu.

Sovet imperiyasının rəhbərliyi sələflərinin vəsiyyətlərinə sadıq qalaraq erməniləri məzlum və fəqir bir xalq kimi təqdim edir, onların dirçəlməsinə, Ermənistanın iqtisadi və siyasi inkişafına ciddi dəstək verir, Azərbaycan ərazilərinin bu respublikaya birləşdirilməsi istiqamətində səy göstərirdilər. Bu, həm Leninin, həm də Stalinin hakimiyyəti illərində Sovetlərin Cənubi Qafqaz siyasətində əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan KP MSK-nın birinci katibi Q.Arutyunov İ.Stalinə məktubla müraciət edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-lə həmsərhəd olduğunu, iqtisadiyyatı ilə guya sıx bağlılığını nəzərə alaraq onun Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. Həmin məktubu İ. Stalin K.Malenkova ünvanlayır. O isə öz növbəsində cavab üçün sənədi Azərbaycan SSR rəhbərliyinə göndərir. Dağlıq Qarabağın tarixi və əzəli Azərbaycan torpağı olduğu haqqında geniş məlumat verən M.C.Bağirov məktubunun sonunda bildirir ki, Şuşa rayonunu çıxmaq şərti ilə Azərbaycan həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əsasən, azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd olan və tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuş ərazilər də Azərbaycana qaytarılsın [19, 233-234].

Belə olduqda ermənilər Ermənistanda yaşayan və əsasən Azərbaycanla həmsərhəd rayonlardakı azərbaycanlıları köçürmək üçün başqa hiyləyə əl atırlar. Azərbaycanın Muğan-Mil düzlərində pambıq əkilən rayonları işçi qüvvəsi ilə təmin etmək bəhanəsiylə Ermənistan ərazisində olan azərbaycanlıları köçürmək və onların yerində xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək təklifini irəli atır və buna müvəffəq olurlar. Siyasi Partiyalar arxivində bu məsələ ilə əlaqədar 1947-ci ilin dekabrında M.C.Bağirovun və Q.Arutyunovun birlikdə imzaladığı və Stalinə göndərilmiş məktubun surəti qorunub saxlanılır. Məktubda məhz yuxarıda deyilən məsələlərlə bağlı konkret təkliflər irəli sürülüb. Nəticədə SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il dekabr ayının 23-də "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər Azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 sayılı qərar qəbul edir [14, 372]. Şəxsən İ. Stalinin imzaladığı və heç bir giriş olmadan bilavasitə onun qərar hissəsindən başlanan bu sənəd, məzmunundan da göründüyü kimi, çox tələsik hazırlanmışdı.

Təsadüfi deyil ki, 1948-ci il martın 10-da SSRİ Nazirlər Soveti həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar da qəbul etməli olur. Özünü də 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərara əlavə qeydi olan və İ. Stalinin imzaladığı bu ikinci qərarla azərbaycanlıların köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər planı özünün geniş əksini tapanmışdı. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından sürgün olunmuşdu [14, 372].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 1997-ci il 18 dekabr tarixli fərmanının ilk cümlələri belə başlayır: "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir" [2, 398].

Ötən əsrin 60-cı illərinin sonu, 70-ci illərinin əvvəllərində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə birləşdirilməsi məsələsi, hətta Kremlin özündə və Siyasi Bürodə müzakirə edilən məsələlərdən birinə çevrilmişdi. Öz himayədarlarının köməyi ilə ermənilər Azərbaycan ərazilərini Ermənistanla birləşdirmək üçün səylərini davam etdirirdilər. 1969-cu ilin mayında Qazax və bir neçə başqa rayonun ərazisində yerləşən bəzi kəndlərin Ermənistanla birləşdirilməsi barəsində bu ölkənin Ali Soveti qərar qəbul etdi. Bu qərar SSRİ Ali Soveti tərəfindən də təsdiq olundu. Lakin Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilməsi bu qərarın həyata keçməsinə imkan vermədi. SSRİ kimi nəhəng bir dövlətdə qanunverici orqanın qərarının yerinə yetirilməməsinin nə demək olduğunu başa düşmək çətin deyil. Lakin Heydər Əliyev öz xalqının milli maraqları naminə böyük riskə gedərək Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanla birləşdirilməsinin qarşısını aldı.

Lakin sonra nə baş verdi? Ulu öndər demişdir ki, "1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaranıb. Sonrakı illərdə bu məsələ erməni millətçiləri tərəfindən qaldırılıb. Ancaq gəlin tarixə düzgün qiymət verək. Gəlin etiraf edək ki, o dövrlərdə erməni millətçilərinin qarşısı alınmışdı. Bəs nə cür oldu ki, respublikamız bu qədər böyüdü, yüksəldi, nüfuz qazandı, ölkədə, dünyada tanındı, lakin 1988-ci ildə Azərbaycan torpağının bir hissəsi əlindən getdi. Bu sualları qaldıraraq mən Ali Soveti, bütün qüvvələri, bütün Azərbaycan vətəndaşlarını hərtərəfli və konstruktiv bir proqram hazırlamağa çağırırdım. O dövrdə tam aydın idi ki, 1988-ci ildən başlayaraq hadisələri Azərbaycan xalqının iradəsi yox, erməni separatçıları idarə edirdilər. Hadisələr gerçəkləşdikdən sonra tədbirlər haqqında fikirləşməyə başlayan daim uduzur. Erməni separatçıları monolit bir qüvvə olaraq ümummillə bir platforma səviyyəsində düşünülmüş addımlar ataraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan təcrid etmək yolunda hər gün yeni uğurlar qazanırdılar. Bunun müqabilində, o dövrdə təəssüf ki, heç bir qüvvə Azərbaycanda adekvat və konstruktiv addımlar atmağa qadir olmadı. Faciənin köklərini məhz burada axtarmaq lazımdır" [3, 23-24].

Xocalı soyqırımı erməni terrorizminin, ekstremizminin, qatı millətçiliyinin təcəssümüdür. Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılması, hər şeydən öncə, ermənipərəst M.Qorbaçovun Azərbaycana qarşı mənfur siyasətini reallaşdırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüş planları həyata keçirmək kimi çirkin

məqsədindən irəli gəlirdi [10, 106].

Fikrimizcə, Heydər Əliyevin əvvəl ittifaq, sonra da respublika rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasının törətmiş olduğu ağır nəticələrdən biri, ən ağırını məhz Xocalı faciəsi oldu.

Bu yerdə o zamankı SSRİ prezidenti M.Qorbaçovun, Kreml siyasi elitasının, Sovet Ordusu və onun yerlərdəki hərbi hissələrinin adını çəkmədən keçinmək olmur. Çünki onların bu dəhşətli qırğınına görə ya siyasi məsuliyyətləri, ya da birbaşa cinayət xarakterli rolları var. Bu səbəbdən onların hamısının hərəkətləri 9 dekabr 1948-ci ildə qəbul olunmuş “Soyqırımın cinayətlərinin qarşısının alınmasına və cəzalandırılmasına dair” Beynəlxalq Konvensiyanın təsiri altına düşür. Həm o zamankı SSRİ qanunvericiliyində, eləcə də suveren ölkəmizin qanunvericiliyində ali rəhbərliyin milli münaqişələrin qarşısının alınmasında vəzifə məsuliyyətsizliyi də ciddi cinayət tərkibi yaradır. Bütün bunlara baxmayaraq, əsl günahkarlar, təəssüf ki, hələ də azadlıqdadır.

İndiyədək faciənin mahiyyəti, səbəb və nəticələrinin müəyyən edilməsi, tanınması haqqında çox danışılmışdır. Lakin indi də, çox illər sonra faciənin təfərrüatları üzərində dayanmağa ehtiyac duyulur və onların bəziləri haqqında bəhs etmək istərdik.

Xocalıda baş verən vandalizmə böyük ürəkağrısı ilə yanaşılması təbiidir. Çünki, XIX əsrdən başlayaraq heç bir müharibə və yaxud qarşıdurmada qarşı tərəfin qulağını, başını kəsib skalpını (alın dərisini) qənimət kimi götürməyiblər. Amma erməni faşistləri bunu edib. İndi çoxları bu fikirdədir ki, faşizm ideyaları nə İtaliyada, nə də Almaniyada yaranıb, faşizmin vətəni elə Ermənistandır.

Fevralın 25-də, gecə saat 23 radələrində erməni silahlıları və 366-cı motoatıcı alay 11 istiqamətdən - Həsənabad kəndindən, təyyarə limanının şərqindən, İncik təpədən, donuzçuluq kompleksi istiqamətindən, Qarqar çayının sol və sağından, Daşbulaq və Norqum yollarından, Daştəpə, Bozdağ və Əsgəran tərəflərdən Xocalıya hücumu keçdi. “Qrad” və “Uraqan” raket- artilleriya qurğularının güclü atəşi ilə müşayiət olunan bu hücumun qarşısında cəmi 12 avtomatı olan 30 nəfərlik özünümüdafiə batalyonunun əsgərləri və təyyarə limanını qoruyan 50 nəfərlik milis işçiləri dayana bilmədilər [13, 6].

Ətraf aləmdən tamamilə təcrid olunan Xocalını 366-cı motoatıcı alay işğal etdi, onların ardınca gələn erməni hərbi birləşmələri isə yerli əhaliyə qarşı qırğınlar törətməyə başladı... Silahsız əhaliyə - qocaya, uşağa, hamilə qadına qarşı işgəncə rusların zabit şəxslərini ləkələyən faktlar idi. “Erməni silahlı birləşmələrinin Xocalı şəhərində həyata keçirdiyi soyqırım əməliyyatı nəticəsində 613 nəfər insan vəhşicəsinə qətlə yetirildi. 487 nəfər yaralandı, 150 nəfər itkin düşdü, 1275 nəfər girov götürüldü. 26 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq bir valideynini itirdi [11, 146-147]. Öldürülənlər arasında qulağı kəsilənlər, başının dərisi soyulanlar vardı. Xocalı bir əsrdə üçüncü dəfə erməni vəhşiliklərinin qarşısında aciz qaldı və əvvəlkilərdən fərqli olaraq, bu dəfə ayağa qalxa bilmədi.

Xocalı soyqırımında Sovet Ordusunun iştirakı məsələsinə xüsusi yanaşmaq istərdik. Əlbəttə, baş rolda o zaman Dağlıq Qarabağda yerləşən 366-cı motoatıcı

alay idi. İlk dövrlərdə muzdlu rus əsgərlərinin xidmətlərindən yararlanan ermənilər, sonradan bu cinayət şəbəkəsini daha da genişləndirərək beynəlxalq muzdlu dəstələri də onların sıralarına qatırlar. Bu torpaqlarda dislokasiya olunan rus qoşunları və muzdlu dəstələr azərbaycanlılara qarşı əməliyyatlardan milyonlarla rubl pul qazanırdılar. Dinc əhaliyə qarşı qırğınlarla barışmayaraq ağ bayraq qaldırıb azərbaycanlılar tərəfə keçən 366-cı alayın 3 əsgərinin verdiyi məlumata görə: 1) Azərbaycanlıların yaşayış məntəqəsinə 1 top atəşi - 1300 rubl, 2) BTR-in bir gecəlik icarəsi - 5 min rubl, 3) Piyadaların Döyüş Maşını - PDM-dən ibarət 6 döyüş qrupunun bir hərbi əməliyyatı üçün - 1 milyon 500 min rubl, 4) Kiçik rütbəli zabitlərin təlimatlarına - 4 min rubl və sair ödənilirdi..." [13, 6]

"İstintaq materiallarından məlum olur ki, hücumə rəhbərlik edən və sonradan Ermənistanın müdafiə naziri olmuş S.Ohanyan, eləcə də 366-cı alayın 3-cü batalyonun komandiri Y.Nabokixinin komandasında əlavə olaraq 50-dən çox erməni zabiti və gizirləri iştirak edirdilər" [8, 95].

Xocalı soyqırımında iştirak edən hərbi hissələrin birinin əks-kəşfiyyət şöbəsinin rəisi, polkovnik V.Savelyev erməni terror təşkilatlarıyla Rusiya qoşun birləşmələrinin Dağlıq Qarabağda keçirdiyi hərbi əməliyyatların şərhini verdiyi "Məxfi arayış"ında yazır: "Mən bütün bunları yazmaya bilmərəm. İnsanların, uşaq və qadınların, hamilə qadınların güllədən keçmiş bədənlərini unuda bilmərəm. Qoy azərbaycanlılar məni bağışlasınlar ki, bütün bu qanlı və amansız sonluğu olan hadisələrdə əlimdən heç nə gəlmədi. Təkcə yazdığım arayışı həm Kremlə, həm də SSRİ Müdafiə Nazirliyi Baş Kəşfiyyət İdarəsinin generallarına göndərdim. Oxuyun, dedim. Biz rusların zabit şərafı görün necə ləkələndi". Amma bu birinci ləkə deyildi...[13, 6].

Qarabağ hadisələrinin provokatorlarından biri, türk dünyasının qatı düşməni başabəla yazıçı Zori Balayan "Ruhumuzun dirçəlişi" adlı kitabında 1992-ci ilin 26 fevralında Xocalıda törətdikləri soyqırım haqqında həyasızcasına yazır: "Biz Xaçaturla Xocalıda ələ keçirdiyimiz evə girərkən əsgərlərimiz 13 yaşlı bir türk uşağını pəncərəyə mismarlamışdılar. Türk uşağı çox səs-küy salmasın deyə, Xaçatur uşağın anasının kəsilməmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra 13 yaşındakı türkün başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. Ruhum sevincdən qürurlandı. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və bu türklə eyni kökdən olan itlərə atdı. Axşam eyni şeyi daha 3 türk uşağına etdik. Mən bir erməni kimi öz vəzifəmi yerinə yetirdim. Bilirdim ki, hər bir erməni hərəkətlərimizlə fəxr duyacaq" [24, 4]. Bu qandonduran hadisələri özünü yazıçı adlandıran, əslində insanlıq simasını itirmiş bir cani yazırdı.

Daha bir erməni müəllif, hazırda Livanda məskunlaşmış yazıçı-jurnalist David Xerdiyan Xocalıda ermənilərin Azərbaycan türklərinin başına gətirdikləri müsibətləri "Xaç uğrunda" kitabında fəxrlə xatırlayır. "Xaç uğrunda" kitabının 19-76-cı səhifələrində müəllif Xocalı soyqırımından yazır: "Səhərin soyuğunda biz Daşbulaq yaxınlığındakı bataqlıqdan keçmək üçün ölürlərdən körpü düzəltməli olduq. Mən ölürlərin üstü ilə getmək istəmədim. Bunu görənlər polkovnik-leytenant

Ohanyan mənə işarə etdi ki, qorxmayın. Mən ayağımı 9-11 yaşlı qız meyitinin sinəsinə basıb addımlamağa başladım. Mənim ayaqlarım və şalvarım qan içində idi. Və mən beləcə 1200 meyitin üstündən keçdim” [13, 6].

Prezident İlham Əliyev Xocalı soyqırımının tanındılmasını prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirib ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirən Prezident İlham Əliyev isə Azərbaycan həqiqətlərinin, Xocalı soyqırımının dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasını səfirliklərimiz və diaspor təşkilatlarımız qarşısında vacib məsələ kimi müəyyənləşdirib. “Xocalı faciəsi erməni millətçilərinin yüzilliklər boyu türk və Azərbaycan xalqlarına qarşı apardığı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinin qanlı səhifəsi idi” deyən dövlətimizin başçısı İlham Əliyev Xocalı soyqırımının dünya miqyasında tanındılması üçün bütün resursları və vasitələri işə salıb.

2007-ci ildə Milli Məclis Xocalı soyqırımının 15 illiyi ilə əlaqədar geniş qərar qəbul edib, Prezident İlham Əliyev Xocalı soyqırımının 20-ci və 25-ci ildönümləri haqqında sərəncamlar verib [17, 1].

Məhz, birbaşa Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə dünya ictimaiyyətinin diqqətini Xocalı soyqırımına yönəltmək üçün dövlət başçısının, ölkənin siyasi elitasının iştirakı ilə 2012-ci ildə ümumxalq yürüşü keçirilmişdir [9, 3].

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın xüsusi səyi nəticəsində Azərbaycan həqiqətləri dünyanın hər yerində nümayiş etdirilir. Bu gün Azərbaycan dövləti və hökuməti, digər qeyri-hökumət təşkilatları, diaspor qurumları ilə yanaşı Heydər Əliyev Fondu da Xocalı faciəsi ilə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə daha geniş coğrafiyada çatdırılması, onun soyqırımı aktı kimi tanındılması istiqamətində mühüm addımlar atır.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən işlərə xüsusi önəm verən Heydər Əliyev Fondu 2005-ci ildən başlayaraq, müxtəlif dillərdə “Qarabağ həqiqətləri” toplusunu nəşr etdirmişdir [9, 3]. Beynəlxalq ictimaiyyətə ünvanlanmış toplu ilkin olaraq Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr edilib. Həmçinin “Qarabağ həqiqətləri” oxuculara alman və macar dillərində təqdim olunub.

Təbliğat materialları indiyədək bir çox xarici ölkələrdə yayılıb, müxtəlif tədbir və aksiyalar zamanı Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında səmərəli ideoloji vasitəyə çevrilib. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə dünyanın 100-dən artıq nöqtəsində Xocalı soyqırımının qurbanlarının xatirəsini anma mərasimləri keçirilir. Bu aksiyaların iştirakçılarına Fond tərəfindən hazırlanmış, Qarabağın və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixindən bəhs edən materiallar, bukletlər, fotoalbomlar və kitablar paylanılır. Aksiyalar çərçivəsində ermənilərin vəhşiliklərindən bəhs edən sənədli filmlər nümayiş etdirilir, uşaq rəsmləri sərgiləri təşkil olunur.

İnformasiya müharibəsinin geniş yayıldığı müasir dövrdə Xocalı soyqırımı haqqında bütün faktların dünya dövlətlərinə çatdırılması istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri də Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə təsis edilmiş, fəaliyyətinə 2009-cu ilin fevralında start verilmiş və hazırda 50-dən artıq ölkədə minlərlə könüllünün iştirakı ilə uğurla

davam etdirilən “Xocalıya ədalət. Qarabağa azadlıq!” beynəlxalq informasiya və təşviqat kampaniyasıdır. Kampaniyanın əsas məqsədi beynəlxalq ictimaiyyətin Xocalı faciəsi ilə bağlı məlumatlandırılmasını, faciəyə beynəlxalq aləmdə mənəvi-siyasi qiymət verilməsini və beynəlxalq səviyyədə anılmasını təmin etməkdir.

Hazırda dünyanın bir çox nöqtəsində həyata keçirilən bu kampaniya çərçivəsində görülən işlərin nəticəsində İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olan 50-dən artıq ölkənin parlament nümayəndə heyəti Xocalı faciəsini beynəlxalq səviyyədə soyqırımı kimi tanıyıb.

XX əsrin sonlarına doğru Sovet imperiyasına qarşı baş qaldıran milli azadlıq hərəkatı zamanı türk respublikalarında həyata keçirilən repressiv tədbirlər, qətl hadisələri, xüsusilə də XX əsrin ən dəhşətli faciələrindən biri olan Xocalı soyqırımı məlum düşmənlərimizin və onların əlaltılarının türk dünyasına qarşı cinayətinin məntiqi davamı idi.

Ortaq dil, dünyagörüş, mədəni və mənəvi dəyərlərlə bir-birinə bağlanan türk xalqlarını, təəssüflər olsun ki, eyni zamanda orta qaciə - Soyqırım faciəsi də birləşdirir. Xüsusilə də, XX əsrdə çar Rusiyası və bu imperiyanın siyasi varisi olan sovet Rusiyası, zaman–zaman hərbi-siyasi alət kimi istifadə etdikləri erməni ünsürləri ilə birlikdə milyonlarla türk-müsəlman əhalisini qətlə yetirərək soyqırım siyasəti həyata keçirmişlər.

Həqiqətən də “Unudulan soyqırım təkrarlanır”. Əgər biz türk dünyasında baş verən bu qətləli hərəkatlarını qan yaddaşımıza həkk edərək gələcək nəsillərə ötürməsək, bu faciələr yenidən təkrarlana bilər. Bunun üçün biz türk xalqları olaraq tariximizi, mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi bütövləşdirmək istiqamətində atdığımız addımlar kimi, həmçinin eyni mənbədən qaynaqlanan faciələrimizi də birləşdirib orta q bir “türk xalqlarının soyqırımı” anım gününü təsis edərək, rəsmi şəkildə hər il bütün türk dünyasında qeyd etməliyik. Ən azından bunu türk dünyasına qarşı soyqırımların təkrarlanmaması naminə etməliyik.

Bu gün Azərbaycan Respublikası türk dünyası birliyinin əhəmiyyətli bir hissəsidir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi “bir millət, iki dövlət” kimi iki qardaş dövlətin sarsılmaz birliyinin təməli gələcək uğurlarımız üçün ciddi, möhkəm təminatdır.

Bu da bir həqiqətdir ki, Böyük Mustafa Kamal Atatürk dönəmindən bəri Türkiyə həmişə ölkəmizə qarşı, xalqımıza qarşı isti, doğma münasibətlərdə olmuş, Azərbaycana dost, qardaş köməyini əsirgəməmişdir. Elə həmin mürəkkəb, qarışıq illərdə Azərbaycanın yanında olan Türkiyə öz qoşunlarını Naxçıvandan o vaxt çıxarıb ki, Rusiya Naxçıvan sərhədlərini tanıyıb.

Həç də təsadüfi deyil ki, Ulu öndər Heydər Əliyev 1997-ci il 8 may tarixində Türkiyənin iş adamları ilə görüşündə söylədiyi nitqində soyqırım illərində Türkiyə Respublikasının yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürkün Azərbaycana göstərdiyi böyük diqqəti yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Böyük Mustafa Kamal Atatürk 1918-1920-ci illərdə həmin erməni millətçilərinin, daşnaklarının azərbaycanlıların başına nə bəlalar gətirdiklərini yaxşı bilirdi. Azərbaycanda nə qırğınlar etmişdilər, yaxşı bilirdi. Məhz Mustafa Kamal Atatürkün və onun kimi

insanların iradəsi nəticəsində 1918-ci ildə Türkiyənin Qafqaz Ordusu Azərbaycana gəldi, Naxçıvanda, Qarabağda, Gəncədə, Bakıda azərbaycanlıları erməni qırğımından xilas etdi. Biz bunları unutmuruz” [2, 414].

Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının qardaşlıq əlaqələrimizin daha da möhkəmləndirilməsi yolunda səmərəli fəaliyyəti sarsılmaz dostluq və əbədi qardaşlığımızın təməli, 2021-ci il 15 iyunda tarixi Şuşa bəyannaməsinin imzalanması və onun iki dövlətin ali qanunverici orqanları tərəfindən təsdiqi [12, 203] bütövlükdə Türk dünyasının, onun iki görkəmli liderinin dünya birliyinə gələcək uğurlarımızın mesajı deməkdir.

Nəticə. Fikirlərimi xalqımızın sevimlisi, milli ordumuzun tarix yazan görkəmli sərkərdəsi, Ali Baş Komandan, ölkəmizin rəhbəri möhtərəm cənab İlham Əliyevin elə öz sözləri ilə başa çatdırmaq istəyirəm: Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsi ərzində qələbə qazanaraq, Ermənistanın 30 ildən bəri davam edən təcavüzkar siyasətinə son qoydu, torpaqlarını işğaldan azad etdi, tarixi ədalətin zəfər çalmasını və beynəlxalq hüququn bərpa olunmasını təmin etdi. Azərbaycan Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyə Respublikasının mənəvi və siyasi dəstəyini yüksək qiymətləndirir” [7, 288].

Sonda bir daha bildirmək istəyirəm ki, biz haqq-ədalət tərəfindəyik. Azərbaycan xalqı qədim xalqdır. Bizim tariximizdə bir çox şərəfli anlar, hadisələr, qələbələr olub. Onların sırasında 44 günlük Vətən müharibəsi xüsusi yerdədir. Biz ədaləti, ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdik, Azərbaycan xalqının ümidlərini doğrultduq və bundan sonra da doğruldacağıq. Biz haqlıyıq, biz zəfər çaldıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 cildə. c.15. oktyabr, 1997 - dekabr 1997. - Bakı: Azərneşr, - 2004. - 520 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 cildə. c.25. fevral, 2000 - mart, 2000. - Bakı: Azərneşr, - 2008. - 520 s.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 cildə. c.37. noyabr 2001 - mart 2002. - Bakı: Azərneşr, 0 2011. - 520 s.
4. Əliyev İlham. İnkişaf - məqsədimizdir. 9-cu kitab. mart, 1997 - may, 1997. - Bakı: Azərneşr, - 2000. - 400 s.
5. Əliyev İlham. İnkişaf - məqsədimizdir. 50-ci kitab. fevral 2012 - aprel 2012. - Bakı: Azərneşr, - 2017. - 400 s.
6. Əliyev İlham. İnkişaf - məqsədimizdir. 112-ci kitab. may 2021 - iyun 2021. - Bakı: Azərneşr, - 2021. - 392 s.
7. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlilli xronika (1987-2011). Ensiklopedik nəşr. - Bakı: Letterpress, - 2012. - 912 s.
8. Əhmədov E. Xocalı soyqırımı – Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı beynəlxalq cinayətinin tərkib hissəsi. / Xalq qəzeti, 2021 25 fevral. - s. 3.
9. Ensərov V., Qafarov A.. Xocalı soyqırımı xarici ölkələrin mətbuatında. - Bakı: İksadyayinevi, 2020, 108 s.
10. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. - Bakı: Təhsil, - 2004. - 472 s.

11. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. - Bakı: Çavuşoğlu, - 2008. - 672 s.
12. Hüseynova İ. Zəfər tariximizin şanlı səhifələri. - Bakı: Füyuzat, 2021. - 224 s.
13. Hüseynli Q. Xocalı soyqırımı. / Respublika. - 2020. - 27 fevral. - s.6.
14. Məmmədli A. Gəlmələr. Ermənistanın gerçək tarixi. – Bakı: Çarşıoğlu, - 2015. - 440 s.
15. Xocalı soyqırımı. Respublika. 11 aprel 2018, s.4.
16. İmanov K. Erməni (yad)el(li) nağılları. - Bakı: Qafqaz Universiteti Yayınları, - 2013. - 325 s.
17. Xocalı soyqırımının iyirminci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. // Respublika 18 yanvar 2012, s.1.
18. Qasımlı M.C. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix – olduğu kimi (1920-1994-cü illər). - Bakı: 2016, - 520 s.
19. Qazıyev Y. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. - Bakı: Nurlar, - 2009. - 344 s.
20. Qafqazda "erməni məsələsi" Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə: III cilddə. 1-ci cild. 1724-1904. - Bakı: Elm, - 2010. - 713 s.
21. Qafqazda "erməni məsələsi" Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə: 3 cilddə. 2-ci cild. 1905-1906. - Bakı: Elm, - 2010. - 616 s.
22. Qafqazda "erməni məsələsi" Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə: 3 cilddə. 3-cü cild. 1906-1914. - Bakı: Elm, - 2010. - 348 s.
23. Zori Balayan Xocalıda türklərə soyqırımı törədildiyini etiraf edib // 525. 9 fevral 2007, s.4.
24. Гусейнов Р. Азербайджан и армянский вопрос на Кавказе. - Баку: Элм, - 2015. - 306 с.
25. Из серии «Карабахские реалии». Фонд Гейдар Алиева. - Баку: 2006.

ДОРОГА К ХОДЖАЛИНСКОМУ ГЕНОЦИДУ. ПРОСМОТР ИСТОРИИ

Ирада М.Гусейнова

РЕЗЮМЕ

Рассматривая исторические корни Ходжалинского геноцида, автор делает подробный экскурс в историю расселения армян на Кавказе, рассматривая поддержку в данном вопросе европейских миссионеров в конце средневековья, царизма, начиная с Петра I, а также в период советской власти. Попытки дальнейшей экспансии армян на землях Азербайджана были остановлены общенациональным лидером Гейдар Алиевым, и в статье справедливо указывается, что именно с его вынужденным уходом с руководящих должностей в Советском Союзе армянский шовинизм заново поднял голову. В работе отражена важность союзнических отношений Турции и Азербайджана, подкрепленной личной дружбой лидеров двух государств на современном этапе, для восстановления исторической и международно-правовой справедливости в армяно-азербайджанском конфликте.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Ходжалинский геноцид, Карабах, территориальная целостность, армянский террор

THE ROAD TO THE KHOJALI GENOCIDE. HISTORY VIEW

Irada M.Huseynova

SUMMARY

Considering the historical roots of the Khojaly genocide, the author makes a detailed excursion into the history of the resettlement of Armenians in the Caucasus, considering the support of European missionaries in this matter at the end of the Middle Ages, tsarism, starting with Peter I, as well as during the period of Soviet authority.

Attempts of further armenian expansion in the lands of Azerbaijan were stopped by the national leader Heydar Aliyev.

The article rightfully points out that the forced resignation of Heydar Aliyev from leading positions in the Soviet Union allowed Armenian chauvinism to raise its head again.

The article represents the significance of allied relations between Turkey and Azerbaijan, sustained by the personal friendship of the leaders of the two states at the present stage, for the reinstatement of historical and international legal justice in the Armenian-Azerbaijani conflict.

Keywords: Heydar Aliyev, Khojaly genocide, Karabakh, territorial integrity, armenian terror

UOT 94; 94 (479.24); 94”19/...

AZƏRBAYCAN XALQININ VƏTƏN MÜHARİBƏSİ VƏ KANADANIN XARİCİ SİYASƏTİNİN İKİLİ STANDARTLARI**Rövşən Q.HƏTƏMOV***

Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsinin Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 30 ildən çox işğal altında qalması faktı ilə barışmayaraq və beynəlxalq təşkilatların “sülhməramlı tövsiyələri”nin nəticəsizliyinə əmin olduğdan sonra ərazi bütövlüyünü öz qüvvəsi ilə bərpa etmək qərarına gəldi. Azərbaycanın bu mübarizəsi əsil Vətən müharibəsinə çevrildi. Vətən müharibəsi Azərbaycanın dünyada həqiqi dostlarını və bədxahlarını da göstərdi. Münaqişə bölgəsindən çox uzaqda yerləşən və separatçı çıxışların hansı fəlakətlər törədə biləcəyini öz tarixində yaşamış Kanadanın Azərbaycan Respublikasının özünün suveren hüquqlarının müdafiəsi naminə həyata keçirdiyi tədbirlərə münasibətdə ikili standartlara istinad etməsi bir sıra amillər ilə bağlı idi.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Kanada cəmiyyətinin, siyasi dairələrinin və hakimiyyət orqanlarının Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsinə münasibəti onların bəyan etdikləri prinsiplərə müvafiq olmamışdır. Kanadanın rəsmi dairələrinin Azərbaycan Respublikasının özünün suveren hüquqlarının müdafiəsi naminə həyata keçirdiyi tədbirlərə münasibətdə tutduğu mövqeyin qiymətləndirilməsi və səbəblərinin araşdırılması elmi maraq kəsb edir. Bu mövzunun nəzərdən keçirilməsi üçün Kanadanın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə tutduğu mövqeni nəzərdən keçirməklə yanaşı Vətən müharibəsi dövründə Kanada hökumətinin və parlamentinin məsələ ilə bağlı müzakirələrinə və qəbul edilən qərarlara təsir etmiş amillərə, o cümlədən erməni diasporasının fəaliyyətinə diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır. Bu məsələlərin araşdırılması Azərbaycan Respublikasının Kanada krallığı ilə münasibətlərinin gələcək meyllərini, regionda daimi sülhün yaradılmasında xarici amillərin rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verərdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Vətən müharibəsi, Qarabağ, Kanada, erməni lobbizmi, Kvebek separatizmi

Giriş. Müasir dövrdə suveren dövlətlərin öz ərazi bütövlüklərinin müdafiəsi və xarici təcavüzə son qoyulması üçün zəruri tədbirlərdən istifadə etmək kimi qanuni hüquqlarının gerçəkləşdirilmək səyləri bir qayda olaraq dünyanın aparıcı güc mərkəzlərinin maraqları prizmasından ikili standartlar ilə qarşılaşmaqdadır. Dünyanın bir bölgəsində separatizmi ittiham edən və dövlətlərin ərazi bütövlüyünün bərpasını qətiyyətlə tələb edən güc mərkəzləri digər bölgədə dövlətlərin separatizmə qarşı mübarizəsinə mane olmaq məqsədi ilə

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; rovshanhatamov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-5853-4617*

münaqişələrin dinc yolla və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılması prinsipi əsasında nizamlanmasında təkid edir və hətta bu dövlətləri sanksiyalar ilə hədələməkdən belə çəkinmirlər. Münaqişələrin “dondurulması” və yaxud “alovlandırılması” qlobal güc mərkəzlərinin regional maraqlarının təmin edilməsi ilə bağlı baş verir. Münaqişələrin nizamlanmasına bu cür yanaşma beynəlxalq aləmdə xüsusi çəkisi olan dövlətlərin nüfuzuna ciddi zərbə vurmaqla yanaşı dövlətlərarası münasibətlərin prinsiplərini tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarını və beynəlxalq təşkilatların funksional potensialını şübhə altına alır. Bu, həmçinin on illiklər ərzində dünyada ədalətli və təhlükəsiz münasibətlər sisteminin və hüquq normalarının təsis edilməsində israr etmiş Kanada kimi dövlətlərin də nüfuzlarına zərbə vurur.

Kanadanın xarici siyasətini müəyyən edən amillər. Suveren dövlət tarixinin hələ bir əsrini başa vurmamış Kanadanın xarici siyasət fəaliyyətini müəyyən edən amillər sırasında ilk növbədə onun geosiyasi mövqeyi, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkə olması, ərazisinə görə dünyanın ikinci ölkəsi olması, əhalisinin çox millətli olması və franko-kanadalıların ölkənin daxili və xarici siyasət məsələlərinə təsiri, ABŞ ilə ənənəvi sıx əlaqələrinin olması və s. məsələlər diqqətə alınmalıdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlərdə daha fəal iştirak etmiş Kanada bütün dövlətlərin ciddi şəkildə riayət edəcəkləri ədalətli beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasına səy göstərmişdir. İstər “soyuq müharibə” dövründə, istərsə də ondan sonra keçən müddət ərzində Kanada qlobal və regional səviyyədə təhlükəsizliyin və sabitliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində fəal diplomatiya nümayiş etdirmişdir. Dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmətlə yanaşılması, insan hüquqlarının və insanın təhlükəsizliyinin müdafiəsi, təcavüzkar və militarist siyasətin qınanılması və digər bu kimi mühüm prinsiplərə sadiqlik Kanadanın xarici siyasətinin praktiki fəaliyyətində daim əsas götürülmüşdür. Kvebek separatizmi səbəbindən uzun illər hər an parçalanma təhlükəsi altında qalmış Kanada ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığının dəyərini daha yaxşı dərk edir. XX əsrin 60-70-ci illərində separatizm zəminində terror zərbələrinə məruz qalmış Kanada zərurət yarandıqda hətta əyalətdə hərbi gücdən də istifadə etməkdən çəkinməmişdir. Əlbəttə, Kvebekdə franko-kanadalıların separatizmi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni separatizmi arasında müəyyən oxşarlıqlar olsa da, Kanada qonşu dövlətin ərazi iddiaları və genişmiqyaslı təcavüzü ilə qarşılaşmamış və əraziləri işğal altına düşməmişdir.

Bunları nəzərə alaraq ehtimal etmək olardı ki, Kanada Azərbaycanın üzləşdiyi bu problemə münasibətdə daha həssas yanaşacaq və separatizmi ittiham edərək dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığını və onların ərazilərini işğaldan azad etmələri üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək kimi suveren hüquqlarının olduğunu israrla müdafiə edəcəkdir. Lakin Azərbaycan xalqı və dövləti ərazilərinin 30 ildən çox müddət ərzində işğal altında qalmasına və yüz minlərlə vətəndaşının doğma yurdlarından didərgin düşməsinə Kanada da daxil olmaqla Qərbi ölkələrinin etinasızlığı və ikili standartlardan yanaşmasının şa-

hidi olmuşdur.

Kanada–Azərbaycan əlaqələrinin müasir vəziyyəti. Kanadanın Qafqaz bölgəsinə marağının artması XX əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin süqutundan sonra müşahidə edilirdi. Kanada 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycanın digər 10 postsovet respublikaları ilə birlikdə müstəqilliyini rəsmən tanısa da ölkəmizdə hələ də daimi fəaliyyət göstərən səfirliyini təsis etməmişdir. Halbuki, Azərbaycan Respublikası ikitərəfli münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi niyyətinə sübut kimi 2004-cü ilin sentyabrında Ottavada səfirlik səviyyəsində rəsmi diplomatik nümayəndəliyini təsis etmişdir. Hər iki ölkənin qanunverici orqanlarında işçi və dostluq qrupları fəaliyyət göstərir. Azərbaycan və Kanada bir sıra beynəlxalq təşkilatlar – BMT, ATƏT, YUNESKO, İKAO və s. çərçivəsində əməkdaşlıq edirlər.

Azərbaycan ilə Kanada arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri qeyri-sabit xarakterli olaraq qalmaqdadır və məhdud səviyyədə inkişaf etmişdir. Belə ki, 2016-cı ildə iki dövlət arasında ticarət dövriyyəsi 148 mln dollar idi ki, onun 13 mln dolları Kanadanın Azərbaycana ixracatı təşkil edirdi. 2017-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq, 1,34 mlrd dollar və 14,4 mln dollar, 2018-ci ildə 1,1 mlrd dollar və 11,5 mln dollar, 2019-cu ildə 285 mln dollar və 10,6 mln dollar, 2020-ci ildə isə 8,7 mln və 7,8 mln dollar olmuşdur [1]. 2020-ci ildə Kanadanın Azərbaycana ixracının 234 min dolları məbləğində olan hissəsini hərbi təyinatlı məhsullar təşkil etmişdir [2].

Münaqişənin həllinə münasibətdə Kanadanın mövqeyi. Kanadanın Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yanaşması digər Qərb dövlətlərinin problemə münasibətini təkrarlayırdı. Xarici işlər nazirliyinin hər il fəaliyyəti ilə bağlı dərc etdiyi hesabatlarda ATƏT-in regional münaqişələrin qarşısının alınması, münaqişələrin həlli və münaqişədən sonrakı dövrdə bərpa işlərində əsas orqan olması vurğulanırdı. Kanada hesab edirdi ki, ATƏT özünün xüsusi qurumları vasitəsi ilə regionda uzun sürən münaqişələrdə tərəflərin arasında dialoqun inkişafına yardım etməklə gərginliyin azalmasına böyük töhfə verir.

Kanada ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü qismində 1995-1996-cı illərdə münaqişə bölgəsində təşkilatın sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsinə hazırlıq tədbirlərində fəal iştirak etmişdi. 1994-cü il dekabrın 20-də Vyanada ATƏT-in üzv dövlətlərinin ezam etdikləri hərbi ekspertlərinin iştirakı ilə yüksək səviyyəli planlaşdırma qrupu təsis edilmişdi. Qrupun əsas vəzifəsi Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan ATƏT-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrin yaradılması, onun quruluşuna və əməliyyatlara dair tələblərin müəyyən edilməsi, qüvvələrin sayı, onun komandanlığı, idarə olunması, maddi-texniki təminatı, qoşun hissələrini təqdim edən dövlətlər ilə razılaşmanın qaydaları və s. bu kimi məsələlər ilə bağlı tövsiyələrin hazırlanaraq təşkilatın sədrinə təqdim olunması idi. 1995-ci ilin sentyabrında Kanadanın da bu qrupda iştirakı qərara alındı. Kanada 3 nəfər qərargah zabiti ilə iştirak etdiyi bu

fəaliyyəti “Nylon” əməliyyatı adlandırdı. Kanada zabitləri qrupun Dağlıq Qarabağda apardığı kəşfiyyat tədbirlərində iştirak etdilər. Lakin 1995-ci ilin dekabrında Bosniya və Herseqovinada sülhü bərqərar etmək məqsədi ilə imzalanmış Deyton sazişinin müdafiəsi məqsədi ilə Kanada zabitlərindən 2 nəfəri Vyanaya ezam edildilər. 1996-cı il iyunun 7-də Kanadanın Vyanadakı səfirliyi və Kanada hərbi qrupunun rəhbərinin tövsiyəsi ilə Kanada qrupda iştirakını dayandırdı [3].

1999-cu ildə NATO-nun üzvü qismində Kanadanın silahlı qüvvələrinin BMT-nin sanksiyası olmadan Balkanda münaqişənin həllinə humanitar müdaxilədə iştirak etməklə cəlb olunması ilə ölkənin sülhməramlı obrazı aradan qalxdı. Kanada münaqişə tərəflərindən birinə qarşı hərbi qüvvədən istifadə olunması, mülki əhalinin müdafiə olunması, dinc şəraitdə birgə yaşayışa keçid məqsədi ilə polis rejiminin bərqərar edilməsi və mülki idarəçiliyin yaradılmasında iştirak edilməsi ilə sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak edilməsinə maraq göstərirdi. Balkanda sülhməramlı əməliyyatlardan sonra NATO strateqləri öz müqəddəratının təyin edilməsi naminə etnik çıxışları anladan “balkanlaşdırılma” prosesinin Şərqə doğru yayılaraq Qara dəniz və Qafqaz bölgələrinin müstəqil dövlətlərində genişlənməyə başladığını nəzərdə tutan doktrina irəli sürdülər. Bu dövlətlərdə etnik münaqişələrin başlayacağı halda Avropa İttifaqına karbohidrogen məhsullarının təchizatında çətinliklərin yaranacağı ehtimalı NATO-nu və onun üzvü kimi Kanadanı bu məsələdə daha maraqlı tərəf kimi çıxış etməyə vadar edirdi. Kanada siyasi dairələri hesab edirdilər ki, Balkan bölgəsindən fərqli olaraq Cənubi Qafqazda meydana çıxan yeni müstəqil dövlətlər kifayət qədər zəngin tarixi keçmişə malik olan milli dövlətlərdir. Burada milli münaqişə zəminində başlayacaq çıxışların dövlətlərarası müharibəyə çevrilməsi daha çox mümkün hesab edilirdi. Kanada Qafqaz ilə bağlı siyasi baxışlarını müəyyənləşdirərkən bölgədə Rusiyanın güclü nüfuza malik olması amilini, xüsusilə diqqətə alırdı.

Kanadanın Qafqaz problemlərini tədqiq edən istər dövlət və istərsə də qeyri-dövlət tabeli kommertiya və qeyri-kommertiya xarakterli bir sıra ciddi elmi müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Onların sırasında Kanada beynəlxalq münasibətlər institutunu və Kanada strateji tədqiqatlar institutunu qeyd etmək olar. Bundan başqa Saymon Freyzer universitetində, Makhill universitetində, Vindzor universitetində çalışan bir neçə tədqiqatçı da Qafqaz problemləri ilə bağlı araşdırmalar aparırlar.

Kanadanın Qafqaz siyasətini onun siyasi və hərbi tərəfdaşlarının – ABŞ, Aİ və NATO-nun maraqları kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Kanadanın bütün siyasi və hərbi qərarları beynəlxalq aləmdə bu tərəfdaşlarının maraqları ilə sıx bağlı olmuşdur və bundan sonra da belə olacaqdır.

2001-ci ildən etibarən Kanada özünün silahlı qüvvələrinin struktur və təşkilatı cəhətdən yenidən qurulması zamanı münaqişə bölgəsində aparılan bir əməliyyatın gedişində üç ayrı əməliyyatın – sülhməramlı, humanitar və hərbi

əməliyyatların əlaqələndirilməsi haqqında qərara gəldi. Əfqanıstanda aparılan hərbi əməliyyatların təcrübəsi Kanadanın hərbi doktrinasında dəyişikliklərin edilməsini tələb edirdi. Hərbi dairələrin sənədlərində “üç məhəllədə müharibə” məfhumu əvəzinə daha çox “qiyamçılar əleyhinə əməliyyatlar” (counter-insurgency) məfhumu istifadə olunmağa başladı. Kanadanın da fəal müdafiə etdiyi “Müdafiə etmək öhdəliyi”nə görə beynəlxalq birlik digər səbəblər ilə yanaşı həm də qiyamçıların basqınları səbəbindən əhalisi böyük müsibətlər ilə qarşılaşmış dövlətlərə dərhal yardımın göstərilməsinə məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Deməli, istər BMT-də irəli sürdüyü təşəbbüsləri və NATO çərçivəsində iştirak etdiyi əməliyyatlarda qarşıya qoyduğu hədəfləri ilə Kanada qiyamçılara qarşı sərt tədbirlərin həyata keçirilməsini və müsibətlər ilə üzləşmiş əhalinin müdafiəsi üçün zəruri addımların atılmasının tərəfdarı kimi çıxış edir. Belə olduğu halda, Kanada Azərbaycanın yüz minlərlə qaçqın və məcburi köçkünü- nün iztirablardan xilas olunması üçün daha fəal diplomatiya nümayiş etdirməli idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, 1993-cü ildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələr ilə Ermənistanın Azərbaycanın qanuni ərazisi olan Dağlıq Qarabağı və onun ətrafında 7 rayonu işğal etməsini pisləmişdi. BMT Nizamnaməsinin 25-ci maddəsinə əsasən bu qətnamələr Kanada da daxil olmaqla bütün üzv dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyırdı. Kanada rəsmi dairələrinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə yanaşması ilə bağlı bəyanatlarında həmişə Dağlıq Qarabağ bölgəsinin və onun ətrafında yerləşən işğal olunmuş 7 rayon da daxil olmaqla Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması, münaqişənin ATƏT-in Minsk qrupu prosesi çərçivəsində dinc yolla həll edilməsi prinsipinə dəstəyi vurğulanmışdır.

Münaqişənin nizamlanması ilə bağlı prosesdə müəyyənləşdirdiyi mövqedən çıxış edən Kanada hökuməti 2016-cı ildə bölgədə hərbi əməliyyatların başlanmasından narahatlığını ifadə etmişdi. Kanadanın xarici işlər naziri Stefan Dion aprelin 3-də verdiyi bəyanatında Kanadanın Dağlıq Qarabağda hərbi gərginliyin artmasından narahatlığını ifadə edərək tərəfləri bu əməldən çəkinməyə, dərhal atəşkəsi bərpa etməyə və ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində dialoqu bərpa etməyə çağırırdı [4]. 2020-ci ilin iyulunda Azərbaycan–Ermənistan sərhədində hərbi toqquşmalar baş verdiyi zaman Kanadanın xarici işlər naziri Fransua-Filipp Şampan bəyanatla çıxış edərək onun hökumətinin bununla bağlı narahatlığını bildirdi [5].

Kanada da daxil olmaqla Qərb ölkələri Cənubi Qafqaz ilə bağlı siyasi xətti müəyyən edərək Ermənistanın 30 ildən çox bir dövr ərzində Rusiya ilə ittifaqda olması faktını diqqətə almırdılar. Ermənistan Rusiyanın NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsinə cavab olaraq təşəbbüs göstərdiyi Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının, həmçinin Avropa İttifaqına qarşı tədbir olaraq yaradılmış Avrasiya iqtisadi ittifaqının üzvüdür. Belə olduqda, əhalisi 3 mln nəfər olan Rusiya meyli Ermənistanın NATO üzvü və blokda ikinci böyük orduya sahib olan Türkiyədən və zəngin enerji potensialına malik olan

Azərbaycandan hansı səbəblərə görə Qərb ölkələri üçün daha strateji əhəmiyyətli olmasını anlamaq çətindir.

Kanadanın siyasi dairələrində Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni separatizmini müdafiə edən qüvvələr təkcə Kanadanın münafişə ilə bağlı mövqeyinə təsir göstərmək istiqamətində fəaliyyət göstərmir, həm də münafişə bölgəsinə qeyri-qanuni səfərlər edirdilər.

Kanadanın ictimaiyyətində münafişə haqqında rəyin formalaşması.

Vətən müharibəsinin ilk günlərində Kanada mətbuatı başlanan hərbi əməliyyatların guya Azərbaycan Respublikası ilə Dağlıq Qarabağ arasında getdiyini qeyd edir və guya bu münafişənin Azərbaycan ilə Ermənistan arasında birbaşa hərbi toqquşmaya gətirib çıxara biləcəyini iddia edirdi. Bu iddianın özü sübut edir ki, Kanada KİV-nin münafişənin mahiyyəti ilə bağlı səhih məlumatlara malik olmaları ölkə ictimaiyyətini də həqiqi vəziyyəti dərk etməsinə mənfi təsir göstərirdi.

Kanadalıların təsəvvüründə Ermənistanın obrazı daha çox Birinci Dünya müharibəsinin uydurulmuş hadisələri əsasında formalaşmışdı. Amerika missionerləri vasitəsi ilə ermənilərin guya Osmanlı imperiyasında qarşılaşdıqları müsibətlər haqqında məlumatları Kanada ictimaiyyətində şok və hiddət ilə qarşılanmışdı. Həmin dövrdə ictimai rəyi formalaşdıran Kanada kilsə dairələri bu məlumatların əsasında ermənilərin “faciəsi” haqqında təbliğat aparmışdılar. Daha sonra erməni qaçqınlarının Kanadaya gəldikləri zaman uydurduqları “faciəli hadisələr” haqqındakı “şahid ifadələri” Kanada cəmiyyətində tarixi yaddaşın formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Məhz bu təbliğatın yekunu kimi Kanada rəsmi olaraq “erməni soyqırımı” haqqında yalanları tanımaq haqqında qərar qəbul etmişdir.

1980-ci ildən etibarən Kvebekin Milli məclisi ermənilərin “soyqırımı”nın tanınması məsələsini müdafiə edirdi. Kvebekin Milli məclisi 2003-cü il dekabrın 10-da 24 aprel tarixinin “erməni soyqırımı” günü kimi qeyd edilməsi haqqında qanun qəbul etdi. “Erməni soyqırımı”nı Ontario, Alberta və Britaniya Kolumbiyası əyalətləri də rəsmən tanımışdı.

2004-cü il aprelin 21-də Kanada parlamentinin icmalar palatası 153 səs lehinə və 68 səs əleyhinə olmaqla Osmanlı imperiyasında “1915-ci ildə ermənilərin soyqırımının tanınması” haqqında “Kveek bloku”ndan deputat Madlen Dalfon-Giral təklif etdiyi qətnamə layihəsini qəbul etdi. 2002-ci il iyunun 13-də belə bir qərarı Kanada parlamentinin Senatı da qəbul etmişdi.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni separatizminin başladığı ilk dövrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı da genişlənməyə başladığı üçün Kanada ictimaiyyəti bununla bağlı məlumatları Moskvada fəaliyyət göstərən Kanada qəzetlərinin və xəbər agentliklərinin müxbir büroları vasitəsi ilə əldə edirdi. Sovet rəhbərliyinin həmin dövrdə Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatını “radikal islamçı” kimi təqdim etməsi Azərbaycan həqiqətlərinin təkcə SSRİ-də deyil, həm də dünyada, o cümlədən Kanadada təhrif olunmasına səbəb olmuşdu.

Kanadanın KİV-ləri Qafqazdan xəbərləri təqdim edərkən ona qərəzli yanaşırdılar. Kanada mətbuatı ölkə ictimaiyyətinin diqqətinə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü, bunun nəticəsində işğal etdiyi ərazilərin viran qalması, yüz minlərlə azərbaycanlıların öz yurdlarından məhrum olmaları, onların çəkdikləri məşəqqətlər haqqında materialları təqdim etməmişdilər. Kanadalıların əksər çoxluğu ermənilərin və Ermənistanın, istənilən kontekstdən asılı olmayaraq haqlı olmalarına instinktiv inanırlar. Burada xristian ermənilərin Kanadanın xristian dairələrində rəğbətlə qəbul edilmələri də mühüm rol oynayırdı.

Kanada mətbuatı Dağlıq Qarabağı SSRİ-nin varlığı dövründə Azərbaycana verilmiş etnik erməni regionu kimi qeyd edirdilər. Onlar erməni ekspertlərinin fikirlərini təkrarlayaraq, Azərbaycan ordusunun güclü və müasir olmasına baxmayaraq erməni hərbi qüvvələrinin möhkəmləndikləri dağlıq hissələrdən vurulub çıxarılmasının qeyri-mümkünlüyünü bildirirdilər. Kanada ictimaiyyətinə Azərbaycanın tərəfində guya Suriyadan gətirilmiş muzduların vuruşması haqqında bir sıra xarici informasiya agentliklərinin, o cümlədən “Reuters”-in məlumatları təqdim olunmaqla əslində başlanan müharibənin mahiyyəti təhrif edilir, onu Suriyada və Liviyada aparılan hərbi əməliyyatlar ilə eyniləşdirərək Azərbaycanın haqlı mübarizəsinə ləkə atırdılar [6].

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən baş vermiş iri terror hadisələrindən sonra digər Qərb dövlətlərində olduğu kimi Kanadada da ictimai rəydə islam haqqında yanlış stereotipin formalaşması əhalisinin əksəriyyətinin islama etiqad etdiyi Azərbaycan haqqında qeyri-obyektiv təsəvvürün formalaşmasına səbəb olmuşdur. Kanadalılar Türkiyənin Azərbaycana böyük dəstəyini verməsi ilə paralel olaraq onun Suriyada müstəqil fəaliyyət göstərməklə NATO-dakı tərəfdaşlarının maraqlarının ziddinə qarşı çıxmasına narazılıqla yanaşırlar.

Vətən müharibəsi və Kanada hökumətinin mövqeyi. Vətən müharibəsinin başlanmasından sonra Kanada hökuməti münafişə bölgəsində hərbi əməliyyatların bərpasını qınamaqla yanaşı onun nizamlanması üçün ənənəvi yanaşmasına sadıq qalaraq ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiliyində təkid edirdi. Oktyabrın 5-də Kanadanın baş naziri Castin Trüdo keçirdiyi brifinqdə “Şərqi Avropada və Qafqazda, xüsusilə Dağlıq Qarabağda hadisələri müttəfiqlərimiz ilə müzakirə etmək” məqsədi ilə yaxın vaxtlarda xarici işlər naziri Şampani Avropaya göndərəcəyini bəyan etdi [7]. Oktyabrın 9-da Kanadanın Qlobal işlər nazirliyinin rəsmi saytında nazir Şampanın növbəti həftədə Yunanıstan, Avstriya, Belçika və Litvaya səfər edəcəyini, beynəlxalq birliyin Belarusda, Dağlıq Qarabağda, Şərqi Aralıq dənizi bölgəsində gərgin vəziyyətin necə aradan qaldırılması ilə bağlı müzakirələr aparacağı barədə məlumat dərc edilmişdi [8]. Halbuki, səfər ilk əvvəldən COVID-19-a qarşı qlobal mübarizədə Kanadanın və Avropa müttəfiqlərinin əməkdaşlığına həsr olunacağı bildirilmişdi. 2020-ci il oktyabrın 6-da Ottavada Kanadanın və B.Britaniyanın xarici

işlər nazirləri Fransua-Filipp Şampan və Dominik Raab Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında təmas xətti boyunca irimiqyaslı hərbi əməliyyatların başlanması haqqında xəbərlərdən dərin narahatlıq hissləri keçirdiklərini bəyan edirdilər [9].

Oktyabrın 16-da Kanadanın baş naziri Trüdo Ermənistanlı həmkarı ilə telefon söhbətində Azərbaycan və Ermənistan hərbi qüvvələri arasında Dağlıq Qarabağda bir neçə həftə ərzində aparılan hərbi əməliyyatlardan narahatlığını bildirdi. Ottavada keçirdiyi mətbuat konfransında Trüdo qeyd etdi ki, Paşinyana “Kanadanın öz müttəfiqləri ilə birlikdə zorakılığa son qoyulması üçün bütün söylərini sərf edəcəyini” bildirmişdir [10]. Trüdo guya Türkiyə hərbi qüvvələrinin birbaşa Azərbaycanın tərəfində münaqişədə iştirakı ilə bağlı bir sıra mətbuat orqanlarında yayılan məlumatların təsiri altında olduğundan məsələni tam aydınlaşdırma bilməmişdi. Kanada rəsmilərinin Türkiyənin guya münaqişədə iştirak etməsinin NATO-nu Ermənistan ilə qarşılıqlı müdafiə haqqında saziş imzalamış Rusiya ilə hərbi toqquşmaya cəlb edəcəyi ilə bağlı iddiaları əsassız idi. Kanadanın xarici işlər naziri 2020-ci ilin oktyabrında hətta Rusiyanı bölgədə nüfuzundan istifadə edərək Azərbaycanı və Ermənistanı sülh yolu ilə münaqişəni həll etmək üçün danışıqlar masasına qaytarmağa çağırırdı [11].

Oktyabrın 16-da Türkiyə prezidenti R.T.Ərdoğan ilə telefon danışığı zamanı Trüdo münaqişənin hərbi vasitələr ilə həllinin olmadığını, onun yalnız sülh yolu ilə nizamlanmasının mümkünliyünü qeyd etdi. O, həmçinin Türkiyə prezidentindən xahiş etdi ki, nüfuzundan istifadə edərək münaqişə tərəflərinin danışıqlar masasında dialoqa başlamalarına nail olmağa səy göstərsin. Türkiyə prezidenti R.T.Ərdoğan isə münaqişənin yenidən alovlanmasının əsas səbəbinin dünya birliyi tərəfindən Azərbaycanın ərazisi kimi tanınmış Dağlıq Qarabağın və onun ətrafında yerləşən bir neçə rayonun 30 il ərzində erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altında qalması ilə əlaqələndirərək Azərbaycanın öz qanuni ərazisi daxilində əks əməliyyat apardığını həmsöhbətinin diqqətinə çatdırdı [12].

2020-ci il oktyabrın 29-da AB və Kanada liderlərinin virtual görüşündə çıxış edən Trüdo Kanadanın Avropa müttəfiqləri ilə birlikdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında iştirak edəcəyini bəyan etdi [13]. 2020-ci il noyabrın 5-də Trüdo Fransa prezidenti E.Makron ilə telefon danışığı zamanı Dağlıq Qarabağ ətrafında başlanmış münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün diplomatik vasitələrin və dialoqun böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etdilər [14].

2020-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin Kanada xarici işlər nazirinin 11 noyabr 2020-ci il tarixli bəyanatına dair yaydığı açıqlamada “Kanadanın xarici işlər nazirinin Ermənistanla Azərbaycan arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı verdiyi, ermənipərəst hisslərin açıq şəkildə ifadə olunduğu birtərəfli bəyanatın təəssüf doğurduğu” qeyd edilirdi [15]. Bölgədə dayanıqlı sülhün təmin olunmasına mane olan hər hansı bir açıqlamanın verilməsi Kanadanın bir dövlət kimi beynəlxalq münasibətlər sisteminə də xələl gətirirdi.

Kanada hökumətinin başçısı Trüdo Ermənistana və ermənilərə xüsusi rəğbətini 2018-ci ildə etiraf etmişdi. Səfər ərəfəsində Trüdo verdiyi müsahibələrin birində Kanada ilə Ermənistan arasında “əla münasibətlərin” olduğunu və bu dostluğun daha dərinləşdirilməsinə ümid etdiyini qeyd etmişdi. Ermənistan Frankofoniya təşkilatına müşahidəçi qismində 2004-cü ildə qoşulmuş, 2012-ci ildə isə onun tam hüquqlu üzvü olmuşdur [16]. 2018-ci il oktyabrın 11-13-də Frankofoniya təşkilatının XVII sammitində iştirak etmək və Ermənistana rəsmi səfər məqsədi ilə İrəvana gəlmiş Trüdo oktyabrın 13-də Ermənistana rəsmi səfərinin yekunu ilə bağlı İrəvanda keçirilən mətbuat konfransında çıxışı zamanı Trüdo 1980-ci illərdə atası və qardaşları ilə birlikdə Ermənistanda olduğunu qeyd etdi [17]. 2020-ci il sentyabrın 21-də Ermənistanın müstəqillik günü ilə bağlı çıxışında Trüdo Kanadada yaşayan 60 min nəfərlik erməni icmasının fəaliyyətini alqışlayaraq qeyd etdi ki, “erməni əsilli kanadalılar hər gün cəmiyyətimizin və ölkəmizin həyatına mühüm töhfə verirlər” [18].

Erməni milli komitəsi 2020-ci ilin mayında Kanadanın xarici işlər naziri Şampandan liberal hökumətin Dağlıq Qarabağdakı separatçı erməni rejiminə münasibətini öyrənmək məqsədi ilə göndərdikləri məktuba cavab olaraq nazir bildirdi ki, Kanada əvvəlki illərdə olduğu kimi bu münaqişəyə münasibətdə ATƏT-in fəaliyyətini qətiyyətlə və müntəzəm dəstəkləyir. Şampan ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişəni danışıqlar vasitəsi ilə həll etmək söylərinə daim dəstək veriləcəyini qeyd etdi [19].

Kanada hakimiyyəti ölkədə erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı irqçilik və qatı şovinist mövqedən çıxış edərək cinayət əməllərinə siyasi və hüquqi qiymətin verilməsinə tələsmirdi. 2020-ci il iyulun 26-da Kanadanın Vankuver şəhərində azərbaycanlıların yerli icması Tovuz hadisələri ilə bağlı erməni silahlı qüvvələrinin təxribatına etiraz nümayişi keçirdikləri zaman buradakı ermənilər fitnəkarlıq törətməyə çalışdılar. Lakin azərbaycanlı icmasının müraciəti ilə tədbirin keçirildiyi yerə polis qüvvələri cəlb edilərək bunun qarşısı alındı [20]. Lakin 2020-ci il avqustun 1-dən 2-ə keçən gecə Toronto şəhərində yerli erməni icmasının üzvləri soyuq və odlu silahlardan istifadə edərək burada yaşayan azərbaycanlılara basqın etdilər [21].

Kanadanın erməni icmasının liderləri Azərbaycanın Vətən müharibəsi dövründə Kanadanın münaqişənin həllində artan diplomatik iştirakını alqışlayırdılar. Artıq 2020-ci il sentyabrın 29-da Kanada erməni milli şurası hökumətə müraciət edərək hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması üçün söylərini gücləndirməsini tələb etdi. Bu müraciətdə ilk dəfə Kanada hərbi texnologiyasından münaqişə zonasında istifadə edilməsi haqqında müddəalar irəli sürülməyə başlandı. Kanada hökumətindən Türkiyəyə hərbi məhsulların ixracının dərhal dayandırılması və Türkiyədən münaqişədən dərhal kənarlaşmasına nail olunması tələb olunurdu [22].

Sentyabrın 27-də Kanada parlamentində Ermənistan ilə dostluq qrupunun rəhbəri liberal deputat Brayan Meyin Facebook səhifəsində yerləşdirdiyi bəya-

natında “Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdakı erməni xalqına qarşı təcavüzü” pislənilir və Türkiyənin müharibədə rolu sərt şəkildə ittiham olunurdu [23]. Oktyabrın 20-də Kvebekin, Ontarionun və Britaniya Kolumbiyasının erməni diaspora təşkilatlarının Trüdoya yazdıqları məktubda Azərbaycan və Türkiyəni hərbi əməliyyatları başlamaqda, mülki obyektləri, o cümlədən xəstəxanaları bombardman etməkdə, islamçı muzdluların hərbi əməliyyatlarda istifadə olunmasında və s. cəfəngiyatlarda ittiham edir, Kanada hökumətindən öz müqəddəratını və müstəqilliyini müəyyən etmiş “Artsax”ın müdafiə olunması xahiş edilirdi [24]. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında gedən hərbi əməliyyatların noyabrın 10-da üç tərəfli saziş ilə başa çatdırılmasından sonra Kanada erməni milli komitəsi Kanadanın baş nazirinə noyabrın 13-də hiddət dolu məktub göndərmişdi. Məktubda yenə də ənənəvi olaraq Kanada hökumətini Türkiyəyə hərbi təyinatlı texnologiya satmaqla “Artsax”ın dinc əhalisinin qətlinə baiskar olmaqda günahlandırılan ermənilər Kanadanın öz günahlarını yuması üçün ilk növbədə yeni erməni soyqırımına yol verməmək naminə “Artsax”ın müstəqilliyini tanımağa çağırırdılar.

Eyni zamanda erməni komitəsi NATO daxilində Türkiyəyə qarşı sərt qərarların qəbul olunması üçün Kanada hökumətinin fəal səylər göstərməsini tələb edirdi. Kanada ermənilərinin düşüncəsinə görə, münaqişənin yeganə ədalətli həlli “Artsax”ın müstəqilliyinin rəsmən tanınmasıdır.

Kanada hökuməti ölkə KİV-lərində erməni əsilli vətəndaşlarının Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirakı ilə bağlı müntəzəm olaraq təqdim olunan məlumatların araşdırılaraq hüquqi qiymət verilməsinə laqeyd yanaşırdı. Məsələn, 2020-ci ilin oktyabrın 9-da daşnak könüllülərindən olan erməni əsilli Kanada vətəndaşının münaqişə zonasında həlak olması haqqında “Radio Canada International”ın *rcinet.ca* internet saytında geniş material təqdim olunmuşdu [25].

Kanada hökumətinin Azərbaycanın haqlı işinə “töhfəsi” isə hərbi əməliyyatlar zamanı mülki əhali arasında itkilərin minimuma endirilməsi məqsədi ilə ordumuz tərəfindən hərbi əməliyyatlarda tətbiq olunan “Bayraktar” PUA-larının istehsalında istifadə olunan Kanada texnologiyalarının ixracının qadağan edilməsi oldu.

Kanada hökuməti 2019-cu ilin oktyabrında Suriyaya müdaxilə etdiyinə görə Türkiyəyə hərbi təyinatlı məhsulları almağı qadağan etmişdi, lakin 2020-ci ilin aprelində bu sanksiya aradan qaldırılmışdı. Kanadanın Qlobal İşlər Nazirliyinin ixraca nəzarət şöbəsi 2020-ci il aprel 16-da L3 Harris Wescam şirkətinə Türkiyənin PUA istehsalçısı Baykar şirkətinə 7 ədəd MX-15D tipli görüntü və yönləndirmə sistemini satmağa icazə vermişdi. Bu icazə 2021-ci ilin iyununa kimi qüvvədə qalmalı idi. Kanadadakı erməni lobbisi ölkənin bir sıra nüfuzlu ictimai xadimlərini, televiziya aparıcılarını və ekspertləri də öz təbliğatında iştiraka cəlb edərək Kanada texnologiyasının da istifadə edildiyi Türkiyə PUA-larından dinc erməni sakinlərinə qarşı istifadə olunduğu haqqın-

da ictimai rəyi yönəltməyə çalışırdılar. 2020-ci ilin sentyabrın 29-da Kanadanın xarici işlər naziri Şampan bildirdi ki, əgər bu məhsulların təyinatı üzrə istifadə olunmadığı müəyyən edilərsə, həmin icazəni ləğv etmək haqqında qərarı qəbul etmək səlahiyyətindədir [26]. Oktyabrın 5-də Kanadanın xarici işlər naziri Şampan bəyan etdi ki, “Kanadanın sərt ixrac nəzarət rejiminə əsasən və davam etməkdə olan hərbi əməliyyatlara görə” Türkiyəyə verilən ixrac icazəsini dayandırmaq qərarına gəlmişdir. Nazirin bəyanatının ən riyakar fikirlərindən biri Dağlıq Qarabağda münaqişə nəticəsində yaşayış məntəqələrinin atəşə tutulması və dinc sakinlərin arasında itkilərin olması haqqında iddiaları səsəndirməsi idi [27]. Kanadanın erməni milli komitəsi hökumətin Türkiyəyə hərbi xarakterli məhsulların ixracına verdiyi icazəni dayandırması haqqında qərarını bəyəndiyini bildirməklə yanaşı, federal hökuməti belə bir icazənin verilməsi ilə bağlı məsələni sona qədər araşdırmağa çağırırdı.

2020-ci il oktyabrın 24-də Kanadanın Bombardier Recreational Products (BRP) şirkəti təyyarə mühərriklərinin bir sıra ölkələrə, o cümlədən, Türkiyəyə ixracını dayandırması haqqında qərar qəbul etdi. Lakin əgər WESCAM texnologiyası Kanadada istehsal olunurdusa, təyyarə mühərrikləri BRP-nin Avstriyadakı törəmə şirkətində istehsal olunurdu. Kanadada ilk dəfə olaraq Kanada silah istehsalçısı özünün digər ölkədəki törəmə şirkətinin silah və texnologiya ixracına qadağa tətbiq etdi [28].

Türkiyə hökuməti Kanada hökumətinin müdafiə xarakterli texnologiyanın və silahların Türkiyəyə ixracı lisenziyasının dayandırılması haqqında qərarını qətiyyətlə pisləyərək onu ikili standartlardan və dar siyasi yanaşmadan ələ çəkməyə çağırırdı. Türkiyə hökuməti bəyan edirdi ki, Dağlıq Qarabağda aparılan hərbi əməliyyatlarda tətbiq edilən PUA-larda öz texnologiyasının istifadəsindən narahat olan Kanadanın Yəməndə illərlə davam edən münaqişədə həmin texnologiyaların və silahlarının tətbiq edilməsindən narahatlıq bildirməməsi riyakarlıqdır. Türkiyə XİN “rəsmi Ottavanı ikili standartlar siyasətindən əl çəkməyə çağırır” və Kanada hakimiyyətinə “anti-Türkiyə dairələrinin təsiri altından çıxmağı və dar siyasi məqsədlər naminə fəaliyyət göstərməməyi” tövsiyə edirdi [29].

Kanada Azərbaycanın öz ərazilərini işğaldan azad etmək məqsədi ilə Türkiyə PUA-larından istifadə etməsinə cavab olaraq Türkiyəyə hərbi məhsulların ixracını qadağan etməklə əslində BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi məlum qətnamələrdə əks olunduğu kimi Azərbaycanın öz ərazisinin bütövlüyünü müdafiə etmək hüququnu sanki inkar edirdi. Lakin Kanadanın dövlətlərin ərazi bütövlüyünün müdafiəsi hüququ məsələsində ikili standart Rusiya təcavüzünə məruz qalmış Ukraynanın ərazi bütövlüyünü qətiyyətlə dəstəkləməsində özünü büruzə verirdi. Maraqlıdır ki, Rusiyanı təcavüzdə ittiham edən Kanada onun müttəfiqi olan Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar adekvat münasibət nümayiş etdirmirdi. Türkiyəyə qarşı sanksiya tətbiq edən Kanada onun Ukrayna ilə sıx siyasi və hərbi əlaqələr qurmasını, ona da Azərbaycana satdığı

PUA-lardan satdığını “görmürdü”. Əgər Azərbaycana Kanada texnologiyasının tətbiq edildiyi PUA-lara görə Türkiyəyə qarşı sanksiya tətbiq edilmişdisə, onda bu yanaşma Ukrayna ilə də bağlı tətbiq edilməli idi. Azərbaycanda separatizmi dəstəklədiyi bir vaxtda Ukraynanın ərazi bütövlüyünü tanımaq mövqeyində duran Kanadanın xarici siyasəti onun tərəfdaşları tərəfindən ciddi qəbul edilmirdi. Castin Trüdonun başçılıq etdiyi Kanada hökuməti Türkiyəyə hərbi texnologiyanın ixracına qadağa qoymasını insan hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması kimi izah etdiyi halda 1990-cı illərin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində 1 mln nəfərə kimi azərbaycanlının yurdlarından məhrum olmalarını və ağır mərhumiyyətlərə məruz qalmalarını, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinin viran qalmasını və s. halları diqqətə almır və deməli, azərbaycanlıların da insan hüquqlarına malik olmalarını nədənsə nəzərə almırdı.

Buna baxmayaraq, Kanadada ermənilərin saxtakar təbliğatına qarşı etiraz edərək ən əsası haqqın tərəfində çıxış edən tədqiqatçılar da var idi. Kanada qlobal münasibətlər institutunun elmi əməkdaşı Robert Katler erməni müəlliflərin Kanada cəmiyyətini Dağlıq Qarabağın saxtalaşdırılmış tarixi barədə yanlış təsəvvür formalaşdırmağa yönəlmiş səylərinə qarşı etiraz edərək yazırdı ki, Dağlıq Qarabağ bölgəsi tarixin hər hansı mərhələsində müstəqil olmamış və yalnız 1920-ci illərin əvvəllərində sovet hakimiyyətinin ilk dövründə yaradılmışdır. Ermənistan rəhbərlərinin 30 il ərzində sülh danışıqları fonunda bölgədə daha da möhkəmlənmək səylərini qeyd edən müəllif bununla beynəlxalq ictimaiyyətin aldadıldığını bildirirdi [30].

Kanadanın hərbi tarixi üzrə mütəxəssisi Daff Krerar Kanadanın Cənubi Qafqazda xarici siyasətini Qırmızı papaq haqqında nağıla bənzədərək yazırdı ki, Kanada Qırmızı papaq kimi özünü qlobal çəkisi ilə “vicdanlı vasitəçi” kimi təqdim etsə də “nənənin gecə köynəyini geyinmiş canavarlar haqqında düşünür”. Müəllif Kanada hökumətinin Azərbaycanın öz torpaqlarını erməni işğalından azad etmək üçün tətbiq etdiyi Türkiyə istehsalı olan PUA-larında istifadə olunan texnologiyayı ölkədəki erməni lobbi təşkilatlarının təzyiqi qarşısında satmaqdan imtina etməsi haqqında qərarını yanlış addım hesab edirdi. Onun fikrincə, hərbi əməliyyatlarda PUA-lardan istifadə olunması dinc əhali arasında itkilərin minimum səviyyədə olmasına imkan verirdi. Hərbi əməliyyatlar dövründə Azərbaycanın cəbhə xəttindən xeyli uzaqda yerləşən yaşayış məntəqələrinin erməni hərbi qüvvələrinin raket atəşinə məruz qalması nəticəsində çoxsaylı itkilər verməsini də Kanada KİV nədənsə “unudurdu” [31].

Kanada parlamentində Azərbaycanın və Türkiyənin əleyhinə sərt tədbirlərin görülməsini tələb edən ermənipərəst siyasi xadimlər müzakirələrin keçirilməsinə nail oldular. Onların əsas tələbləri erməni diaspora təşkilatlarının tələblərini təkrarlayırdı. Onlar Azərbaycanı və Türkiyəni “sülhsevər Art-sax xalqına qarşı təcavüz etməkdə” ittiham edir və hökumətdən sərt tədbirlərin görülməsini tələb edirdilər. Bu tədbirlərdən ən vacibi onların fikrincə,

“Artsax”ın müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı idi. Eyni zamanda, Türkiyəyə Kanada istehsalı olan hərbi təyinatlı texnologiyaların ixracına icazənin ləğv edilməsi və bu icazənin verilməsində iştirak edən məsul şəxslərin cəzalandırılması, hökumətin bu məsələdə məsuliyyətinin araşdırılması da tələb edilirdi. Ümumiyyətlə, Kanada parlamentində ermənipərəst qüvvələr hesab edirdilər ki, Azərbaycanın hərbi əməliyyatlarda üstünlüyünü təmin edən Türkiyə PUA-ları olmuşdur ki, onların əsas komponentlərindən biri Kanada hərbi təyinatlı texnologiyasıdır. Bunu əsas gətirərək onlar Kanada hökumətini münaqişədə erməni silahlı qüvvələrini sarsıdan əsas amillərdən birinin günahkarı hesab edirdilər.

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsi dövründə Kanadanın rəsmi dairələrinin nümayiş etdirdikləri münasibət bir neçə amil əsasında formalaşmışdı. Kanada rəsmiləri hərbi əməliyyatların gedişində ölkənin dolayısı ilə də məsuliyyət daşmasına həssas yanaşırdılar və buna görə də Türkiyəyə hərbi təyinatlı məhsulların satışını dayandırılması haqqında qərar qəbul etdilər. Digər tərəfdən münaqişələrin həllinin yalnız dinc yolla mümkünlüyü haqqında prinsipinə sadıq qalaraq və ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü qismində təşkilatın əsas prinsiplərindən çıxış edərək hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında çağırışlar edirdi. Kanada rəsmiləri hərbi əməliyyatlar dövründə dəfələrlə Ermənistan rəsmiləri ilə əlaqə saxlayırdılar. Kanada hökuməti və parlamenti ermənipərəst qüvvələrin təzyiqlərinə baxmayaraq “Artsax”ın rəsmən tanınması haqqında qərarın qəbul edilməsinə imkan vermədilər. Əgər Kanada Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanıyarsa o zaman bu Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı zərbə olmaqla yanaşı, Ukrayna, Gürcüstan kimi digər ölkələrin ərazi bütövlüyünü tanıyan Kanadanın mövqelərini zəiflədə bilərdi. Digər tərəfdən ATƏT-in Minsk qrupunda iştirak edən dövlətlərin də Kanadanın separatçı bölgənin müstəqilliyini tanımasından narazı olacaqları gözlənilən idi.

Dahi alman filosofu Georq Hegel yazırdı ki, “Mədəni xalqların əsil mərdliyi Vətən naminə özünü qurban verməyə hazır olmasındadır”. Xalqımız möhtəşəm fədakarlıq, mərdlik və dəyanət hissi nümayiş etdirərək mənfur düşmənin azğınlaşmış davranışından hiddətlənərək, on illərlə yadelli tapdaq altında inildəyən torpağının azad edilməsini riyakar beynəlxalq təşkilatların narazılığına baxmayaraq şərəflə həyata keçirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Canada-Azerbaijan fact sheet // https://www.international.gc.ca/country-pays/fact_sheet-fiche_documentaire/azerbaijan-azerbaïdjan.aspx?lang=eng
2. 2020 Report on Exports of Military Goods from Canada// <https://www.international.gc.ca/trade-commerce/controls-controles/reports-rapports/military-goods-2020-marchandises-militaries.aspx?lang=eng#note4> - İstinad tarixi: 28.11.2021
3. Details/Information for Canadian Forces (CF) Operation NYLON /<http://www.cmp-cpm.forces.gc.ca/dhh-dhp/od-bdo/europe/NYLON-eng.asp> - İstinad tarixi: 28.11.2021
4. Canada calls for restraint in Nagorno-Karabakh: <https://www.canada.ca/en/global->

affairs/news/2016/04/canada-calls-for-restraint-in-nagorno-karabakh.html- İstinad tarixi: 28.11.2021

5. Canada concerned by violence along Armenia-Azerbaijan border. July 15, 2020 // <https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2020/07/canada-concerned-by-violence-along-armenia-azerbaijan-border.html> - İstinad tarixi: 28.11.2021
6. Why is the 'frozen conflict' between Azerbaijan and Armenia heating up now?// <https://www.theglobeandmail.com/world/article-why-is-the-frozen-conflict-between-azerbaijan-and-armenia-heating-up/>
7. Prime Minister's remarks updating Canadians on support available to them during COVID-19/<https://pm.gc.ca/en/news/speeches/2020/10/05/prime-ministers-remarks-updating-canadians-support-available-them-during>
8. Minister Champagne travels to Europe to meet with key partners on the situations in Belarus, Nagorno Karabakh and the Eastern Mediterranean: <https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2020/10/minister-champagne-travels-to-europe-to-meet-with-key-partners-on-the-situations-in-belarus-nagorno-karabakh-and-the-eastern-mediterranean.html>
9. Joint statement by François-Philippe Champagne, Minister of Foreign Affairs of Canada, Dominic Raab, and U.K. Foreign Secretary on situation in Nagorno-Karabakh region // <https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2020/10/joint-statement-by-francois-philippe-champagne-minister-of-foreign-affairs-of-canada-dominic-raab-and-uk-foreign-secretary-on-situation-in-nagorno-k.html>
10. Trudeau discusses Nagorno-Karabakh war with Armenian and Turkish leaders // <https://www.rcinet.ca/en/2020/10/16/trudeau-discusses-nagorno-karabakh-war-with-armenian-and-turkish-leaders/>
11. Prime Minister Justin Trudeau speaks with President of Turkey Recep Tayyip Erdoğan // <https://pm.gc.ca/en/news/readouts/2020/10/16/prime-minister-justin-trudeau-speaks-president-turkey-recep-tayyip-erdogan>
12. Trudeau discusses Nagorno-Karabakh war with Armenian and Turkish leaders / <https://www.rcinet.ca/en/2020/10/16/trudeau-discusses-nagorno-karabakh-war-with-armenian-and-turkish-leaders/>
13. Prime Minister's remarks for the EU-Canada Leaders' Virtual Meeting / <https://pm.gc.ca/en/news/speeches/2020/10/29/prime-ministers-remarks-eu-canada-leaders-virtual-meeting>
14. Prime Minister Justin Trudeau speaks with President of France Emmanuel Macron // <https://pm.gc.ca/en/news/readouts/2020/11/05/prime-minister-justin-trudeau-speaks-president-france-emmanuel-macron> - İstinad tarixi: 22.09.2021
15. No:410/20, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin Kanada Xarici İşlər nazirinin 11 noyabr 2020-ci il tarixli bəyanatına dair açıqlaması / <https://mfa.gov.az/az/news/no41020-azerbaycan-respublikasi-xarici-isler-nazirliyinin-metbuat-xidmeti-idaresinin-kanada-xarici-isler-nazirinin-11-noyabr-2020-ci-il-tarixli-beyanatina-dair-aciqlamasi> - İstinad tarixi: 14.09.2021
16. Statut et date d'adhésion des 88 Etats et gouvernements de l'OIF./ <https://www.francophonie.org/sites/default/files/2019-09/Statut%20et%20adhesion.pdf>
17. PM Trudeau and PM Nikol Pashinyan of the Republic of Armenia hold a joint media availability. October 13, 2018 / <https://pm.gc.ca/en/videos/2018/10/13/pm-trudeau-and-pm-nikol-pashinyan-republic-armenia-hold-joint-media-availability>
18. Statement by the Prime Minister on Armenia's Independence Day. September 21, 2020. / <https://pm.gc.ca/en/news/statements/2020/09/21/statement-prime-minister-armenias-independence-day>
19. Humanitarian Crisis Looming After Armenian Military Targets Azerbaijanis In South Caucasus Region / <https://www.thej.ca/2020/09/30/humanitarian-crisis-looming-after>

- armenian-military-targets-azerbaijanis-in-disputed-south-caucasus-region/
20. Очередную акцию протеста провели азербайджанцы Канады:
<https://az.sputniknews.ru/world/20200726/424530590/Ocherednyyu-aksiyu-protesta-proveli-azerbaydzhantsy-Kanady---foto.html>
 21. Установлено местонахождение армян, напавших на азербайджанцев в Канаде:
<https://az.sputniknews.ru/world/20200802/424588811/Ustanovleno-mestonakhozhdenie-armyan-napavshikh-na-azerbaydzhantsev-v-Kanade.html>
 22. Canada Should Immediately Stop All Military Sales to Azerbaijan and Turkey And Condemn Their Aggression // <https://www.anccanada.org/canada-should-immediately-stop-all-military-sales-to-azerbaijan-and-turkey-and-condemn-their-aggression/>
 23. Fighting in the Caucasus: Canada and world powers try to remain neutral in Nagorno-Karabakh conflict. Oktober 12, 2020. By Josh Lalonde
[//https://leveller.ca/2020/10/fighting-in-the-caucasus-canada-and-world-powers-try-to-remain-neutral-in-nagorno-karabakh-conflict/](https://leveller.ca/2020/10/fighting-in-the-caucasus-canada-and-world-powers-try-to-remain-neutral-in-nagorno-karabakh-conflict/)-İstinad tarixi: 24.11.2021
 24. Letter to The Prime Minister of Canada Justin Trudeau from L'Union des communautés arméniennes du Québec, United Armenian Committee of British Columbia and United Armenian Council of Ontario / <https://www.anccanada.org/letter-to-the-prime-minister-of-canada-justin-trudeau-from-lunion-des-communautes-armeniennes-du-quebec-united-armenian-committee-of-british-columbia-and-united-armenian-council-of-ontario/>
 25. La communauté arménienne pleure un Canadien tombé au combat au Haut-Karabakh // <https://www.rcinet.ca/fr/2020/10/09/la-communaut-armenienne-pleure-un-combattant-canadien-tue-au-haut-karabakh/> - İstinad tarixi: 16.10.2021
 26. Final report: Review of export permits to Turkey: <https://www.international.gc.ca/trade-commerce/controls-contrôles/reports-rapports/exp-permits-turkey-licences-turquie.aspx?lang=eng>
 27. Canada issued permits for export of target acquisition gear to Turkey in May despite arms embargo./ <https://www.theglobeandmail.com/politics/article-canada-issued-permits-for-export-of-target-acquisition-gear-to-turkey/> published october 1, 2020
 28. Statement from Minister Champagne on suspension of export permits to Turkey/
<https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2020/10/statement-from-minister-champagne-on-suspension-of-export-permits-to-turkey.html>
 29. Kelsey Gallagher. Export suspension exposes flaws in Canada's arms controls. November 30, 2020. // <https://ploughshares.ca/2020/11/export-suspension-exposes-flaws-in-canadas-arms-controls/>
 30. Канаде, "наказавшей" Турцию за Карабах, напомнили про драму в Йемене:
<https://az.sputniknews.ru/world/20201006/425125714/turkey-kanada-war-azerbaijan-karabakh.html>
 31. Seeing the South Caucasus as it really is. By Robert M. Cutler. February 24, 2021//
<https://policyoptions.irpp.org/magazines/february-2021/seeing-the-south-caucasus-as-it-really-is/>-İstinad tarixi: 23.11.2021
 32. Duff Crerar. Babes in the Dark Woods, Again - How Long Will Canada be a Pawn in the Canadian-Armenian Lobby's Interests? November 04, 2021
[//https://caspiantpost.com/en/post/perspectives/babes-in-the-dark-woods-again-how-long-will-canada-be-a-pawn-in-the-canadian-armenian-lobbys-interests](https://caspiantpost.com/en/post/perspectives/babes-in-the-dark-woods-again-how-long-will-canada-be-a-pawn-in-the-canadian-armenian-lobbys-interests) – İstinad tarixi: 22.11.2021

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА И ДВОЙНЫЕ СТАНДАРТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАНАДЫ

Р.Г.ГАТАМОВ

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская Республика, не примирившаяся с фактом нахождения части своей территории под оккупацией, в результате агрессии Армении, а также убедившаяся в безрезультатности «миротворческих советов» международных организаций решила своими силами восстановить свою территориальную целостность. Эта борьба Азербайджана переросла в настоящую Отечественную войну. Отечественная война выявила истинных друзей и недоброжелателей Азербайджана в мире. Применение двойных стандартов, на которые опиралась Канада, страна, расположенная довольно отдаленно от зоны конфликта и пережившая в своей истории периоды, когда сепаратистские выступления чуть не привели большим к бедствиям, было обусловлено некоторыми факторами.

К сожалению, следует констатировать, что отношения канадского общества, политических кругов и органов власти к Отечественной войне Азербайджанского народа не соответствовали принципам, на которых они всегда ссылались. Оценка и выявление причин позиции Канады относительно мер, предпринимаемой Азербайджанской Республикой для защиты своих суверенных прав, представляет определенный научный интерес. Для рассмотрения этой темы, кроме исследования позиции Канады в отношении армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта, необходимо также обратить внимание на процесс обсуждения этого вопроса в канадском правительстве и парламенте, а также на факторы, повлиявшие на них, в том числе, на деятельность армянской диаспоры. Исследование этих вопросов позволяет определить дальнейшие тенденции канадско-азербайджанских отношений и роль внешних факторов в установлении устойчивого мира в регионе.

Ключевые слова: Азербайджан, Отечественная война, Карабах, Канада, армянский лоббизм, квебекский сепаратизм

THE PATRIOTIC WAR OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN AND DOUBLE STANDARDS IN THE FOREIGN POLICY OF CANADA

R.Q.HATAMOV

SUMMARY

Not resigned to the fact that part of its territory has been occupied by Armenia for more than 30 years and convinced of the ineffectiveness of the “peacekeeping recommendations” of international organizations, the Republic of Azerbaijan decided to restore its territorial integrity. This struggle of Azerbaijan has turned into a real patriotic war. The Patriotic War also showed the world the true friends and villains of Azerbaijan. Canada's use of double standards in its efforts to protect its sovereign rights has been driven by a number of factors.

Unfortunately, the attitude of the Canadian society, political circles and authorities of the Azerbaijani people to the Patriotic War did not correspond to the principles they declared. The scientific interest of the assessment of the position of the Canadian authorities regarding the measures taken by the Republic of Azerbaijan to protect its sovereign rights, and the investigation of the reasons possessed great importance. In addition to Canada's position on the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, it is necessary to take into account the factors that influenced the discussions and decisions of the Canadian government during the Patriotic War, including the activities of the Armenian diaspora. The study of these issues would make it possible to determine the further directions of relations between the Republic of Azerbaijan and the Kingdom of Canada, the role of external factors in establishing a lasting peace in the region.

Keywords: Azerbaijan, Patriotic War, Karabakh, Canada, Armenian lobbying, Quebec separatism

UOT 94 (479.24); 30:314; 39**AZƏRBAYCAN XALÇALARINDAKI NAXIŞLARDA
TARİXİ DEMOQRAFİYA ELEMENTLƏRİ****Aydın B.MƏMMƏDOV***

Azərbaycan xalçaları istər qədimliyinə, istərsə də ənənəvi toxunuşuna, naxışlarının zənginliyinə, rəng müxtəlifliyinə, qeyri-adi gözəlliyinə görə dünyada ən çox yayılan və analoqu olmayan, unikal sənət əsərləridir. Məhz buna görə də, Azərbaycan xalçaları mövzu müxtəlifliyi, təkrar olunmaz naxışları, xalqımızın qədim adət və ənənələrindən qidalanan dərin mənə çalarları ilə heç zaman öz aktuallığını itirmir. Azərbaycan xalçalarında təsvir olunan naxış elementləri xalqımızın təbiətə və cəmiyyətə münasibətini, o cümlədən nəsil artımı ilə bağlı qayğılarını, övladcanlılığını, ailə fəlsəfəsini, həyat tərzini real şəkildə əks etdirir. Azərbaycan xalçalarında tez - tez rast gəlinən həyat ağacı təsviri yer üzündə həyatın başlanğıcını, uğuru, sevinci, xoş güzəranlı həyatı, əhali artımını, demoqrafik inkişafı, məhsuldarlığı və tərəqqini ifadə edir.

Məqalədə bu mövzu hərtərəfli təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan xalçaları, əhali artımı, ailə modeli, demoqrafik elementlər, adət və ənənələr.

Giriş. Azərbaycan xalçaları xalqımızın təbiətini, doğma yurdumuzun tarixini, etnoqrafik özəlliklərini, adət-ənənələrimizi, həyat fəlsəfəsini zəngin rəng çalarları ilə orijinal bir tərzdə əks etdirən unikal sənət nümunələridir.

Azərbaycan xalçaları eyni zamanda təbii-coğrafi amillərin əcdadlarımızın həyat tərzinə, gündəlik məişətinə necə və hansı formada təsir etdiyini, o cümlədən xalqımızın hələ tarixin erkən çağlarından üzü bəri məşğul olduğu müxtəlif təsərrüfat sahələrinin bir-biri ilə bağlılığını da aydın şəkildə göstərir.

Belə ki, hələ erkən tunc dövründə əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması, yaylaq-qışlaq maldarlığının geniş vüsət alması heyvan sürülərinin, xüsusilə də xırdabuynuzlu heyvanların sayının tez və sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Qoyunçuluğun inkişafı istər ot və süd kimi qiymətli qida ehtiyatlarının, istərsə də toxuculuq və xüsusən də xalçaçılıq üçün əvəzsiz xammal olan yunun da çoxalması demək idi. Artıq e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində qoyun sadəcə bir ev heyvanı olmamış, həm də xalqımızın ətraf mühitlə bağlı dini-mənəvi baxışlarının formalaşmasında da ciddi rol oynamışdır. Bir sıra

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru;*
aydin.mammadov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-1825-0356-2570

tədqiqatçılar sözügedən dövrdən etibarən Cənubi Qafqazda yaşayan bir sıra xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların təsəvvüründə qoyunun eyni zamanda dincliyi, əmin-amanlığı, nəsil artımı üçün vacib amil olan qida təminatını və bolluğu ehtiva edən müqəddəs heyvan kimi qəbul edilməsi fikrini çox qədim dövrlərə aid edirlər. Azərbaycan ərazisində qoyun formalı zoomorfik qəbirüstü daş heykəllərinə tez-tez rast gəlinməsi bunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycanda 2600-3000 metr yüksəkliklərdə yerləşən və torpağın 90%-dən çox hissəsi alçaqboylu, sıx otlardan və əlvan güllərdən ibarət alp çəmənlikləri “Alp xalıları” adlanır. Elə ulu əcdadlarımız da, ilk xalçaları toxuyarkən təbiətin bu təkrarsız gözəlliyindən zövq almış, dağların gülüstanını naxışların dili ilə vəsf etmişlər. Azərbaycan xalçalarındakı milli naxışlarımız, məhz bu mənada xalqımızın bəşər tarixinin ən qədim zamanlardan çağdaş dövrümüzə qədər məskun olduğu əraziləri və ictimai inkişaf tariximizi əks etdirən etibarlı mənbələrimizdən biri, ulu əcdadlarımızın təbiətə və cəmiyyətə münasibətini əks etdirən sirli kodlardır. Bu kodlarda xalqımızın həyat və ölümə, nəsil artımını himayə edən hami qüvvələrə etiqadını əks etdirən inanclar sistemi də geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan xalçalarındakı çoxsaylı nəbati və həndəsi naxışlar arasında ağac, çoxlu şanagüllə (lotos), buta, bir-birilə düz bucaq altında kəşisən iki xətt, romb, buynuz, o cümlədən bir vaxtlar ulu əcdadlarımızın müqəddəsləşdirdiyi, totemləşdirdiyi at, qoyun, öküz, maral, şir və s. bu kimi heyvan təsvirlərinin çoxluq təşkil etməsi bu deyilənlərə sübutdur.

Azərbaycan xalçalarında “həyat ağacı” təsviri yer üzündə həyatın və nəsil artımının elementi kimi. Azərbaycan xalçalarında tez-tez rast gəlinən ağac – “həyat ağacı”nın təsviri xalqımızın qədim ağac inancı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Mingəçevirdə 1948-1952-ci illərdə aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qədim məbədə məxsus mehrabın mərkəz hissəsindən tapılmış daş böyük maraq doğurur. Daşın yuxarı haşiyəsində yazı mətni, ondan aşağıda isə hər iki tərəfində tovuzquşu olan zanbağa oxşar bitki təsvir edilmişdir. Həmin bitkini həyat ağacına bənzədən M.Seyidov haqlı olaraq: “Bizcə, ortadakı bitki (bəlkə də zanbaq) müqəddəs bitkinin, Dünya ağacının atributudur. Ağacın ətrafındakı cüt (erkək, dişi) quşlar günəşi, məhəbbəti, sevgini – ailəni təmsil edirlər” [10, 90-91].

Ulu əcdadlarımızın ağaca sakral bitki kimi yanaşması təbii ki, onun qol-budaq atması, törəyib çoxalması ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə, ağac və onun xalça üzərindəki təsvirləri ilk növbədə artıb-törəmə, nəsilvermə kimi xüsusiyyətlərini ehtiva edir.

Məşhur türkoloq akademik V.Qordlevski apardığı tədqiqatlar zamanı azərbaycanlıların qədim ağac inancı ilə bağlı nəticələr əldə etmişdir. Alimin gəldiyi qənaətə görə, tarixən azərbaycanlılar qoşa ağaca, bəzən ağaclığa, ormana tapınır və müqəddəs saydıqları həmin ağacların bir budağını belə sındırmağa cürət etmirdilər. Onlar sitayiş etdikləri ağaclara and içir, ildə bir dəfə isə qurban kəsirdilər [14, 245].

Bir çox türk tayfaları hələ ən qədim dövrlərdə uzunömürlülüüyü, dözümlü-

lülüyü ilə seçilən və bu gün dövlət gerbimizi bəzəyən palıd ağacına səcdə etmişlər: “Palıd ağacına at qurbanı kəsilir, qurban qanı ağaca çilənir, atın başı və dərisi isə, budaqlarda asılı qalırdı” [6, 63].



Azərbaycan xalçalarında “həyat ağacının” təsviri

Maraqlıdır ki, sonrakı dövrlərdə dini dünyagörüşünün dəyişilməsi də ağac inamını sarsıda bilmədi: “Artıq Alp İlitvərin dövründə əski türk ibadətinin dəyişilməsi başlayır, lakin müqəddəs ağaclara, dağdağana, saqqızağaca, dəmirağaca, çinara və qarağaca ibadət Azərbaycanda bu günə qədər mövcuddur” [6, 63].

Bəs nə üçün ulu əcdadlarımız palıd ağacına, ümumiyyətlə, ağaclara qurban kəsərkən atı seçmişlər? M.Seyidovun fikrincə, dünya ağacı göydən Umay ilahəsi və atla birgə enmişdir [11, 178]. Nəzərə alsaq ki, Umay ilahəsi nəsil artımını himayə edən hamı mifik obrazdır. O zaman, onun həyat ağacı ilə bağlılığı bir daha təsdiq olunur. Çünki, ağac yuxarıda söylədiyimiz kimi, adətən bir çox xalqlarda, eləcə də türk xalqlarında doğum, nəsil artımı kimi demoqrafik prosesləri ehtiva edən hamı məhsuldarlıq ilahəsinin atributudur. Ağacın doğumla, artımla bağlı olmasını, bəzən də, hətta insanların anası kimi də təsvir və təsəvvür edilməsini Dədə Qorqud eposunda da görmək olar. Belə ki, Basat təpəgözlə vuruşarkən Təpəgöz ondan mənsubiyyətini, hansı qövmdən olduğunu soruşarkən Basat deyir:

Anam adın sorar olsan, Qaba ağac
Atam adın deyirsən, Qağan Aslan
Mənim adım sorursansa, Aruz oğlu Basat.

Gətirilən nümunədən bəlli olur ki, Basatın anası Qaba ağac – yəni əslində, əvvəldə xatırlanan dünya ağacı, atası isə Qağan Aslan, yəni Günəşdir. Türklərin qədim inancına görə, Qaba ağac qadın Umay – uşaq ilahəsi olduğu

kimi, Qağan Aslan isə kişi başlanğıcı imiş [10, 88]. Deməli, Azərbaycan xalçalarında ağacla bərabər, günəşin simvollarından biri sayılan atın, aslanın, keçinin təsviri əslində, ailə modelinin, nəsil artımının göstəricisidir. Bəs nə üçün milli xalçalarımızda həyat ağacı və onunla bağlı, günəşin tez-tez təsvir edilməsi hadisəsi ilə rastlaşırıq? Çünki, bir çox xalqlarda, eləcə də türk xalqlarında ən qədim zamanlarda belə bir inanc varmış ki, günəş kainatın, insanların yaradıcısı olmuşdur. Dünya ağacı kainatın yaradıcısı olduğu üçün, günəş və onun xalçalardakı buta şəklində təsviri də sevib-sevilməyi, məhəbbət ehtirasını, həyat qüvvəsini, artıb-törəməni ehtiva edir.

Azərbaycan xalçalarında Günəş kultu ilə bağlı elementlər. Məşhur xalçaçı-rəssam Lətif Kərimov haqlı olaraq, milli xalçalarımızda buta elementinin təsvir olunmasını Günəş kultu və atəşpərəstliklə bağlayır [8, 58-59].



Azərbaycan xalçalarında (“Xantirmə” və “Şabalıdbuta”) buta təsviri

Azərbaycanda Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə belə soydaşlarımızın şüurunda günəşə etiqadın dərin izlər buraxdığını J.Şardənin qeydlərində aşkar görə bilərik. O yazır ki, islam təqviminin ilk ayı olan: “Məhərrəmlik ayının ilk on günü ictimai matəm günləri olduğu üçün ilin ilk gününü təntənəli surətdə bayram etmək ənənəsi ildən ilə zəiflədi, nəhayət, dəbdən düşdü. ...Günəş təqviminə görə, yeni ilin bayram edilməsi qaydasını saxlamaq istəmərdilər. Ölkənin əhalisi buna qarşı çıxdı və özünün qədim atəşpərəst dinində təkid etdi. Xalq ilin ilk gününü günəşə həsr edilmiş dini bayram kimi keçirirdi” [12, 47].

J.Şardən fikrinə davam edərək: “...Yeni il bayramını günəş ilinin ilk gününə təyin etmək lazım gəlirdi. Bu gün həmişə bahara, ilin ən yaxşı fəslinə, hər şeyin yenidən təzələnməsi dövrünə düşürdü.” – deyə yazırdı [12, 47].

Doğrudan da, Günəş kultu ilk növbədə, xalqımızın qədim inanclar siste-

mi ilə bağlıdır. Belə ki, xalqımız qışda donmuş torpağın və suyun yazda canlanmasını, təbiətin oyanışını doğumun ölüm üzərində qələbəsi kimi səciyyələndirirdi. Yaz fəslində təbiətdəki bu canlanma cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatına təsirsiz ötürmədiyi üçün insanların mənəvi aləmində də öz inikasını bu və ya digər formada tapırdı. Bir çox türk xalqlarında təbiətin oyanışı demoqrafik artım, məhsuldarlıq, xeyir-bərəkət kimi dəyərləndirilirdi: Orta Asiya xalqlarının mədəni həyatının ilkin inkişaf pillələrində hər il ölən və dirilən təbiəti simvolizə edən, Soqqla sıx şəkildə bağlı olan Siyavuş tanrısı olmuşdur.

Tarixçi Nərsəhiyə görə, Buxarada islamın qələbəsindən, hətta bir neçə əsr sonra – X əsrdə baharın gəlişi ilə bağlı Səyavuşa qurbanlar gətirilir, onun qışda ölümü ilə bağlı qəmli mahnılar oxunur, yazda yenidən dirilməsi ilə bağlı şənliklər keçirilirdi [19, 255].

Əgər, islam dininin hakim olduğu X əsrdə Siyavuş kultunun hələ də mövcudluğunu qoruya bilmişdirsə, bu qədim inancların insanların təfəkküründə nə qədər böyük rol oynadığını aşkar şəkildə təsdiq edir. Elə bu səbəbdəndir ki, baharı simvolizə edən elementlər bir çox türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların təbii sənət nümunələrində üstünlük təşkil edir.

I Xosrovun (531-579) hakimiyyəti illərində onun romalılar üzərindəki qələbəsi şəərəfinə toxunmuş, uzunluğu 140 m, eni 27 metr olan “Bahar xalçası” təbiətdə yazın gəlişi ilə bağlı dəyişiklikləri real əks etdirir. Əsasən, qızılı və gümüşü ipək saplardan toxunan bu xalçada torpağın canlanmasını, suyun axınını daha dinamik, canlı təsvir etmək üçün şəffaf, qiymətli daşlardan, o cümlədən yaşıl, təzə-tər otları sözügedən kompozisiyada ön plana çəkmək üçün zümrüd daşlarından istifadə olunmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, xalçalarda baharın gəlişini əks etdirən oyanmış, canlanmış torpaq və su elementləri də, bilavasitə nəsil artımı ilə, məhsuldarlıqla sıx şəkildə bağlıdır: “İnsanlar əkinçiliklə məşğul olduqları ilk günlərdən torpağa adi təbiət elementi kimi deyil, onları dünyaya gətirən, onları yedirdən, bəsləyən ana kimi - həyatın mənbəyi kimi baxırdılar. ...Belə ehtimal etmək olar ki, qadın – ana obrazı, elə günəş, torpaq və su ilə eyniləşdirilərək müqəddəsləşdirilmişdir” [17, 59].

Arxeoloq R.Göyüşov Üzərliktəpədən tunc dövründə yaşamış əcdadlarımızın dini görüşlərini öyrənmək üçün elmi baxımdan son dərəcə maraqlı olan bir tapıntıdan – qadın bütündən bəhs edərək yazırdı: “Üst təbəqədə daşdan düzəldilmiş ocağın içərisindən tapılmış bu büt yerli əhali arasında bütperəstliyin yayıldığını sübut edir. ...Bu dövrdə qadın bütləri çoxluq təşkil edir ki, bu da ananın nəsil artırma rəmzi və ya ona həyatın başlanğıcı kimi baxılması ideyasından irəli gəlmişdir” [7, 25-26].

Qız qalalarının tikintisi və təyinatı ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürən tədqiqatçı Q.Cəbiyev yazır: “Nəhayət, bir qrup araşdırıcılar Qız qalalarındakı “qız” sözünü qədim Şərqdə müqəddəs hesab edilən su ilahəsi Anahid ilə əlaqələndirirlər, həm də bu qız qalaları haqqında dərc olunmuş sonuncu mülahizədir” [4, 90].

Məhz buna görə də, Azərbaycan xalqlarında nəsil artımını, toy-düyünü,

məhsuldarlığı himayə edən günəşin, odun, istinin rəngi olan al, qırmızı rəng, suyu ehtiva edən mavi rəng, qaranlığa, şərə qarşı qoyulan ağ rənglər üstünlük təşkil edirdi.

Dünyanın bir çox məşhur muzeylərində Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə qiymətli sənət nümunələri, o cümlədən xalçalarımız saxlanılır. Xalqımızın nadir sənət nümunələrinin saxlanıldığı yerlərdən biri də Böyük Britaniya-dakı Viktoriya və Albert muzeyindədir.

Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş etdirilən xalçalar içərisində 1539-cu ildə Təbrizdə şah Təhmasibin sifarişi ilə Ərdəbil məscidi üçün toxunan və sənət aləmində “Şeyx Səfi” adı ilə məşhur olan bu xalça sənətkarlıq baxımından Azərbaycan ustalarının ərsəyə gətirdiyi ən orijinal əsərlərdən biridir. Bu xalçanın kompozisiya həlli olduqca maraqlıdır. Bəzəkləri müxtəlif gül-çiçəklərdən ibarət olan bu xalçanın mərkəzindəki medalyon çoxguşəli mozaikadan ibarətdir. Bədii baxımdan qönçəyə bənzər bu mozaika xalqımızın günəş inancı ilə sıx surətdə bağlıdır.

Xalçanın rəng həllində əsasən, baharın, əhali artımının, təbiətdə yenilənməyin, məhsuldarlığın simvolu olan yaşıl, nəsil artımını himayə edən, onu şər qüvvələrdən qoruyan Umayın, günəşin rəngi olan qırmızı və sarı rənglər üstünlük təşkil edir.

Bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq sözügedən xalçanın mərkəzindəki bu böyük qönçəni günəşə bənzədirlər: “Xalıda rənglər ardıcıl olaraq, rəngşünaslıq elminin tələbləri əsasında elə düzgün yerləşdirilmişdir ki, bu böyük qönçə günəşi, ətrafındakı kiçik qübbələr isə şüaları xatırladır” [5, 76].

Bundan başqa, Azərbaycanda günəş inancı ilə əlaqədar ər evinə köçən qız-gəlinləri sakral rəqəm sayılan yeddi dəfə günəşin simvolu sayılan çırağın, qəndilin başına dolandırırırlar. Təbii ki, bu adət bilavasitə ər evinə köçən gəlinin yeni evə - ocağa xeyir, bərəkət, səadət gətirməsi, həmin ocağın nəslini artırmaq istəyindən, diləyindən irəli gəlirdi.

Digər tərəfdən odun, çırağın, qəndilin ətrafına dolanmaq, üstündən atlanmaq, bir sözlə günəşin yerdəki bəlgəsi, simvolu odla, alovla əlaqədə olmaq bəxtin açılmasına, insanın ailə həyatı quraraq xoşbəxt olması anlamına gəlir. Bir folklor nümunəsində deyildiyi kimi:

Yansın, alov saçsın,

Mənim bəxtim açılısın [1, 31].

Şeyx Səfi xalçasında, xalçanın ara sahəsinin yuxarı və aşağı hissələrində böyük, zəngin, bəzəkli, qırmızı və şəkəri rəngli qəndil təsvirləri bir daha yuxarıda deyilən fikirləri təsdiq edir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qız-gəlinlərin əl-ayaqlarının xına ilə boyanması adəti də, günəşin bəlgəsi olan qırmızı rəngin mifik, hami qüvvəsinə inamla bağlı idi. Zəkəriyyə əl-Qəzvini özünün “Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad” əsərində yazır: “Gəncə Daruran çayının üzərində yerləşir. ...Daruranın yanında qalaya oxşayan yumru qaya var. Qaya pasa oxşayan yaş mamırla örtülüb; xına kimi əl-ayağı boyayır. Qəribədir ki, mamır yalnız boyanmaq istəyən adam

həmin qayanın üstündə oturduqda o cür olur. Onu başqa yerə apardıqda heç nə alınmır. Deyirlər ki, adamlar gəlinin əl-ayağını boyamaq istədikdə onu qayanın üstünə gətirirlər” [13, 160].

Bu zaman belə bir sual yaranır: nə üçün gəlinə əziyyət verib onu hündür qayanın üzərinə çıxarırdılar? Təbii ki bu, gəlinin köçəcəyi evə övlad sevinci, ailə səadəti gətirməsi üçün qırmızı rəngə - qədim inanclarımızdan olan Günəşə, Al ruha tapınması ilə əlaqədar idi.

Yuxarıda deyilənlər, Azərbaycan xalçalarının rəng seçiminin xalqımızın qədim etiqad və inanclarının təsiri altında formalaşmasını, rənglərin qədim adət və mərasimlərimizin simvolikası ilə sıx bağlılığını əyani şəkildə sübut edir. Məhz bu kontekstdə, al qırmızı, sarı, narıncı rənglərin üstünlük təşkil etdiyi xalçaların əhali artımı ilə bağlı nişan, toy, uşağın dünyaya gəlməsi kimi adət və ənənələrlə bağlı mərasimlərdə mütləq iştirakının şahidi oluruq. Elə Vətənimizin, demək olar ki, bütün bölgələrində qurulan toy mağarlarında, bu gün də üzərində “Toyun mübarək!” yazılmış əlvan xalçaların asılması fikrimizi bir daha təsdiq edir. Əksinə, qırmızı-sarı rənglərin, demək olar ki, iştirak etmədiyi, qara rənglərin isə üstünlük təşkil etdiyi xalçalarda dünyasını dəyişmiş insanların son mənzilə yola salınması bu sənət nümunəsinin doğum kimi, ölümlə bağlı demoqrafik prosesdə də iştirakını göstərir. Əbəs yerə demirlər: “İnsan xalça üstündə dünyaya gəlir, xalça üstündə də dünyadan köçür”.

Azərbaycan xalçalarında qırmızı rəngin üstünlük təşkil etməsi, bilavasitə qaranlığa, şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparan, nəsil artımını, toy-düyünü, yeni doğulan uşaqları, zahı qadınları himayə edən Al ruhla sıx şəkildə bağlıdır. Al ruha inam Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, adət və ənənələrimizdə bu günədək qorunub saxlanılmaqdadır. Günəş və Ay tutularkən insanlar öz söylərini məhz Al ruhla birləşdirərək, Günəşin “köməyinə yetmişlər”. Sözügedən məsələ ilə bağlı N.Rzayev yazır: “Azərbaycanda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Al ruhu xeyirxah ruh kimi bədxah ruhlara qarşı qoyulmuşdur. Günəş və Ay tutulan vaxt Al ruhun köməyinə müraciət edilərmiş. İlk növbədə od qalanarmış, atəşfəşanlıq qurularmış, silahlardan atəş açılarmış, sinc və təbil vurularmış ki, Ay, yaxud Günəş bədxah ruhların əsirliyindən azad edilsin” [9, 42].

Bu gün də, Azərbaycanın bir çox bölgələrində toy-düyün təşkil edilən həyətlərin darvaza və qapılarında qırmızı parçaların asılması, gəlinin belinə qırmızı lentin bağlanması Al ruha olan inamdan irəli gəlir. Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən üzü bəri inanırdı ki, Al ruh yeni evə qədəm qoymuş gəlini, yeni doğulan uşağı 40 gün davam edən ağır çillədən himayə edir. Ta qədim dövrlərdən, əcdadlarımız inanırdı ki, əgər qırxlı uşaq evdə tək qalarsa, “cin gəlib onu öz uşağı ilə dəyişdirər. Əgər dəyişdirsə, onda bu dəyişilmiş uşaq həmişə arıq-sısqa olur, heç artıb ağarmır, ömrü boyu ağıldan kəm olur. Belə uşağa “cin dəyişəyi” deyərlər” [2, 147].

Ümumiyyətlə, xalqımız toydan sonrakı 40 günü də təhlükəli sayaraq şər qüvvələrdən qorunmaq üçün al qırmızı rənglərin üstünlük təşkil etdiyi xüsusi qoruyucu çillə xalçalarından, çillə şəddələrindən yararlanmışdılar. İnsanlar belə

güman edirdilər ki, məhz Al ruhu xatırlayan, onu səsləyən qırmızı rənglər, naxış elementləri bəy və gəlini şər qüvvələrdən qoruyacaq, bu yolla da nəsil artımına öz töhfəsini vermiş olacaqdı. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, xalçalar özündə əks etdirdiyi rəng çalarlarının daşdığı inanclar sistemi ilə demoqrafik elementlərə də malik olmuşlar. Başqa sözlə, xalçalar ən qədim dövrlərdə bir növ insanlarla gözəgörünməz xeyirxah və şər qüvvələr arasında informasiya mübadiləsinin daşıyıcısı rolunda da çıxış etmişlər. Ulu əcdadlarımız xalçalarımızdakı isti (günəş rəngləri - qırmızı, sarı, narıncı və s.) və yaxud soyuq (su rəngləri - göy, mavi, yaşıl və s.), o cümlədən axromatik (ağ-qara) rənglərin, müxtəlif naxış və simvolların vasitəsilə şər qüvvələri ram etməyə, onları öz həyat və məişətlərindən uzaqlaşdırmağa, cilovlamağa cəhd göstərmişlər.

Çillə xalçaları yuxarıda göstərildiyi kimi, bütün demoqrafik proseslərdə aktiv iştirak edən kosmik informasiya ötürücüsüdür. O, insanların ailə qurmaq, artıb-çoxalmaq, övlad sahibi olmaq kimi təbii istəklərinin qoruyucusudur. Toya qədər də, toydan sonrakı dövrdə də insanları şər qüvvələrdən qoruyan universal müdafiə sistemidir. Günəşin, həyat ağacının al-qırmızı simvolları ilə bəzənmiş xalçalarımız, xüsusilə də, çillə şəddələri gənc qızlar arasında daha çox məşhur idi: Novruz bayramı ərəfəsində cavan qızlar çillə şəddəsini yerə döşəyir, onun üzərində əyləşərək öz arzu və istəklərini diləyirdilər. Sonra, həmin xalçanı ulduzları və səmanı “görərək” onların arzu və istəklərini həyata keçirmələri üçün tam bir həftə ərzində açıq səma altında saxlayırdılar [18, 29-30].

Azərbaycan xalçalarında qönçə və buynuz elementləri. Xalçalarımızda ən çox rast gəlinən bəzək, naxış elementlərindən biri də qönçədir. M.Seyidovun fikrincə, qönçə elə butanın özüdür: “Qönçənin şəklinə diqqət yetirsək, görürük ki, onun odla, istiliklə bağlı olduğunu gözə çarpdırmaq üçün xalq sənətkarları – naxışçılar, memarlar, xalçaçılar, dulusçular və b. onun başını sağa əymişlər [10, 131]. Bəs nə üçün xalça ustaları qönçənin başını sağa əymişlər? M.Seyidov bu suala cavab verərək: “Bu da təsadüfi deyildir. Bəllidir ki, oğuzlarda sağ həm də günçixanın (gündoğanın) rəmzi imiş. Günçixan isə günəşlə bağlıdır. O, belə qənaətə gəlir ki, buta istiliklə, odla, Günəşlə, Dünya ağacı ilə də bağlıdır [10, 131].

Qədim Şərq mifologiyasında da Günəşlə Dünya ağacı həmişə bir-biri ilə vəhdətdə təsvir edilir. M.Matye qeyd edir ki, bir çox qədim mifoloji inanclar sistemində kəhkəşanın, kainatın yaranması ağacla əlaqələndirilir. Belə inancların birinə görə bir vaxtlar zülmətdə olan Günəşin övladı hündür bir yüksəkliyin üzərində uçan lotosun-şangülün ləçəklərində əmələ gəlmişdir. Şmunu şəhərinin yaxınlığındakı yüksəklikdə - təpədə bitmiş şanagül beləcə gənc Günəş ilahəsinə can vermişdir. Onun ləçəkləri arasında müqəddəs uşağın əyləşdiyi şanagül çiçəyinin təsvirinə isə Roma dövrünə qədərki əsatirlərdə təsadüf olunur [16, 15-16].

R.Tağıyeva, əslində nəbatəti naxış olan şanagüllənin – lotosun, Azərbaycan xalçalarında tez-tez rast gəlinən həndəsi təsvirini buynuz elementi ilə eyniləşdirir ki, bu da təsadüfi deyildir. Hələ, ən qədim zamanlardan Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda qoç, öküz, keçi və s. bu kimi heyvanlar

müqəddəs sayılmış. Qoyunun müqəddəs heyvan olması çox qədim dövrə aiddir. Azərbaycanda e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid qabların üzərində verilmiş qədim qoyun təsvirləri, Qaratəpədə ikinci mədəni təbəqədən tapılmış 10-a qədər xırdabuynuzlu heyvan fiquru bu deyilənləri bir daha sübut edir.

Azərbaycanda geniş otlaq sahələrinin, əlverişli iqlim şəraitinin mövcudluğu hələ ən qədim zamanlardan qoyunçuluğun və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Qədim Azərbaycanda qoyunçuluğun inkişafı və maldar əhalinin mühüm gəlir mənbəyinin olması, ona olan dini etiqadı da xeyli artırmışdır. Başqa sözlə, qoyuna sitayiş daha çox qoyunçuluqla məşğul olan xalqlar arasında, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmışdır [15, 306].

Xalqımız tarixən təbiətimizə və iqlimimizə əlverişli şəkildə uyğunlaşmış, tez artıb çoxalan, südü, yunu, əti ilə güzəranını yaxşılaşdıran, maddi rifahını yüksəldən qoyunçuluğa mühüm təsərrüfat sahəsi kimi yanaşmışdır. Tarixən, əhali artımının maddi nemətlərin bolluğu ilə bağlılığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu sahənin inkişafı demoqrafik artımımıza da həmişə müsbət şəkildə təsir göstərmişdir.

Xalqımız bu bərəkətli heyvanı daima şifahi xalq ədəbiyyatında və tətbiqi incəsənətin bir çox sahələrində, o cümlədən xalçaçılıq sənətində vəsf etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, əsrlər boyu Qarabağda toxunmuş rəngarəng xalçalar içərisində, öz kompozisiyasına görə seçilən xalçalardan biri də xalq arasında “Buynuz” adı ilə şöhrətlənən sənət nümunələri olmuşdur. Bu xalçalarda naxış elementlərinin əsas formasının stilizə edilmiş qoç buynuzu olması, xalqımızın qədim qoç onqomu – totemi ilə bağlıdır.



Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid nümunələrdə
 (“Qasımuşağı” və “Qoçbuynuz Xanlığı”) buynuz elementləri

Ümumiyyətlə, xalçaçılıq sənəti sırf qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı olduğu üçün, qoyun yunundan hazırlandığı üçün xalqımızda bu heyvana xüsusi münasibət, qayğı və həssas yanaşma olmuşdur. Qədim folklor nümunələrindən birində oxuyuruq:

Hər evi mən yunum ilə bəzərəm,
Ağır-ağır xalçalarım var mənim,
Allı-güllü xonçalarım var mənim! [1, 12].

Gətirilən nümunədə, qədim el-oba sənəti olan xalçaçılığın xalqımızın məişət və dolanışığı, eləcə də gənc oğlan və qızlarımızın ailə qurmaq istəyi aydın şəkildə öz əksini tapıb. Belə ki, ərə getməyə hazırlaşan qızlara hələ gənc yaşlarından özləri üçün cehizlik xalça, palaz, kilim toxumağı öyrədirdilər. Hana arxasında əyləşən qızlar isə toxuduqları xalçalara hər dəfə zərif barmaqları ilə yeni ilmələr saldıqca gələcək ömür-gün yoldaşlarının övladcanlı, övladlarının isə sağlam, ağıllı və zəhmətsevər olmaları ilə bağlı arzu, istək və diləklərini köçürürdilər.

Əslində, xalçaçılıqla məşğul olan gənc qızlarımız bir növ gələcək ailələrinin maddi təminatı prosesində bilavasitə iştirak etmiş olur, incə, estetik zövq, böyük səbr, gərgin əmək tələb edən işi yerinə yetirərək ailə həyatı və quruculuğuna da, mənəvi-psixoloji baxımdan hazırlanmış olurdular. Elə yuxarıda gətirilən folklor nümunəsindəki “allı-güllü xonçalarım var mənim” ifadəsi də toy-düyün xonçalarına, yeni qurulacaq ailələrə, əhali artımına bir işarədir.

Yuxarıdakı folklor nümunəsində, şərti olaraq qoyunun “hər evi mən yunum ilə bəzərəm”, - deyə “söyləməsi” isə demək olar ki, hər bir azərbaycanlı ailəsində hana, kirkidin, eləcə də çeşid-çeşid çoxsaylı xalçaların olmasına işarədir. Digər bir folklor nümunəsində isə:

“Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər,
Qoyunsuz evlər gördüm
Qurumuş çaya bənzər [1, 16].

– deyə, söyləməsi isə qoyunçuluğun, bu sahə ilə bağlı xalçaçılıq sənətinin ailələrin maddi güzəranında, dolanacağında, yeni bağlanacaq nikahların dinamikasında, doğulacaq uşaqların, bir yaşa qədər baş verə biləcək uşaq ölümünü, miqrasiya və digər bu kimi demografik proseslərin inkişafında ola biləcək dəyişikliklərdəki rolunu aydın şəkildə göstərir.

Zaman-zaman xalqımız nəinki qoyun yunundan hazırlanan xalçalara, eləcə də qoyun dərisindən hazırlanan papaqlara belə yüksək ehtiramla yanaşmışdır: “Deyilənlərə görə, ta qədimlərdən xalqımızın sevinc soraqlı, ümid müjdəli belə bir maraqlı adəti də olubdur. El yolunda ağır yara alanların, sağalmaz dərddə mübtəla olanların arzusu ilə, onun yastığının altına, ya da lap gözünün qabağına papaq qoyarlarmış. Baba xilqəti, ata vüqarı, əmi-dayı yadigarı, qardaş nişanəsi olan papaq ...xəstənin qəlbinə toxtaqlıq, sağalmaq arzusuna şam-çıraq tutarmış. Qeyrətə sonsuz inam və ehtiram xəstəni şər qüvvələrdən qoruyar, onu sağaldarmış” [3, 202].

Göründüyü kimi, qoyun ailənin bir çox problemlərini çözdüyü, tələbatını ödədiyi, ən əsas isə əhali artımı və yenilənməsi prosesində fəal iştirak etdiyinə görə, xalqımız xalçaçılıq sənətinin texniki imkanlarını, bədii xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qoyunçuluğa, bu zərif hevana olan ehtiramını qoç buynuzu formasında xalçalarımızda əbədiləşdirmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bir çox xalçalarımızda buynuz elementi sxematikləşmiş və bəzən də, nisbətən əyri xətlərlə işlənmiş şəkildə təsvir edilmişdir.

Xalça ustaları xalçanın əsas elementi olan buynuzu daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün, onu böyük ölçüdə də toxumuşlar. Ara sahədə böyük ölçülü buynuz təsvirləri son dərəcə rəvan, axıcı və səlis bir tərzdə düzülərək kontrast rənglərin, plastikanın köməyi ilə kamil bir kompozisiya əmələ gətirirlər. Buynuz xalçalarındakı rəng şuxluğu, elementlərin sıralanmasındakı axıcılıq, xalqımızın qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı həyat ritmini, ailəcanlılığını, həyata və ətraf mühitə sevgisini, mənsub olduğu ocağa, Vətənə sevgisini ilmələrin dili ilə real bir şəkildə əks etdirir.

Nəticə. Tədqiqatın sonunda belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan xalçası nəinki Vətən tariximizi, o cümlədən demografik xüsusiyyətlərimizi milli na-xışlarımızda etibarlı şəkildə əks etdirən və qoruyan, nəsillərdən nəsillərə erməğan olan müqəddəs bir parçasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. İki cildə. I kitab. - Bakı: AzSSR EA, - 1968. - 290 s.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri. - Bakı: Elm, - 1988. - 196 s.
3. Bünyadov T. Zirvəqala. - Bakı: Gənclik, 1988. - 264 s.
4. Cəbiyev Q. Arxeologiya və romantika. - Bakı: Gənclik, - 1990. - 128 s.
5. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. - Bakı: İşıq, -1980. - 165 s.
6. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrüdə. - Bakı: Azərənşr, - 1997. - 120 s.
7. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. - Bakı: Azərənşr, - 1993. - 83 s.
8. Kərimov L. Buta anlayışı və onun formaları. "Qobustan" məcmuəsi, 1970, №3.
9. Rzayev N. Əsrlərin səsi. - Bakı: Azərənşr, - 1974. - 80 s.
10. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. - Bakı: Yazıçı, - 1983. - 326 s.
11. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. - Bakı: Gənclik, - 1994. - 231 s.
12. Şardən J. Səyahətnamə. - Bakı: Elm, - 1994. - 96 s.
13. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 480 s.
14. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т.1. - Москва: Вост-лит, - 1960. - 552 с.
15. Крупнов Е.И. Древняя история северного Кавказа. - Москва: АН СССР, - 1960. - 520 с.
16. Матъе М.Э. Древнеегипетские мифы. - Москва-Ленинград: АН СССР, - 1956. - 173 с.
17. Пассек Т.С. Первые земледельцы. // По следам древних культур. - Москва: Госиздат, - 1951. - 49-71 с.
18. Тагиева Р. Азербайджанский ковер: происхождение и символика. Наследие, №3 (75), 2015, 24-31 с.
19. Якубовский А.Ю. Древний Пянджикент. // По следам древних культур. - Москва: Госиздат, - 1951. - 209-270 с.

ЭЛЕМЕНТЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В УЗОРАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОВРОВ

Айдын Б.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Азербайджанские ковры - самые распространенные и уникальные произведения искусства в мире, благодаря своей древности, традиционному ткачеству, богатству узоров, разнообразию красок и необычайной красоте. Именно поэтому, азербайджанские ковры никогда не теряют своей актуальности благодаря разнообразию тем, неповторимым узорам, глубоким смысловым оттенкам, возвращенным древними обычаями и традициями нашего народа. Элементы узора, изображенные на азербайджанских коврах, реалистично отражают отношение нашего народа к природе и обществу, а также его озабоченность по поводу роста населения, любовь и забота о детях, семейной философии и образа жизни. Изображение древа жизни, буты, овца, рога и многие элементы которые часто встречаются на азербайджанских коврах, символизируют начало жизни на земле, успех, радость, благополучие, рост населения, демографическое развитие, продуктивность и прогресс.

В статье этот вопрос анализируется комплексно.

Ключевые слова: Азербайджанские ковры, рост населения, модель семьи, демографические элементы, обычаи и традиции.

ELEMENTS OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE PATTERNS OF AZERBAIJAN CARPETS

Aydim B.MAMMADOV

SUMMARY

Azerbaijani carpets are the most widespread and unique works of art in the world due to their antiquity and traditional weaving, richness of patterns, variety of colors and extraordinary beauty. That is why Azerbaijani carpets never lose their relevance due to the variety of themes, unique patterns, deep semantic shades, nurtured by the ancient customs and traditions of our people. The elements of the pattern depicted on Azerbaijani carpets realistically reflect the attitude of our people to nature and society, as well as their concern about population growth, love and care for children, family philosophy and lifestyle. The image of the tree of life, buta, sheep, horns and many elements that are often found on Azerbaijani carpets symbolize the beginning of life on earth, success, joy, well-being, population growth, demographic development, productivity and progress.

This article analyzes this issue comprehensively.

Keywords: Azerbaijani carpets, population growth, family model, demographic elements, customs and traditions.

UOT 94; 930:314; 930:2

**X. YÜZYIL İSLÂM KAYNAKLARINDA KAFKASYA HALKLARININ
ETNİK VE DİNİ DURUMUNUN TASVİRİ****Yegâne H.ÇAĞLAYAN***

Dünyanın etnik ve dini açıdan heterojen bölgelerinden biri olan Kafkasya'nın tarihi, ortaçağ kaynaklarına geniş ölçüde yansımaktadır. Bu kaynaklar arasında X. yüzyıl İslam kaynaklarının özel bir yeri vardır. İbn Fadlan, İbn Havkal, el-Mesudi ve el-Mukaddesi gibi ünlü coğrafyacıların eserlerinde, Kafkasya'nın siyasi coğrafyası ve ticari ilişkileri ile birlikte burada yaşayan halkların dilleri, etnik kökenleri ve dini inançları hakkında bilgilere de rastlamaktayız.

Bahsedilen kaynaklar, Kafkasya'nın yerel halkları arasında Azerbaycan Türkleri, Gürcüler, Abhazlar, Osetler, Lezgiler, Bulgarlar, Hazarlar ve b. olduğunu göstermektedir. Bu bilgilerden, İslam'ın bölgede yayılmasıyla birlikte Türk İslam faktörünün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu dönemde Bizans'ın Kafkasya'da yerleşme girişimleri de azalmamış ve bölgede mezhep ayrımcılığının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

X. yüzyıl İslam kaynaklarının kapsamlı bir şekilde araştırılması, etnik ve dini çeşitliliğe rağmen, Kafkasya'nın yerli halklarının Orta Çağ için imkânsız görünen bir hoşgörüye sahip olduğu sonucuna varıyor.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, etnik köken, İslâm kaynakları, heterojen, hoşgörü.

Giriş. Dünyanın etnik ve kültürel açıdan heterojen yapıya sahip bölgelerinden olan Kafkasya; tarih boyunca ticaret ve göç yollarının üzerinde yerleşmesi sebebiyle hem de farklı kültürlerin kavşağı, farklı etnik kökeni olan kavimlerin bir uğrak yeri olmuştur. Bu durum Ortaçağın başlarına doğru bölgede farklı etnik kökene sahip halkların ortaya çıkmasına neden olmuş, Azerbaycan Türkleri, Gürcüler, Çeçenler, Çerkezler, Abhazlar, Osetler, Lezgiler, Tabasaranlar, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Kabardeyler ve d. bölgenin yerel halkları arasında yer almışlardır. Bu kadar farklı kültürlere, dil, din ve mezhep çeşitliliğine rağmen, Kafkasya her zaman milli ve dini hoşgörü sembolü olmuştur; ta ki XIX. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun yerleşim politikası sonucu bölgeye farklı, yerel olmayan halkların göçünün başlamasına kadar.

Ortaçağ'da Kafkasya hakkında en geniş bilgilere İslâm kaynaklarında

* *Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Dr.Öğretim Üyesi; y.caglayan@alparslan.edu.tr;_ORCID İD: 0000-0001-5462-2954*

rast gelinmektedir ki, bu da Hilâfetin geniş fetihlerden dolayı coğrafya ilminin geliştirilmesine ve seyahatlerin genişletilmesine büyük önem vermesiyle bağlı olmuştur. Bilhassa Abbasilerin döneminde (750-1258) pozitif ilimlere dikkatin artması, antik dönem bilim insanlarının eserleriyle yakından tanışlık bilimsel ve tasviri coğrafya'nın inkişafına ve bu yönde eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır [4, 18]. Hilâfetin mali ve vergi siyaseti eyaletlerdeki şehirlerin ekonomik durumunu detaylı öğrenmeyi, halkının gelirleri hakkında bilgi toplamayı talep ediyordu [15, 520].

Arapça coğrafi eserler, aslında iki önemli özelliğe sahiptirler; birincisi, bu eserler bilime yöneliktir, ikincisi, mükemmel bir edebiyat dilinde yazılmıştır. Bu sebeple de eserlerini Arapça yazmış coğrafyacılara ve seyyahlar ortaçağ İslâm edebiyatına has olan mübalağalardan kaçınmamışlar. İslâm dininin mensupları olan bu yazarlar bazı ülkelerin tasvirinde bazen önyargılı olup eserlerinde sübjektif ve herhangi bir ispatı olmayan fikirlere de yer vermişler. Örneğin Kafkasya halklarının etnik kökenleri ve konuştukları diller konusunda İslâm coğrafyacılarının pek uzman oldukları söylenemez. Bazı şehirlerde halkın davranış ve yaşam tarzı hakkında verdikleri bilgiler de daha çok kendi gözlemlerine ya da başkalarından duydukları haberlere dayalıdır. Bütün önyargılı ve sübjektif taraflarına rağmen bu eserleri bizim için değerli kılan özelliği; onların müelliflerinin bilhassa bu bölgeleri gezip görmeleri, birçok olaya bizzat şahit olmaları ve verdikleri bilgilere başka hiçbir kaynaktan rast gelinmemesidir.

Ahmed B. Fadlân ve İbn Havkal. Kendisi hakkında bilgilerin çok az olmasına rağmen X. yüzyıl İslâm dünyasının en tanınmış seyyahlarından olan Ahmed b. Fadlân, Abbasi Halifesi Muktedir'in kâtiplerinden ve Mevlâlarından olmuştur. 309/310 yılında (Milâdi 921/922) Halife tarafından İtil (Volga) Bulgarlarına gönderilen elçi heyetinde olmuş ve bu seyahati sırasındaki hatıralarını "Seyahatname" / "Rihle" eserinde anlatmıştır.

Bahsi geçen dönemde Hilâfet; Hazar denizinde güçlenmek için Bulgarlarla ittifaka ihtiyacı olduğu kadar Bulgarlar da bölgesel ticarete rakipleri olan ve büyük miktar haraç ödedikleri Hazarlara karşı Abbasilerin desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Abbasi Halifesi Muktedir'in Bulgar Kağanlığı'na gönderdiği ve heyetinde Ahmed b. Fadlân'ın da bulunduğu Büyük Elçiliği'nin birkaç amacı vardı: Bulgarlara İslâm dinini kabul ettirmek, Bulgar hükümdarı İlteper Almış Han'a siyasi destek vermek, Hazar Kağanlığı'nda İslâm grubunun egemenliğini sağlamak ve Oğuz Türklerine İslâm dinini kabul ettirmek [5, 180-181].

Kafkasya halkları arasında daha çok Hazarlar hakkında bilgi veren Ahmed b. Fadlân; buradaki etnik ve dini durum hakkında aşağıdaki bilgileri aktarmaktadır: "Hazar Hakanı'nın İtil nehri üzerinde büyük bir şehri vardır. Bu şehir nehrin iki tarafındadır. Bir tarafında Müslümanlar, diğer tarafında Hakan ve adamları oturur. Hazar ülkesinde yaşayan Müslümanların, bu ülkeye gelip giden Müslüman tüccarların hukuki işleri bu memura bırakılmıştır. Başkası onları idare edemez, aralarında hüküm veremez. İtil şehrindeki Müslümanların Cuma namazı kıldıkları bir camileri vardır. Cuma günleri bu camide topla-

nırlar. Caminin yüksek bir minaresi, birkaç müezzini bulunur. Hazarların hepsi ve hükümdarları Yahudi'dir. Bulgarlar ve etrafındaki bütün ülkeler onlara itaat ederler, boyun eğderler, kulluklarını arz ederler" [8, 47].

Tarihçiler; Kafkasya'nın büyük devletlerinden olan Hazar Kağanlığı'nın dini hoşgörüyü sahip olduğunu ve bu durumun yalnızca devletin siyasi sisteminin özellikleriyle değil, aynı zamanda bu ülkenin ticarete oynadığı büyük rolüyle de alakalı olduğunu düşünmektedirler [17, 411]. Fakat Ahmed b. Fadlân'ın yazdıklarından belli oluyor ki Hazar Kağanlığı'nda egemen olan grup (Yahudi grubu) X. yüzyılın başlarında güçlendiği için ve Bulgarların İslâm'ı kabul etmesiyle bölgede İslâm'ın güçlenmesinden korktuğu için, ülkedeki Müslümanlara karşı cephe almaya başlamıştır. Öte yandan Samani Devletinin topraklarını genişletmesi de Hazar Kağanlığı'nın Müslümanlara karşı daha sert politika sergilemesinin sebepleri arasında yer alıyor.

X. yüzyılın en meşhur coğrafyacılarından biri olan İbn Havkal aslen Nusaybinlidir, çocukluğunu ve gençliğini Irak'ta geçirmiş, öğrenimini Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta tamamlamıştır. Araştırmacılar tarafından İslâm dünyasının ilk tam coğrafya kitabı olarak nitelendirilen [7, 9] "Kitap suret el-arz" (Yeryüzü'nün sureti) eserinde Kafkasya hakkında da geniş bilgiler veren İbn Havkal'in bu ülkelere tahmini olarak 344 yılında (Miladi 955) sefer ettiği bilinmektedir. Kitabını Yollar ve Memleketler türünde yazmış diğer coğrafyacılar gibi İbn Havkal da gezip görmüş olduğu ülkelerin coğrafyası ve ticareti ile beraber bu ülkelerde yaşayan insanların yaşam tarzı, dilleri ve dinleri hakkında da bilgiler vermiştir.

İslâm kaynaklarında çağdaş araştırmacıları bazen yanlış sonuçlara götüren mesele; iklimler ve bazı bölgelerin adlarının coğrafi ve siyasi olarak karıştırılmasıyla ilgilidir. Şöyle ki Arapça kaynaklarda Kafkasya'nın en büyük bölgelerinden olan Azerbaycan'ın tarihi toprakları çoğu zaman farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Bunun sebebi; Hilâfet'in, Bizans ve Sâsânî imparatorluklarından kalma vilayet bölümünü değiştirmemesi, Bizans'ın *Armenia* (Erminiye) ve Sâsânîler'in *Adurbadagan* (Azerbaycan) olarak isimlendirdikleri vilayet adlarını olduğu gibi saklamasıdır. Dolayısıyla Ortaçağ İslâm coğrafyacıları da Güney Kafkasya'nın bir kısmını "Erminiye", bir kısmını "Arran" olarak isimlendirmiş, "Azerbaycan" adı ile ise sadece Güney Azerbaycan'ı kastetmişler. İslâm müellifleri; Kafkasya coğrafyası ve Kafkasya halkları ile hiçbir bağı olmayan, üstelik hiçbir zaman siyasi ve etnik anlam taşımayan "Erminiye" (Asur dilinden çeviride "Yukarı ülke" anlamına geliyor) kelimesini bölgenin bir kısmı için kullanarak, bölgenin neredeyse tüm Hıristiyanlarını "ermenî" olarak göstermişler. Hâlbuki bu gün "ermenî" dediğimiz hay halkının bölgeye göç etmesi ve burada yerleşmesi Yeni Çağa ait bir olay olup eskiçağda ve ortaçağda Kafkasya'nın etnik, siyasi, dini hayatında her hangi bir yere ve etkiye sahip olmamıştır. Biz bu makalede; İslâm kaynaklarındaki bu yanlışlıkları tekrarlamamak adına "Azerbaycan" derken ülkenin hem güneyini hem de kuzeyini kastediyoruz; bu günkü Ermenistan Cumhuriyetiyle herhangi bir coğrafi

ve etnik bağı olmayan “Erminiye” kelimesini ise kullanmaktan da kaçınmışız.

Azerbaycan hakkında geniş bilgiler veren İbn Havkal bu ülkenin halkı ile ilgili yazıyor ki, “buranın insanları seçkin, reis, bilginleri çok bir yerdir” [7, 295]. Azerbaycan’ın zengin ve meşhur şehirleri arasında İbn Havkal; Erdebil, Marağa, Tebriz, Hoy, Berde, Gence, Tiflis, Derbent şehirlerinin adını zikretmektedir: “Berde şehri Arran bölgesinin merkezi, bu diyarın gözüdür... Halkı cömert, güzel ahlaklı, yolculara, âlimlere iyi davranan kişilerdir” [7, 297-298].

İslâm kaynaklarında Azerbaycan şehirleri arasında Tiflis’in de adı geçmektedir. Hilâfetin zayıflamasıyla uç vilayetlerde hâkimiyetin yerel sülalelerin eline geçmesi sonucu ortaya çıkan devletlerden biri de Caferilerin yönetimindeki Tiflis Emirliği olmuştur. Bu gün Gürcistan’ın başkenti olan Tiflis IX.-XII. yüzyıllarda Azerbaycan Caferiler devletinin esas şehri olmuştur [12, 4]. Bu şehrin yönetimi ve halkının mezhebi hakkında İbn Havkal aşağıdakileri yazmaktadır: “Tiflis halkı sulhsever, yabancıları iyi kabul eden, edep ve ilimle ilgisi olan herkesle samimi geçinen kişilerdir. Eski Ehli-Sünnet mezheplerine mensupturlar. Hadis ilmine, hadisçilere saygı gösterirler. O kadar ki, oraya varan, bir sene veya daha fazla kalan çok sayıda kişi gördüm hiçbirini kendi evinde geceyi geçirmemişti. Onların ülkesine gidince misafir ağırlama hususundaki hırslarını gördüm” [7, 299-300].

İbn Havkal’ın yazdıklarından belli oluyor ki, Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Caferilerin hâkimiyetindeki Tiflis’te de halkın büyük ekseriyeti Ehli-Sünnet mezheplerine mensup olmuştur. Lakin ülkenin bazı yerlerinde daha X. yüzyılda Şii mezhebi taraftarlarının olduğunu da söyleyebiliriz. Bununla ilgili İbn Havkal’de okuyoruz: “Halkının çoğu sulhsever, hayra, hayırlı kişilere rağbet gösteren, çalışkan başlarına gelen felaketsizlere sabreden kişilerdir. Zamanımızda onların çoğu İsmaililerin mezhebindedir” [7, 307].

Kafkasya’nın farklı kökene sahip ve çeşitli dillerinde konuşan halkları hakkında İbn Havkal’de ilginç bilgilere rast gelebiliriz. Dönemin diğer coğrafyacılara gibi İbn Havkal da bu halkların etnik kökeni ve dillerini detaylı araştırmadığı için bazen biri birine zıt bilgiler aktarmaktadır. Örneğin Azerbaycan’ın ve “Erminiye” adlandırdığı bölgenin halkının Farsça konuştuğunu, Arapçanın bölgede yaygın olduğunu, Berde halkının ise özel bir “Arrân” dilinde konuştuğunu yazmaktadır: “Azerbaycan halkı, Erminiye halkının çoğu Farsça konuşurlar. Aralarında Arapça konuşanlar da vardır. Farsça konuşup Arapçayı iyi anlamayan azdır. Arapçayı daha fazla tüccarlar, çiftlik sahipleri konuşur. ... Berde halkı ise Arrân diliyle konuşur” [7, 308]. Belli ki İbn Havkal; Türkçeyi ve lehçelerini iyi bilmediği için Berde halkının “Arrân” dilinde konuştuğunu yazmıştır. Halkın Farsça ve Arapça konuşmalarına gelince, o dönem için bu normal bir durumdu çünkü her iki dil İslâm coğrafyasında yaygındı ve İbn Havkal’ın kendisinin de yazdığı gibi, daha çok tüccarların arasında yayılmıştı. İbn Havkal’ın bahsettiği “çoğunluğun konuştuğu bir dil” ise şüphe yok ki, Azerbaycan Türkçesi’dir.

İbn Havkalın; Kafkasya’daki etnik durumu derinden bilmemesini

kanıtlayan daha bir mesele Hazarlarla ilgilidir. Bölgenin en büyük devletlerinden birini kurmuş Hazarların Türk boyundan olması bu gün tarihçiler arasında tartışılan mesele değildir. Bu alanda büyük araştırmalar yapmış Rus tarihçilerinin bir kısmı Hazarların dilinin Bulgarların diline benzediğini ve Çuvaşçaya yakın olduğunu söylemektedirler. Diğer bir kısım tarihçi ise Hazarların Göktürklerin varisi olduklarını da düşünmektedir [18, 164; 17, 193]. İbn Havkal ise “Hazarların dili Türkçe ve Farsçadan ayrıdır. Diğer milletlerin diline benzemez” diye yazıyor ki, bu da onun yukarda da belirttiğimiz gibi, Türkçeyi iyi bilmediğini ve lehçelerini farklı dil zannettiğini göstermektedir [7, 342]. Başka bir ihtimal de üst tabaka temsilcilerinin Yahudi dininden olması ve bu sebeple de İbranice konuşmalarıyla ilgili olabilir.

Hazar Kağanlığının başkenti İdildeki dini durumla ilgili İbn Havkal’ın yazdıklarından belli olur ki Hazarların üst tabakasının dini Yahudilik olsa da, halkın büyük ekseriyeti eski Türk geleneklerine sadık kalmışlar. İbn Havkal bu geleneklerin İslâm’a, Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa aykırı olduğunu, Hakan’ın verdiği kararların ise hurafe olduğunu yazmaktadır. İbn Havkal; Hazar Kağanlığının diğer büyük şehri olan Semender’de Müslümanlar, ehli- kitap ve putperestlerin birlikte oturduğunu yazıyor [7, 343]. Kafkasya’nın diğer bir devleti olan Bulgarlar hakkında ise “Bulgarların dili Hazarların dili gibidir... Bulgarlar Müslüman’dır” diye yazmaktadır [7, 343].

İbn Havkal’in eserinde dikkatimizi çeken meselelerden biri de Kafkasya’nın büyük devletlerinden olan Azerbaycan Şirvan şahlar devletinin bölge Müslümanları için bir kurtarıcı rolü oynamasıyla ilgili bilgilerdir. Şöyle ki, X. yüzyılda Rusların (Slavların) Kafkasya bölgelerine devamlı seferleri başlamış, Hazar denizi sahilindeki ülkeler, özellikle Bulgar devleti ve Şirvan şahlar onlardan fazla zarar görmüşler. Özellikle 914 ve 944 yıllarındaki seferler bölge için ağır sonuçlanmıştı [10, 20-25]. Bu seferler İslâm kaynaklarında yeterince detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu bilgilerden görülmektedir ki, IX. ve X. yüzyıllarda Ruslar (Slavlar) Kafkasya’nın etnik durumunu değiştiremeye de, askeri seferleri gedişinde yaptıkları yağmalar bölgenin şehirlerinin (Semender, Bulgar, Bakü, Berde, Beylakan) ekonomisine ve halkına büyük zarar vermiştir [7, 347]. Azerbaycan Şirvan şahlar devleti ve 60 yıl boyunca Azerbaycan’ın tarihi topraklarının tamamını hâkimiyeti altında birleştirmiş Sâcoğulları (879-941); Rusların Hazar sahili bölgelere düzenledikleri askeri seferlerin önleyen en büyük güçler olmuşlar.

El-Mesudî ve El-Makdisî. İslâm tarih ve coğrafyacılara arasında meşhur olan Ebu’l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudî, birçok eserin müellifidir ama günümüze yetip gelen iki eseri vardır ki onlardan da en meşhuru coğrafi nitelikte olan “Murûc ez-zeheb” kitabıdır. “Murûc ez-zeheb” esesinde, el-Mesudî’nin bizzat gezip gördüğü Hazar bölgesi hakkında son derece değerli bilgiler olup Kafkasya’nın IX. ve X. yüzyıl tarihini ve coğrafyasını öğrenmek için eşsiz kaynaklardır. “Murûc ez-zeheb” eserinde Kafkasya bölgesi hakkında bilgiler daha geniş olup yukarda zikrettiğimiz İbn Fadlân ve İbn Havkal’ı tekrarlama-

dığı için de önemlidir.

Kafkasya bölgesinin etnik ve kültürel açıdan heterojen yapıya sahip olduğunu el-Mesudî şu şekilde anlatmaktadır: “Kabh [Kafkas] dağı, büyük bir dağdır ve geniş bir alanı kaplar. Birçok halkı ve ülkeyi barındırır. Bu dağda 72 millet yaşar. Her milletin kendi hükümdarı ve diğerlerine benzemeyen dili vardır” [11, 132]. Kafkasya’nın en büyük devletlerinden birinin Azerbaycan Şirvan şahlar devleti olduğunu yazan el-Mesudî, Layzan, Muğan ve Hazarları da bölgenin büyük ülkeleri sırasında göstermektedir [11, 135]. Kafkasya halkları arasında el-Mesudî, Arsi / Larsiler’in adını da vermektedir. Tarihçiler bu halkın etnik kökeni konusunda net bir karara varmamışlar. M.İ.Artamonov, bununla ilgili bazı ihtimallerin olduğunu yazıyor: “Arsiler’in kim oldukları konusu halledilmemiş olarak durmaktadır. Daha ziyade onları, bakiyeleri Kafkaslarda Osetinlerin oluşumuna katkıda bulunan eski Aorslar’la ilişkilendirmektedirler” [17, 407]. Bölgenin diğer iki büyük halkı Burtaslar ve Bulgarlar hakkında da el-Mesudî’de bilgiler vardır: “Burtaslar kendi adlarıyla anılan bu nehir boyunca yaşayan bir Türk kabilesidir” [17, 141]. Burtasların dini itikatları hakkında her hangi bir bilgi vermeyen el-Mesudî Bulgarların Müslüman olduklarını yazar: “Bulgarlar, kanaatime göre yedinci iklimde yaşıyorlar. Türklerin bir koludurlar... Bulgar hükümdarı Müslüman’dır” [17,142].

Kafkasya’nın Hıristiyan halkları hakkında el-Mesudî diğer coğrafyacılar nispetle daha detaylı bilgiler vermektedir. Örneğin Gürcistan, Serir (Avar), Alanya ve Abhazy hakkında diğer kaynaklarda rastlamadığımız malumatlara “Murûc ez-zeheb” eserinde denk gelebiliriz. Daha önce baktığımız coğrafyacılar gibi el-Mesudî de Gürcistan’daki halkın Müslüman olduğunu yazıyor: “Hayzak ülkesinden Kabh dağına ve Serir’e doğru gidişte Berzeban adında bir hükümdar yaşar. Müslüman’dır. Ülkesine Kürc [Gürcistan] denilir. Çadırlarda yaşarlar” [17, 154]. Elbette bu dönemde Gürcülerin Müslüman olması söz konusu olamaz ama İslâm coğrafyacılarının Gürcistan’daki halkı Müslüman olarak adlandırması da tesadüfi değildir. Meselenin özü şu ki daha halife Ömer’in döneminde (634-644) Tiflis; Müslümanlar tarafından fethedilmiştir [6, 53], 646 yılında ise Habip ibn Mesleme Tiflis halkıyla bir antlaşma imzalamış ve zamanla buranın nüfusunun büyük bir kısmı (Gürcüler değil, şehirde çoğunlukta olan Türkler) Müslüman olmuştur [12, 17]. Daha önce de yazdığımız gibi, Hilâfet’in zayıflamasıyla vilayetlerde hâkimiyetin yerel sülalelerin eline geçmesi sonucu Müslüman Caferiler sülalesi Tiflis Emirliği’ni kurmuş ve Tiflis; bu devletin başkenti olmuştur. Gürcülerin Tiflis’te güçlenmesi ise bir az sonraki döneme, 1122 yılında Gürcü çarı IV Davut’un (1089-1125) şehri ele geçirmesinden sonraya aittir. Başka bir deyişle, XII. yüzyıla kadar Tiflis; Türk Müslüman medeniyetinin merkezi olmuş, sonraki yüzyıllarda Hıristiyan Gürcü kültürünü de etkilemiştir.

Gürcistan’ın diğer vilayetleri ise Hıristiyan olup uzun süre Tiflis amirine haraç ödemiştir ki, bu “Murûc ez-zeheb” eserinde aşağıdaki şekilde verilmiştir: “Alan topraklarını takip eden bölgede yaşayan halka Abhaz denilir. Hıristi-

yan'dırlar. Şu anda başlarında bir kralları var, fakat Alan hükümdarına bağlıdır. Ülkeleri Kabh dağına bitişiktir. Abhaz topraklarından sonra Gürziye yurdu [Gürcistan] başlar. Gürzan denilen ve Hıristiyan olan bu halk büyük bir halktır ... Tiflis'in fethi ve Müslümanların Mütevekkil dönemine kadar yaşadığı gündən beri gerek Abhaz ve gerekse Gürziye Tiflis şehri hâkimine haraç öderlerdi. Tiflis hâkiminin adı İshak b. İsmail'di ve emrindeki Müslümanlarla civar halkları hâkimiyet altında tutmaktaydı" [11, 169].

Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed bin Ahmed el-Makdisî, edebiyatta el-Mukaddasî olarak da tanınmaktadır. El-Makdisî, 945'te Kudüs'te (Beytül Makdis'de) doğduğu için muhtemelen ismini de bu şehirden almıştır. Onu bazen "bu güne dek yaşamış bütün coğrafyacıların en azametlisi" adlandıranlar da var [4, 21]. El-Makdisî, "Ahsenü't-tekâsım fî ma'rifeti'l-ekâlîm" eserinde Kafkasya'ya büyük yer ayırmış ve bu bölgenin güneyini "Er- Rihâb" adı altında birleştirmiştir. Coğrafyacının yazdığına göre, bu bölgenin tamamı Müslüman'dır, halkı ehli'sünnettir" [1, 373]. Kafkasya'nın meşhur ve zengin şehirleri arasında el-Makdisî; Berde, Tiflis, Kal'a, Hunân, Şemkir, Genze, Berdiç, Şemâhiye (Şamahı), Şirvan, Bakü, Şabran, Derbent, Gabele, Şeki, Tablâ, Hoy, Salmâs, Urmiye, Marâğa, Merendi göstermektedir. Mûğân ve Tebriz'i ise, el-Makdisî, iki "cennet bahçesi", "İslâm coğrafyasında Rihâb bölgesinin iki iftihar kaynağı" olarak övmektedir [1, 378].

Kafkasya'nın kuzeyine gelince, el-Makdisî'de Hazarlar ve Bulgarlar hakkında aşağıdaki bilgilere rastlayabiliriz. El-Makdisî'nin yazdıkları Hazar bölgesinde semavi dinlerin her üçünün temsilcilerinin birlikte yaşadıklarına ama Hazar hükümdarının Yahudi olduğuna işaret etmektedir. Bu bilgilerden belli olur ki, halife Me'mûn'un döneminde (813-833) Hazarlara İslâm'ı kabul etmek teklif edilmiştir. Bu dönemde Hazar Kağanlığı ekonomik olarak da siyasi olarak da güçlü olduğu için Hilâfetin hâkimiyetini kabul etmemiş, ticaretteki üstün rolünü korumak için Yahudilik dinini tercih etmiştir. El-Makdisî'deki bilgileri X. yüzyılın diğer coğrafyacıları olan İbn Fadlân, İbn Havkal ve el-Mesudî'nin bilgileriyle karşılaştırdığımızda karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır. VIII ve IX. yüzyıllarda yükselme dönemi yaşamış ve toprakları Kırım, Kafkasya'nın kuzeyi, Dinyepr, Don nehirleri, Volga (İtil) ile Hazar denizi arasındaki bölgeleri kapsayan Hazar Kağanlığı; Hilâfet ile yüzyıldan fazla sürmüş savaşlardan sonra zayıflamıştır. Ardından Rusların (Slavların) Hazar denizi bölgelerine askeri seferleri Kağanlığı daha fazla zayıflatmış, topraklarının bir kısmı Rusların yardımıyla Bizans tarafından istila edilmiştir. İslâm öncesi Türk kavimlerinin birçoğu gibi Hazarların da Gök Tanrı Dini'nden olmasına rağmen, Kağanlıkta Yahudilik, Hıristiyanlık ve VII. Yüzyılın ortalarından başlayarak ise İslâm dini yayılmaya başlamıştır.

Tarihçilerin ekseriyeti İslâm kaynaklarındaki bilgilere dayanarak Hazar Hakanının; Yahudiliği VIII. Yüzyılın sonu veya IX. yüzyılın başlarında kabul ettiğini düşünmektedirler [16, 245; 17, 266]. Muhtemelen bu dinin temsilcileri daha erken dönemlerde Hazar Kağanlığı'nda ekonomik güç kazanarak zamanla

üst tabakanı kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır. Yahudilerin Kafkasya'ya gelmesi İslâmiyet'ten daha önce, Sâsânîler'in döneminde başlamış, Bizans'ta Musevilere karşı başlayan takiplerin ardından Hazar Kağanlığı'na göçleri daha da genişlemiştir. Belli ki, Hazar devletinin başında duran hükümdarlar Hıristiyanlık ve İslâm arasında seçim etmekte zorlanmışlardır; bu dinlerden her hangi birinin kabul edilmesi ya Bizans'ın yada Hilâfet'in bölgede güçlenmesine yol açıyordu. Bu yüzden Hazar Kağanlığı bu iki dinden birini değil, Yahudiliği seçmiştir. M. İ. Artamonov, Hazar Kağanlığı'nın resmi olarak Yahudi dinini seçmesi töreninin Dağıstan'da olduğunu, bu dinden olan ilk hakanını ise Bulan isimli biri olduğunu yazmaktadır [17, 273, 276].

Sonuç. Makalede gözden geçirdiğimiz bilgilerin detaylı bir şekilde incelenmesi IX. ve X. yüzyıllarda Kafkasya'daki halkların tarihini öğrenmek, bölgenin bu günkü etnik ve dini durumunun köklerini daha derinden anlamak imkânı vermiştir. Çeşitli etnik kökene sahip halkların yurt edindiği, üç semavi dinin geniş bir şekilde yayıldığı, farklı kültürlerin ortaya çıkıp dünya medeniyetine büyük katkıda bulunduğu Kafkasya'nın ortaçağ tarihi, zengin aynı zamanda çağdaş dönemde çok kültürlü yaşam için bazı öneriler sunabilecek tecrübeye sahiptir. Gözden geçirdiğimiz ortaçağ İslâm kaynakları, Kafkasya'nın bu dönemdeki etnik ve dini hayatıyla ilgili aşağıdaki sonuçlara varmamıza imkân sağlamıştır:

Kafkasya, etnik ve dini açıdan heterojen yapısı olmasına rağmen hoşgörülü bir kültüre sahip bölge olmuştur. Farklı halklar, farklı diller, farklı dinler ve mezhepler yüzyıllar boyunca yan yana sorunsuz bir şekilde yaşamışlar. Ama bu çeşitlilik bölgeyi ele geçirmek uğrunda mücadele eden dış güçlere bir avantaj da sağlamış, Kafkasya'da milli ve dini birliği sağlayamayan halkları büyük güçlerin karşısında zayıf düşürmüştür. Kafkasya'da İslâmiyet'ten önce Yahudilik ve Hıristiyanlık yayılsa da bu, bölgede dini birlik için yeterli olmamıştır. Diğer yandan, Hıristiyanlığın Diofizit mezhebini Kafkasya'da yaymakta ısrarlı olan Bizans İmparatorluğu bu şekilde bölgeyi kontrolünde tutmaya çalışmış, farklı mezhepler arasında düşmanlık yaymıştır. Bizans'ın mezhep politikası Kafkasya halklarına dini ayrımcılıktan başka bir şey vermemiş olup bölgedeki geleneksel hoşgörüyü de tehlike altına almıştır.

Araştırdığımız kaynaklarda adı geçen halkların bir kısmı – Hazarlar, Volga Bulgarları, Burtaslar tarihe karışsalar da, Azerbaycan Türkleri, Gürcüler, Abhazlar, Osetler, Lezgiler, Lakzlar, Avarlar ve diğerleri zamanla Kafkasya'nın esas etnik fonunu oluşturmuş, bölgenin kendine has kültürünü geliştirmişler. İslâmiyet'in bölgeye gelmesiyle Türk topluluklarının üstünlüyü hem de Türk İslâm üstünlüğüne dönüşmüş, Azerbaycan Türkleri; İslâm dininin Kafkasya'da yayılmasında ve güçlenmesinde büyük rol oynamışlar. İbn Fadlân, İbn Havkal, el-Mesudî ve el-Makdisî'nin verdiği bilgilerden de görüldüğü üzere Azerbaycan Kafkasya'da İslâm dininin ve Türk medeniyetinin siyasi ve askeri dayacağı olmuş, Rusların ve Bizans'ın askeri saldırılarına, bölgede Hıristiyanlığın yayılmasına karşı direnişte Müslüman halkların önderi rolünü oynamıştır.

Ortaçağ İslâm kaynaklarının bize aktardığı bilgiler Kafkasya'nın hoşgörü örneği olabilecek geleneklere sahip olduğunu, bu geleneklerin çağdaş dönemde yaşatılarak yayılmasının bölge halkları için büyük imkânlar sağlayabileceğini de göstermektedir. Gerek Kafkasya'daki yerel kültürler gerekse de sonradan burayı yurt edinen halklar bu geleneklere uyum sağladığı sürece bölgenin barış içerisinde yaşaması mümkün olabilir. Çok kültürlü gelenekleri ile Kafkasya'nın değil bütün dünyanın örnek devleti olan Azerbaycan Cumhuriyeti bölgede bu barışın önderi rolünü oynayabilir.

KAYNAKÇA

1. Al-Mokaddasi, Descriptio Imperii Moslemici. - Leiden: Brill, - 1967. - 448 p.
2. Çağlayan Y., Çağlayan E. Hilâfet'in Ticari İlişkilerinde Güney Kafkasya Şehirlerinin Rolü // TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 11, Sayı 32, Mayıs 2021, s.115-136.
3. Demir A. Türk Dış Politikası Perspektifinden Transkafkasya. - İstanbul: Bağlam Yayıncılık, - 2003. - 358 s.
4. Gözəlova Y. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri. - Bakı: Elm, - 2005. - 160 s.
5. Gözəlova (Çağlayan) Y. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. İkinci nəşri. – Bakı: Turxan, - 2019. - 301 s.
6. Gümüş N. İlk Dönem İslâm-Gürcü İlişkileri. - Rize: Karadeniz B.Y., - 2007. - 430 s.
7. İbn Havkal. 10. Asırda İslâm Coğrafyası. Çev. Ramazan Şeşen. 2. Baskı. - İstanbul: Yeditepe Yayınevi, - 2017. - 498 s.
8. İbn Fadlan. Seyahatnamesi ve Ekleri. Çev. Ramazan Şeşen. 5. Baskı. - İstanbul: Yeditepe Yayınevi, - 2018. - 78 s.
9. İbn Khordadbeh. Liber Viarum et Regnorum. - Leiden: Brill, - 1967. - 316 p.
10. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah Dövrü. - Bakı: Aspoligraf, - 2008. - 128 s.
11. Mesudî. Murûc ez-zeheb. Çev. Ahsen Batur. Genişletilmiş 2. Baskı. - İstanbul: Selenge Yayınları, - 2011. - 602 s.
12. Mustafa R. Tiflis Əmirliyi. T.ü.f.d. ... avtoreferatı. - Bakı, 2015. - 31 s.
13. Şeşen R. İbn Havkal // TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 20, 1999, s.34-35.
14. Yurtalan B. Muhammed b. Ahmed El-Mukaddesi. İslam Coğrafyası. Eser değerlendirmesi // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 59: 2 (2018), s.171-180, DOI: 10.1501/İlhfa0000001504
15. Zeydan C. Tarih Âdab el-luğatu'l-arabiyya. Cilt 1. Beyrut: 1957.
16. Zuckerman C. On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Russ Oleg and Igor, Revue des Etudes Byzantines, Tome 53, - Annee: 1995. - pp.237-270.
17. Артамонов М. История Хазар. - Москва: Государственный Эрмитаж, - 1962. - 523 с.
18. Гумилев Л. Древние тюрки. - Москва: Кристалл, - 2003. - 504 с.

X ƏSR İSLAM MƏNBƏLƏRİNDƏ QAFQAZ XALQLARININ ETNİK VƏ DİNİ VƏZİYYƏTİNİN TƏSVİRİ

Yeganə H.ÇAĞLAYAN

XÜLASƏ

Dünyanın etnik və dini baxımdan heterogen bölgələrindən olan Qafqazın tarixi orta əsr mənbələrində geniş əks olunmuşdur. Bu mənbələrin içərisində X əsr ərəb mənbələri xüsusi yer tutur. İbn Fadlan, İbn Havqəl, əl-Məsudi və əl-Müqəddəsi kimi məşhur coğrafiyaçıların əsərlərində Qafqazın siyasi coğrafiyası və ticarət əlaqələri ilə yanaşı, burada yaşayan xalqların dili, etnik mənsubiyyəti, dini etiqadları haqqında da məlumatlar kifayət qədər əhatəlidir.

Adı çəkilən mənbələrdə Qafqazın yerli və sayca üstün xalqları içərisində Azərbaycan türkləri, gürcülər, abxazlar, osetinlər, ləzgilər, bulqarlar, xəzərlər və d. göstərilməkdədir. Bu məlumatlardan görünür ki, İslam dininin bu bölgədə yayılması ilə türk-islam amili üstün olmuşdur. Eyni zamanda bu dövrdə Bizansın Qafqazda möhkəmlənmək cəhdləri də səngiməmiş, bu imperiya bölgədəki məzhəb ayrılıq-seçkiliyinin ortaya çıxmasına şərait yaratmışdır.

X əsr ərəb mənbələrinin geniş tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, politnik müxtəlifliyinə baxmayaraq, Qafqazın yerli xalqları arasında hər hansı bir münaqişə olmamış, bölgə orta əsrlər üçün xarakterik olmayan bir tolerantlığa sahib olmuşdur.

Açar sözlər: Qafqaz, etnos, İslam mənbələri, heterogen, tolerantlıq

ЭТНИЧЕСКОЕ И РЕЛИГИОЗНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НАРОДОВ КAVKAZA В МУСУЛЬМАНСКИХ ИСТОЧНИКАХ X ВЕКА

Егяна Г.ЧАГЛАЙАН

РЕЗЮМЕ

История Кавказа, которая является одной из этнически и религиозно неоднородным регионом мира, широко отражена в средневековых источниках. Среди этих источников особое место занимают арабские источники X века. В трудах таких известных географов, как Ибн Фадлан, Ибн Хаукал, аль-Масуди и аль-Мукаддаси, наряду с политической географией и торговыми связями Кавказа достаточно сведений о языке, этнической принадлежности и религиозных верованиях проживающих здесь народов.

В упомянутых источниках среди автохтонных народов Кавказа упоминаются азербайджанские турки, грузины, абхазы, осетины, лезгины, болгары, хазары и другие. Из этих сведений становится ясно, что с распространением Ислама в регионе начинает возобладать тюрко-исламский фактор. В этот же период не утихают попытки Византии утвердиться на Кавказе, эти попытки создают предпосылки религиозной конфронтации в регионе.

Исследовав данные арабских источников X века, можно заключить, что, несмотря на полиэтническую пестроту, между коренными народами Кавказа не происходило каких-либо конфликтов, в регионе существовала толерантность, не характерная для средневекового общества.

Ключевые слова: Кавказ, этнос, мусульманские источники, инородность, толерантность

**ETHNIC AND RELIGIOUS STATUS OF THE PEOPLES
OF THE CAUCASUS IN THE MUSLIM SOURCES OF THE X CENTURY**

Yegana H. CHAGHLAYAN

SUMMARY

The history of the Caucasus, one of the ethnically and religiously heterogeneous regions of the world, is widely reflected in medieval sources. Among these sources, a special place is occupied by Arabic sources of the 10th century. In the works of such well-known geographers as Ibn Fadlan, Ibn Haukal, al-Masudi and al-Muqaddasi, along with the political geography and trade relations of the Caucasus, there is enough information about the language, ethnicity and religious beliefs of the peoples living here.

In the mentioned sources, among the indigenous peoples of the Caucasus, Azerbaijani Turks, Georgians, Abkhazians, Ossetians, Lezgins, Bulgarians, Khazars, etc. are mentioned. From this information, it becomes clear that with the spread of Islam in the region, the Turkic-Islamic factor begins to prevail. In the same period, Byzantium's attempts to establish itself in the Caucasus did not subside, these attempts create the prerequisites for religious confrontation in the region.

Having studied the data of Arab sources of the 10th century, we can conclude that despite the multi-ethnic diversity, there were no conflicts between the indigenous peoples of the Caucasus, there was tolerance in the region, alien to medieval society.

Keywords: Caucasus, ethnos, Muslim sources, heterogeneity, tolerance

UOT 94

**АРМЯНСКАЯ ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ЗАКОНОВ СССР
И МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРИНЦИПОВ В 1988-1991 гг.****Парвиз Ш. САФАРОВ ***

В статье рассказывается о том, как армяне НКАО и Армянской ССР в феврале 1988 истолковывая по своей Конституции СССР и Азербайджанской ССР, советские законы и международные принципы начали деятельность по отделению НКАО от Азербайджанский ССР. Армянские деятели при этом повсеместно ссылались на право наций на самоопределение, которое в данном случае врядли было применительно по отношению армян НКАО, поскольку общественно-политическая и экономическая ситуация на африканских и азиатских колониях европейских держав в конце XIX – начале XX вв. по отношению к которым и призвано было применение этого принципа существенно отличалось от динамично развивающиеся НКАО с ее армянским большинством в конце XX века. Однако, прикрываясь этими законами и принципами армяне совершили акт агрессии против азербайджанского меньшинства НКАО и еще 7 районов вокруг области и изгнав их из исконных территорий и превратив их в выжженную землю.

Ключевые слова: конституция и законы СССР, Армянская фальсификация законов СССР, агрессия против Азербайджана, изгнание азербайджанцев, принцип право на самоопределение и его фальсификация армянами, сепаратизм

Введение. После распада СССР армяне Нагорно-Карабахской Автономной области при поддержке Армянской ССР организовали настоящий террор по отношению к азербайджанскому населению области и прилегающих районов Азербайджана. Эти незаконные и преступные действия в дальнейшем переросли в настоящую войну в результате чего 20 процентов территории Азербайджана были оккупированы. С армянской стороны все это сопровождалось истолкованием и законов СССР, и международных законов и принципов по своему, в частности принципа права наций на самоопределение в том числе. Такими преступными и демагогическими методами армянское население НКАО хотело выйти из состава Азербайджана и присоединиться к Армении. Несмотря на разгромное поражение в ходе 44-дневной войны полученной от Азербайджана в сентябре-ноябре 2020-го года в которой последний восстановил территориальную целостность и международно признанные границы своего государства армянские деятели все еще не перестают манипулировать принципом права народов на самоопределение. В использованных при напи-

* доктор философии по истории, доцент, АГПУ. г.Баку, Азербайджанская Республика. parviz.safarov60@mail.ru; ORCID ID: 0000-0001-6099-9555

сании статьи литературах авторы согласны тем что в современном мире принцип территориальной целостности во многом преобладает над принципом самоопределения.

Попытка армян истолковать законы СССР исходя из своих планов по завладению НКАО. Первая попытка армян на уровне Конституции СССР закрепить статус НКАО в ней как часть Армянской ССР случилось в 1977 г. в очередном заседании комиссии по разработке нового основного закона страны, где среди прочих членов комиссии были представлены в т.ч. руководители союзных республик. Секретарь ЦК КПСС, заместитель председателя комиссии Б.Пономарьев (председателем был Л.И.Брежнев, Генеральный секретарь ЦК КПСС,но когда он отсутствовал заседание комиссии вел Б.Пономарьев) внезапно объявил о том, что из НКАО и Армянской ССР поступили обращение граждан с просьбой рассмотреть вопрос о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР которые будут рассматриваться на следующем заседании. Все попытки присутствующего на заседании комиссии руководителя Азербайджана Гейдара Алиева снять с повестки дня этот вопрос не увенчались успехом. Тогда он пошел К.Л.Брежневу, разъяснил о последствиях такого обсуждения и Л.Брежнев дал указание снять этот вопрос с обсуждения [8, 205].

После Всесоюзного референдума от 17 марта 1991, о сохранении СССР где так называемое голосование и подсчет этих голосов прошли в лучших традициях советских времен и был получен желанный для Москвы результат (77,85%), началось движение в сторону подготовки нового союзного договора [1, 68]. Под руководством М.Горбачева в подмосковном Ново-Огорева с участием руководителей большинства союзных республик (за исключением Армении, Грузии, Молдовы и республик Прибалтики которые к тому времени уже стали почти независимыми государствами). Армению никто не трогал, понимая что она никуда не денется, рано или поздно придет на поклон к Москве, что и случилось , чуть позже ее руководитель Л.Тер-Петросян присоединился к процессу.[2,70] Не поклонной оказалась Грузия, упрямо отказываясь от Ново-Огаревского процесса она выбрала путь к независимости. Предвидя все это Верховный Совет СССР еще 3 апреля 1990 г. принял закон «О порядке разрешения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР». Согласно этому закону в автономных республиках, автономных областях и автономных округах, а также на территориях компактного проживания этнических меньшинств, референдум должен был проводится отдельно, по каждой автономии или территории. Всем было понятно что этот закон был предназначен для республик Прибалтики, которые уже тогда предпринимали шаги по провозглашению независимости от СССР, а также для Азербайджана, Грузии и Молдовы которые к тому времени приняли законы о государственном суверенитете, а государственные символы

Молдовы почти с точностью повторяли символы Румынии [5, 51].

Что же касается собственно Нагорного Карабахской автономной области в составе Азербайджана, там в 1988 г. начались действия армянского большинства области по выходу из состава Азербайджана и присоединения к Армянской ССР, которые со временем переросли в вооруженную агрессию против азербайджанского населения НКАО и прилегающих районов. После захвата территорию бывшего НКАО и прилегающих 7 районов Азербайджана 1992-1993 гг. армяне начали закрепляться здесь для присвоения захваченных территорий. Здесь речь идет не о праве т.н. «народа Нагорного Карабаха» на самоопределение вплоть до отделения и создания независимого государства, а об агрессии Армении против Азербайджана. В 2015 г. Европейский суд по правам человека вынес решение по делу Чирагов и другие против республики Армения («Case of Chiragor and Others vs.Armenia») четко определил, что эффективный контроль над «НКР» осуществляет именно Армения и что данное образование не может считаться самостоятельным субъектом. Это означает, что «НКР» является не чем иным кроме как марионеточным режимом, полностью подконтрольным Армении.[6]

Аргументы Армении, базирующиеся на том что Нагорный Карабах прежде не был частью независимого Азербайджана и вышел из состава в соответствии с пресловутым законом СССР «О порядке решения вопросов связанных с выходом союзной республики из СССР» от 3 апреля 1990 г. не выдерживают никакой критики. Так в статьях 76 и 78 Конституции СССР закрепилось, что союзные республики являются суверенными государствами, объединившимся с другими республиками в Союз СССР, что территория союзной республики не может быть изменена без ее согласия и что границы между союзными республиками могут измениться только по взаимному соглашению соответствующих республик, причем подлежащим дальнейшему утверждению Союзом СССР.

А вышеприведенный закон от 3 апреля 1990 г., конкретно его 3-я статья гласила, что в союзной республике, которая имеет в своем составе автономные республики и автономные области референдум по вопросам пребывания в составе СССР или выхода из союзной республики проводится отдельно в каждой автономии и вопрос определения государственно-правового статуса относятся к компетенции этих образований. Таким образом становится ясно, что статья 3 данного закона идет вразрез с положениями Конституции, конкретно 76 и 78-ми статьями Основного закона СССР. А в случае несоответствие закона с основным законом страны, верховенство имеет основной закон – Конституция страны. [6]

С другой стороны утверждение армянской стороны о том, что Азербайджанская ССР еще в 1989 г. объявил о своей независимости тоже не соответствует правде. Так как в Конституционном законе «О суверенитет Азербайджанской ССР» от 23 сентября 1989 г. однозначно подтверж-

дается, что Азербайджанская ССР – суверенное социалистическое государство в составе Союза ССР». Так было до октября 1991 г. когда Азербайджан был частью Советского Союза, а НКАО частью Азербайджанской Республики. Ни когда союзные органы, а именно они с согласия союзных республик имели права рассматривать вопрос изменение границ между теми же республиками не обсуждали вопрос о передаче НКАО в состав другой республики, и не подвергали под сомнения принадлежность НКАО к Азербайджанской Республике. Даже пресловутый указ Верховного Совета СССР о создании в НКАО Комитета по особому управлению от 12 января 1989 г. переподчинило органы управления области специальной структуре под руководством московского эмиссара А.Вольского отнюдь не выводил НКАО из состава Азербайджанской ССР [9, 30]. Обнаружив провальную деятельность этого «комитета» по стабилизации ситуации в НКАО Москва упразднил его в декабре того же 1989 года, создав там Республиканский оргкомитет, восстановив таким образом полноту власти республиканский органов в области. Надо обратиться также и к результатом проведенного референдума по сохранению СССР от 17 марта 1991 г., в ходе которого по официальной статистике большинство населения Азербайджана высказалась за сохранение СССР. Вне зависимости от отношения к этому референдуму и условий, в которых он проводился, было бы неверно игнорировать его итоги, особенно в контексте своеобразного толкования официальным Ереваном Закона СССР от 3 апреля 1990 г. В любом случае, очевидным является тот факт, что на фоне проведения упомянутого референдума и вынесение на обсуждение проекта нового союзного договора, вопрос выхода отдельно взятой республики из СССР и соответственно, применение упомянутого Закона потеряла свою актуальность. [5,102]

Референдум о т.н. «Независимости Нагорно-Карабахской Республики» был проведен 10 декабря 1991 г. К тому времени 18 октября 1991 г. Азербайджан уже принял Декларацию «О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики». Иными словами к моменту принятия этой Декларации Закон от 3 апреля 1990 г. утратил не только свою актуальность, но и юридическую силу, так как 6 сентября того же года Съезд народных депутатов СССР и Госсовет СССР признали независимость Латвии, Литвы и Эстонии. Это было юридическим оформлением начало развала СССР.[3,172]

Что касается различных постановлений и решений НКАО и Армянской ССР по отделении области от республики то все они были признаны несоответствующими и противоречащие Конституции СССР и Азербайджанской ССР и были аннулированы решениями Верховного Совета СССР от 18 июня 1988 г. и от 10 января 1990 г.[6]

Принцип права наций на самоопределения и современный мир. Что касается права наций на самоопределение, его сутью как известно

является право народов и наций определять форму своего существования в составе другого государства или создание собственного государства.

В действительности представление о праве наций на самоопределение родилось в XIX в период национально-освободительных движений в Европе и американских колониях. [4,9] Считалось что основным принципом самоопределения является право на создание при любых обстоятельствах своего государства. Особенно США – в лице президента Вудро Вильсона который декларировал это право на Версальской мирной конференции в 1919 г. - продвигала этот принцип по отношению азиатских и африканских колоний Европейских держав – в первую очередь Великобритании и Франции опасаясь чрезмерного усиления их экономик, следовательно военно-стратегической мощи за счет притока сырья и дешевой рабочей силы из поработанных стран.[3,62]

Послевоенный период, после образования ООН в 1945 г. и включения принципа самоопределения наций наряду с другим не менее важным принципом мирного сосуществования государств - нерушимости границ и территориальной целостности государств - международное право погрузилось в глубокую полемику, какой из этих принципов имеет главенствующую роль. В годы холодной войны Запад активно продвигал принцип самоопределения примирительно к СССР с учетом наличия у него союзных республик, надеясь изнутри расшатать его, что и случилось в конце 80-х гг. так как некоторые эксперты считают «карабахскую авантюру» начавшиеся в феврале 1988 г. предвестником распада СССР. Этот принцип активно продвигался по отношению ГДР, Югославии, Чехословакии, а также некоторых «провинившимся африканским и азиатским странам. Давайте вспомним отделившиеся от просоветской Эфиопии – Эритрею, и от мусульманской основанной Индонезии христианского Восточного Тимора. [3,159]

Распад СССР возникновение 15 новых государств, распад Югославии на отдельные государства, мирных развод Чехии и Словакии не только изменил всю геополитику мира, но и породил новые реалии заставивший Запад по-новому рассматривать и оценивать принцип национального самоопределения. Вновь ожила проблема Канадского франкоязычного Квебека неоднократно ставивший вопрос об отделении от Канады. Шотландия решила путем референдума отделиться от Великобритании и обрести независимость, не говоря об Северной Ирландии которая с 70-х гг. XX в. вела вооруженную борьбу против Лондона, за воссоединение с остальной частью Ирландии, Испания столкнулась вооруженным мятежом басков, Каталония провела референдум о выходе из состава Испании с положительным для каталонцев результатом. Бельгия чуть не разделилась на три части. Запад испытывал на собственной шкуре всю опасность манипуляций этим принципом и превращения его в инструмент воздействия на отдельные страны. Именно Запад вопреки принципам Заключи-

тельного акта совещания по безопасности прошедшего в 1975 г. в Хельсинки, где основополагающим принципом мирного сосуществования государств в послевоенной Европе признано было территориальная целостность и нерушимость существующих границ, в 2008 г. отделил исконно сербскую провинцию Косово с албанским большинством населения от Сербии и признал его независимым государством. Запад таким образом наказал пророссийскую Сербию, его откровенно националистически настроенного лидера Милошевича за навязанную в Боснии и Герцеговине войну в 1992-1995 гг, за резню мусульман в Сребренице 11 июля 1995 г. подконтрольными ему боснийскими сербами где погибло 8 тыс. мирных жителей, за гонения на косовских албан. Россия не смогла предотвратить раздел Сербии и в отместку этому в 2008 г. ввела войска в мятежные грузинские провинции Абхазия и Цхинвальский регион (бывшая Юго-Осетинская автономная область), отделив их от Грузии объявила независимыми государствами, установив с ними дипломатические отношения, наказав таким образом прозападного лидера Грузии М.Саакашвили.[1,70] В обоих случаях страны-агрессоры ссылались на право наций на самоопределения вплоть до отделения.

В первой половине 2014 г. после массовых народных выступлений в Киеве, на Украине сменилась власть. Президент В.Янукович которого демонстранты вынудили уйти и спастись бегством в Россию, окончательно дискредитировал себя не подписав соглашение об ассоциации с Евросоюзом в ноябре 2013 г. вызвав таким образом народный гнев. Россия расценила смещение В.Януковича сторонниками евроинтеграции как государственный переворот. Она ввела войска в украинский Крым. Проводя референдум в Крыму об отделении от Украины и получив нужный результат, Россия вопреки всем международным законам и нормам, в нарушении двухсторонних договоров с Украиной захватила и присоединила Крым к своим территориям, опять-таки ссылаясь на право наций на самоопределения.

Применительно ли право наций на самоопределения к армянам Карабахского региона. Если вспомнить об истоках Карабахской авантюры, ереванские политики тоже прикрывали свои территориальные притязания к Азербайджану правом армянского населения на самоопределения, совершенно игнорируя аргументы противоположной стороны о том что армянский народ уже самоопределился виде Армянской Республики, а армяне в местах своего проживания в других регионах просто являются этническими меньшинствами и свои духовно-материальные потребности должны удовлетворять взаимодействию властями и местным законодательством в регионах своего комплектного проживания. В 1975 г., прибывшая в Баку в составе представителей интеллигенции Москвы армянская-советская поэтесса и общественный деятель Мариетта Шагинян ездила в НКАО, ознакомившись с жизнью армянского население заявила: «У вас, то есть в Азербайджане армяне плывут как сыр в масле». [10, 92]

В регионе были созданы все условия для обеспечения всех морально-культурных потребностей армян. Работала широкая сеть культурно-просветительских учреждений, средних и средне специальных школ, а также библиотеки, музей, клубы и дома творчества. Функционировал драматический театр и педагогический институт. Конечно, мы далеки от намерения с помощью статистики кому то, что-то доказывать с учетом того что о не состоятельности утверждения армян о каких то притеснениях много писалось, говорилось и печаталось. В этих публикациях фактами доказывалось динамичное развитие НКАО иногда-превышало не только республиканских и союзных показателей. Например 1970-1986 гг. увеличение объема промышленного производства в области выросло в 3,3 раза, тогда как в республике в 3 раза. Или, в январе 1983 г. надои с каждой коровы составляли 2414 кг. молока, производство мяса на каждого человека составило 58 кг. Это был самый высокий показатель по всему Южному Кавказу.[11, 93]

В 1983 году Верховный Совет Азербайджанской ССР принял закон «О Нагорно Карабахской Автономной Области» по которому территория НКАО не могло быть изменения без ее согласия. Во всех этих выше перечисленных фактах не прослеживается даже намек не только на угрозу физического сосуществование армян, по и малейшего признака притеснения со стороны азербайджанцев. Так что всякие разглагольствование относительно самоопределения ради выживание лишены всяких оснований и направлена на территориальное притязание против суверенного государства со стороны другого государства, которое со стороны международного права может расценивается как агрессия. Следует отметить что право наций на самоопределения в начале XX в. вошедший в международное право как принцип позволяющий в перспективе отдельным народом и этническим группам достойную жизнь и светлое будущее в конце того же века и в начале XXI в. превратился в инструмент манипуляции для отдельных государств ради новых территориальных приобретений и навязывания своего геополитического присутствия с одной стороны, угрозой расчленения государств казалось бы многовековой историей и состоявшееся государственными институтами и традициями с другой. Потому принцип права наций на самоопределение сегодня не выглядит так уж привлекательно для мирового сообщества как в начале и в середине прошлого века. Наоборот, каждое государство от мала до велика старается защитить свою суверенную территорию, приводя свою Конституцию и законодательство в соответствии с этим. Не случайно последняя Конституционная реформа в России в 2020 г. предусмотрела и закрепила в основном законе РФ принцип территориальной целостности страны.[7] Сейчас этнические меньшинства во многих продвинутых странах предпочитают сепаратизму интеграцию своем государстве, решают свои проблемы в рамках единого государства.

Страны входившие в Минскую группу, в т.ч. Россия входившая в тройку со председательства и объявившая границы своего федеративного, многонационального государства нерушимой не будет требовать территориальных уступок от другого государства в пользу какого то этнического меньшинства. Это очевидно.

Армении следует извлекать урок из происходящих в мире и регионе событий. Она должна понять что истолкование принципов возникших в период колониализма и имперского засилья по своему и манипуляции ими не поможет ей в своей захватнической политике. Тем более в ходе 44 дневной войны в 2020 году Азербайджан победоносно освободив захваченные территории и восстановив территориальную целостность государство навсегда отправило на свалку истории вопрос статуса армянского меньшинства в Карабахском регионе.

Заключение. Анализ соответствующей литературы и прослеживания происходивших событий в мире в последние десятилетия приводят к следующему заключению:

1. В современном миропорядке принцип территориальной целостности государств стало преобладающим над принципом права нации на самоопределение.
2. Право нации на самоопределение может применяться перед угрозой физического уничтожения и исчезновения конкретного народа. Жителям армянского происхождения Карабахского региона Азербайджана такая угроза не грозит. Потому что:
 - а) рядом 3-х миллионная Армения с 99 процентом армянским населением
 - б) в мире общее количество армян около 10 миллионов
 - в) учитывая многонациональный характер Азербайджана, политику толерантности ко всем этническим меньшинствам, которые находятся под защитой конституции АР для малочисленной армянской общины Карабахского региона нет необходимости обособиться в виде особого статуса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Буханова А.С. Коллизия принципов самоопределения народов, территориальной целостности государств и возможные пути и решения. Право и управление: XXI в. - Москва, 2011, - № 4 (21), - с. 67-71
2. Печенкин С.В. «Право наций на самоопределение» в теории социалистической революции. В.И.Ленина. Вестник ВГПУ. Серия: история, политология, социология. - Воронеж: 2017, - № 4, - с. 68-72.
3. Государственный суверенитет vs право наций на самоопределение. Отв. Ред. Рябинини А.П. Издательский дом НИУ ВЦИЭ, - 2011, - 252 с.
4. Право народов на самоопределение: идеология и практика. Материалы к семинару. Москва. 22-23 марта. 1997 г. - Москва: Звенья, - 1997. - 47 с.
5. Ильгар Мамедов. Тофик Мусаев. Армяно-азербайджанский конфликт: История, право, посредничество. - Тула: 2006. - 192 с.
6. Нагорный Карабах. Без права выхода. Фархад Мирзоев разбивает аргументы армянских правоведов. // <https://haqqin.az/news/190335>; Vakuinform.az. время публикации: 26 сентября 2020 г.

7. Григорий Юдин: “Путин предложил плебисцит в чистом виде” newsru.com. время публикации: 16 января 2020 г.
8. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi 1970-1985-ci illərdə. - Bakı: Avrora, - 2017. - 328 s.
9. Чернявский С.Н. Новый путь Азербайджана. - Москва: Азерб-медиа. Книга и бизнес, - 2002. - 352 с.
10. Abdullayev E.Ə. Erməni təcavüzü, acı faktlar, fəlakətli nəticələr. - Bakı: İqtisad Universitetinin nəşri, - 2003. - 114 s.
11. Qasımlı M.S. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti. 1991-2003: (2 cildə). 1 c. - Bakı: Mütərcim, - 2015. - 648 s.

1988-1991-Cİ İLLƏRDƏ SSRİ QANUNLARI VƏ BEYNƏLXALQ PRİNSİPLƏR ƏTRAFINDA ERMƏNİ SAXTAKARLIQLARI

Pərviz Ş. SƏFƏROV

XÜLASƏ

Məqalədə 1988-ci ilin fevralında DQMV-nin və Ermənistan SSR-in ermənilərinin SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarının müddəalarını, sovet qanunlarını və beynəlxalq prinsipləri öz mənafələrinə uyğun yanlış izah edərək saxtakarlıqla DQMV-ni Azərbaycan SSR-dən ayırmaq üçün fəaliyyətə başlamaları barədə məlumat verilir. Erməni nümayəndələri eyni zamanda millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququna istinad edirdilər. Lakin hələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Asiya və Afrika müstəmləkələrindəki ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətin nəticəsi olaraq ortaya çıxmış bu prinsipin XX əsrin sonunda dinamik inkişaf edən DQMV-yə tətbiq edilməsi mümkün deyildi. Ermənilər bu qanun və prinsiplərin arxasında gizlənərək DQMV-nin azlıq təşkil edən azərbaycanlı əhalisinə və vilayətə qonşu daha 7 rayona qarşı təcavüz aktı törətmiş və onların da əhalisini öz evlərindən didərgin salaraq torpaqlarını tutmuşlar.

Açar sözlər: SSRİ konstitusiyası və qanunları, SSRİ qanunlarının ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması, Azərbaycana qarşı təcavüz, azərbaycanlıların qovulması, öz müqəddəratını təyin etmə hüququ prinsipi və onun ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması, separatizm

USSR LAWS IN 1988-91 AND ARMENIAN FALSIFICATION OF THE INTERNATIONAL PRINCIPLES

Parviz Sh. SAFAROV

SUMMARY

The article deals with that the Armenians of UKAR and Armenia on March 1988 by interpreting in their own way the Constitution of the USSR and Azerbaijan Republic, Soviet laws and international principles began the activity to separate UKAR from Azerbaijan SSR. Armenian representatives at the same time refer to the right of nations to self determination, which in this case was unlikely to be applied to the Armenians of UKAR, as social-political and economic situation in African and Asian colonies of European powers at the end of XIX- at the beginning of XX centuries, whom it was applied, was completely different from dynamic developing UKAR with its Armenian majority at the end of XX century. However, hiding behind of these laws and principles the Armenians committed an act of aggression against Azerbaijani minority of UKAR and 7 more districts around the region expelled them from their native lands turning these lands into the burnt.

Keywords: constitution and laws of the USSR, Armenian falsification of the laws of the USSR, aggression against Azerbaijan, expulsion of Azerbaijanis, the principle of the right to self-determination and its falsification by Armenians, separatism

UOT 94; 94"19/...

**ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ
В «НОВОЙ БОЛЬШОЙ ИГРЕ»****Гюнель С.АЛИЕВА-МАМЕДОВА****светлой памяти всех шехидов Азербайджана посвящается*

На современном этапе политика Турции оказывает всевозрастающее влияние на обширном евразийском пространстве. Благодаря новым трендам внешней политики Турции вырабатываются основы многовекторной политики страны, что является очень важным для всех мусульманских стран. Можно с уверенностью сказать, что в сложившихся политических условиях Турция всё больше усиливает свои позиции не только в регионе, но и за её пределами, что делает возможным создание многополюсного мира в «Новой Большой игре» в эпоху постпандемии.

Ключевые слова: «Новая Большая игра», Турция, внешняя политика, политическая позиция

Введение. После развала Советского Союза появились новые очертания политического устройства мира, давшие толчок началу столкновения цивилизаций. Попытки раздела мира во время I и II мировых войн не смогли привести к окончательному утверждению позиций мировых держав.

Годами всё больше и глубже становилась вражда ведущих держав, приведшая уже в XXI веке к началу борьбы против Китая, страны, в котором показатели численности населения растут быстрыми темпами. Реально коронавирусная пандемия ознаменовала начало третьей мировой войны, что, безусловно, приведёт к разделу мира, но уже в условиях совершенно нового миропорядка. Пандемия настолько сильно изменила старые условия миропорядка, что обязательно в период постпандемии, будет реализована концепция, когда любая нация быстро и легко будет пользоваться интернетными ресурсами («wiki nation»), что приведёт к формированию абсолютно новых идеологий, концепций и подходов во всех сферах жизни.

* *Старший преподаватель Бакинского Государственного Университета; gunelaliyeva-mammadova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-6570-3554*

В условиях карантина («lockdown»), когда вся планета была закрыта, мир научился работать в режиме онлайн (online), в полном смысле этого слова. Полагаю, все государства будут сами заинтересованы в обеспечении интернетом населения, что приведёт к интенсивному развитию государств. Люди, не выходя из дома, будут зарабатывать деньги, получать образование и т.д. Для обеспечения доступности широкополосной мобильной связи придётся подключиться к системе 5 G. Это ещё одна новая концепция, способная изменить или перенаправить всю политическую систему мира.

После распада СССР, мировое сообщество, в том числе и Турция, как ведущая региональная держава двигалась в сторону однополюсного мира, т.к. в эпоху начала постмодерна в 90-ые гг. XX века определились черты доминирования США на мировой авансцене.

Однако, в начале нулевых АКП, пришедшая к власти, поставило перед собой цель трансформации Турции из ведущей региональной в ведущую мировую державу.

Написанная статья является очень актуальной, так как предлагаемая тема изучена недостаточно объективно и обширно в зарубежной и в отечественной литературе. В статье были рассмотрены все основные концепции внешней политики Турции, чтобы осознать всю суть её политики в эпоху постпандемии или же в «Новой Большой игре». Тем более, что одним из важных трендов во внешней политике Турции стало открытое оказание Азербайджану поддержки в вопросе разрешения проблемы вокруг Нагорного Карабаха, доказав всему миру, безрезультатную деятельность Минской группы ОБСЕ на пути урегулирования армяно-азербайджанской Нагорно-Карабахской проблемы. Методологической и теоретической основой, данной статьи стали статьи, интернетные ресурсы, затрагивающие внешнеполитические аспекты Турции на современном этапе, также глубокий анализ автора. В статье также была использована монография автора, в которой были разработаны концептуальные положения международных проблем нынешнего периода и их влияние на внешнюю и внутреннюю политику Турции, что позволяет комплексно подходить к вопросу изучения всех реалий внешней политики Турции и доказать важность зона Пятиморья («heart land») как по отношению к Турции, так и в целом для стран Ближнего Востока.

Изучению Новой Большой игры посвящено достаточное количество работ. Например, М. Ахрари (Ahrari, *The New Great Game in Muslim Central Asia*, 2002,), Л. Кливман (Kleveman, *The New Great Game: Blood and Oil in Central Asia Paperback*, 2004), А. Кулей (Cooley, *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia*, 2012), М. Ларюэль (Laruelle, *Migration and Social Upheaval as the Face of Globalization in Central Asia*, 2013) в своих трудах активно пытаются показать своё понятие о термине «Новая Большая игра» («The New Great Game»). Полагаю,

не стоит сбрасывать со счетов, что после пандемии будут вырисовываться открытые очертания «Новой большой игры», когда ведущие страны мира (геймеры «Новой большой игры») ещё более активнее начнут выступать в роли проводников демократии (попытаются завуалировать свои действия) забывая о том, что на самом деле они продолжают свою колониальную политику, направляя её на Восток. Как автор, уверена, в том, что в связи с этим активность стран Востока, в частности, Турции для консолидации тюркского, также мусульманского мира в целом, играет жизненно важную роль на современном этапе.

Основные направления внешней политики Турции. Начало уточнению деталей современной внешней политики Турции заложил Ахмет Давутоглу в 2014-2016 гг. своим проектом «нулевых проблем» (“zero problem”) с соседями.

Правильно будет подчеркнуть, что события “Арабской весны”, фактически, бросили вызов активизации внешней политики Турции в регионе, создав тем самым, удобную ситуацию для продвижения идей формирования исламского государства Турцией.

Долгое стремление Турции (с 12 сентября 1963 года момента подписания Анкарского соглашения) в сторону ЕС, отказ Евросоюза на полноправное членство Турции привело ориентации внешней политики турецкого правительства в сторону стран Ближнего Востока.

Турция, которая была активным проводником западноевропейских идей на постсоветском регионе после распада СССР, страной чью политику в странах СНГ активно поддерживали США в 90-ые гг. XX века, сегодня моментами является противником для Белого Дома.

Во-первых, официальная Анкара, поставила себя в качестве старшего брата на Ближнем и Среднем Востоке, в частности, после событий «Арабской весны», используя для этого исламский фактор и объявив себя лидером суннитской уммы в регионе.

Во-вторых, после арабских восстаний XXI века начинается открытое противоборство с Египтом. После свержения режима Х. Мубарака Турция видит в лице Египта своего соперника, т.к. египетское правительство всячески показывает своё стремление к лидерству, построив тесные отношения с монархиями Персидского Залива. Хотя политику Египта нельзя назвать столь многогранной, чёткой и дальновидной как турецкую.

В Ливии Турция также проводит свою политику для стабилизации внутривосточной ситуации в стране, защищая сторону легитимного правительства, выступая против Хафтара. Ни для кого не секрет, что многие сегодня критикуют политику Турции в Ливии.

Однако, современная Турция, как лидирующая страна уже не только региона, пожалуй, всего мусульманского мира обязана проводить многовекторную политику, не давая возможности инородным силам внедрить свои позиции в любые страны региона, пытаясь воссоздать колониальную

политику в эпоху постпандемии.

В сирийском фронте официальная Анкара, используя «жёсткую силу» (“hard power” направление политики) пытается достичь поставленной цели. Военная операция “Оливковая ветвь”, “Щит Евфрата”, “Источник мира” являются вышесказанному доказательствами.

Иран занимает также особую позицию во внешней политике Турции. На протяжении долгого периода истории у Османской Турции с Ираном были сложные отношения. Однако, на современной политической авансцене мы наблюдаем тренд сближения Турции и Ирана, хотя нельзя и отрицать наличие некоторых разногласий, в частности, по поводу Южного Кавказа.

Очень важно отметить также, турецко-израильские отношения. Шкала развития отношений Турции с Израилем непостоянна. В 2010 году произошёл инцидент “Mavi Marmara” между Турцией и Израилем. Данный конфликт вызвал осложнение ситуации на Ближнем Востоке, хотя Турция стала первым государством среди мусульман, признавшей в 1949 году Израиль. При этом, в наши дни мы вновь наблюдаем тренд сближения Турции с Израилем, благодаря, медиаторству президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева. Кстати, что даёт нам возможность, подчеркнуть многогранность и гибкость внешней политики Азербайджана.

Вторжение турецких войск в 2015 году на территорию Ирака ещё больше усилило попытки турецкого правительства в борьбе против всех террористических группировок, финансируемых Западом для дестабилизации ситуации на Ближнем Востоке, а также для расчленения территории Турции, как показывают события “Восточный вопрос” очень актуален для европейских стран с колониальным прошлым.

В регионе Персидского Залива Турция также смогла усилить свои позиции. В 2017 году после начала скандала между официальной Дохой и монархиями Персидского залива, Турция оказала свою политическую помощь Катару. Военное присутствие турков в Заливе привело к стабилизации политической ситуации.

Особо следует подчеркнуть, важность турецко-американских отношений в мировой политике. После участия в корейской войне (1950-1953 гг.) Турция становится членом НАТО, одним из союзников США. После дезинтеграции СССР Турция становится для Штатов проводником западноевропейских идей на постсоветском регионе.

На современном же этапе между этими государствами есть трения, которые вызывают обеспокоенность на международной арене. Демонстративный конфликт с Дональдом Трампом из-за российских С-400 явный пример. Руководство Белого Дома пригрозило официальной Анкаре санкциями, а Турция поставила на повестку дня вопрос о существовании американских военных баз на территории Турции. Официальная Анкара

прекрасно знает о важности этих баз для США, учитывая особую геостратегию страны. Как показывают события, сегодня Турция становится ключевым государством на Ближнем Востоке и игнорировать её важность в регионе становится невозможным. Турция обладает особым стратегическим положением в регионе и это позволяет контролировать Ближний Восток, Балканы, Черное море, Кавказ.

Отношения с Россией конечно играют также очень важную роль. Однако, для России возникновение напряженности и трещин в Западном блоке и в НАТО в частности, а также ухудшение турецко-американских отношений, пожалуй, более желательно. Чем более напряженными будут отношения между Анкарой и Вашингтоном, Анкарой и европейскими столицами, тем лучше для России [9].

Одним из основных трендов во внешней политике Турции являются отношения с Азербайджаном. 44-х дневная война показала дальновидную политику Турции, основной целью которой является установление стабильности не только на своей территории, но и на территории всех мусульманских государств.

Р.Т.Эрдоган в одном из выступлений заявил: “Пришло время положить конец кризису, в регионе, который начался с оккупации Нагорно Карабаха”. Также президент заявил, что “Как только Армения немедленно покинет территорию, которую она оккупировала в регион вернется мир и согласие” [3].

На саммите Организации экономического сотрудничества (ОЭС) президент Азербайджана Ильхам Алиев о роли Турции в регионе и в мире отметил, что: «Турция – наш брат. Турция – наш большой союзник. Азербайджанский народ очень рад иметь такого союзника, как Турция. Азербайджанскому и турецкому народам, а также, уверен, многим в мире, хорошо известно об исторической роли Президента Эрдогана не только в превращении Турции в один из важнейших силовых центров в мире, но и в обеспечении региональной безопасности. Турция играет очень важную роль в обеспечении безопасности и стабильности в обширном регионе. Я не раз говорил об этом и прежде, хочу сказать еще раз: сильная Турция – это сильный Азербайджан и все остальные союзники» [7].

Также выступая на параде Победы Ильхам Алиев заявил: «С первых часов начала Отечественной войны, мы чувствовали поддержку Турции. Эрдоган с первых часов поддержал позицию Азербайджана, отметив, что наше дело правое. Его однозначные, жесткие заявления по этому вопросу порадовали азербайджанский народ. Мой брат говорил, что в этой войне Азербайджан прав, Азербайджан не один, и что Турция всегда рядом с Азербайджаном. Это пример нашего единства, нашего братства» [8].

Президент Ильхам Алиев в обращении к участникам XXIV-го Евразийского экономического саммита, организованного Фондом стратегических и социальных исследований Marmara Group, отметил, что «Са-

мым большим событием новой геополитической реальности является подписание «Шушинской декларации». Этот исторический документ официально закрепил братские, дружеские и партнерские отношения между Азербайджаном и Турцией в статусе союзников. Эта высокая гарантия безопасности и мира имеет стратегическое значение, как для Южного Кавказа, так и для Евразии в целом» [11].

С начала нулевых Турция ещё более тесно сотрудничает и со странами Дальнего Востока, в особенности, с Японией. Это привело не только к усилению политических отношений, но также экономических, тем самым помогая Турции проводить независимую политику от США.

Как было указано в начале статьи, во внешней политике Турции был принят тренд «нулевых проблем с соседями» Ахмета Давутоглу и расширение сферы своего влияния на территориях, ранее входивших в Османскую империю (неосманистский проект) [3].

Из проделанного анализа, мы видим, что роль и значимость Турции в зоне heart-land (зона Пятиморья) усиливается с каждым днём. Зона Пятиморья (Каспийское, Черное, Средиземное, Красное и Персидский Залив) является ключевым для осуществления территориально-экономического контроля над Евразией (70% разведанных мировых запасов нефти, 40% мировых запасов природного газа находятся здесь), а это в свою очередь, обуславливает контроль над планетой [2, 31].

Сегодня многие страны пугаются от одной даже мысли начавшихся интеграционных процессов в тюркском мире. Это ещё один важный тренд во внешней политике Турции. И следует с гордостью отметить, что процесс интеграции получает всё большую поддержку среди тюркских государств. Дело в том, что идея объединения тюркских стран пугает страны Запада и США. Легенда гласит: «Давным-давно жили племена туров. Смелые воины-кочевники с Востока завоевали много земель и создали великое государство Туран, где не было алчности и горя. Столицу древнего государства Канг называли вечно молодым городом. Там не было старости и смерти, цвели райские сады. Город окружали семь стен из золота, серебра, стали, бронзы, железа, стекла и керамики. Мудрецы предсказали, что придет время, и на Земле возникнет новый Туран, которому по силе не будет равных в мире» [10].

Полагаю, на пути создания Великого Турана подписание Шушинской Декларации имеет особое значение, так как отражает всестороннее умение тюркских государств сотрудничать друг с другом. Несмотря на то, что Декларация была подписана между Турецкой и Азербайджанской Республиками на уровне Президентов двух стран 15 июня 2021 года она стала призывом не только в регионе, но и далеко за её пределами. Высокую оценку Шушинской Декларации для всего тюркского мира дал Генсек Тюркского совета Багдад Амреев. Он заявил, что «Как генеральный секретарь Тюркского совета, я приветствую подписание 15 июня 2021

года Шушинской декларации о союзнических отношениях между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой в городе Шуша, одной из древних колыбелей тюркской культуры» [12].

В целом, в основе новой внешнеполитической концепции Турции лежит идея о «центральном государстве» («merkez devleti»), впервые высказанная А. Давутоглу в своем фундаментальном труде «Стратегическая глубина».

Существует также другая концепция «ориентированной на собственное видение политики» (vizyon odaklılık). Значение данной идеи заключается в активном участии Турции в процессе разрешения международных кризисов, в противовес старой концепции «ожидания-наблюдения» («wait and see»).

Во внешней политике страны активно фигурирует также другая концепция – ритмичная дипломатия (rhythmic diplomacy). Ритмичная дипломатия – внешнеполитическая деятельность, предусматривающая одновременное и гармоничное использование дипломатических инструментов в разных сферах [4]. Также во внешнеполитической доктрине Турецкой Республики прослеживаются ценностно-ориентированная внешняя политика (value-based foreign policy) и глобальное управление (global governance) [3, 13].

Заключение. Итак, Эрдоган считает, что именно Анкара, а не Москва или Вашингтон, должна играть первостепенную роль в вопросах внешней политики на ближневосточном пространстве, особенно, в тех странах, которые некогда входили в состав Османской империи [5].

Политика Турции оказывает всевозрастающее влияние на обширном евразийском пространстве. В этой связи представляется, что именно от того насколько глубоко и адекватно Соединённые Штаты Америки оценивают и будут оценивать присутствие Турции в регионе, как гибко и в каком направлении будут осуществлять свою линию, во многом будет зависеть характер процессов в Евразии, а также, собственно роль США в формирующемся новом мировом порядке. Именно тогда широко афишируемое международное лидерство Соединённых Штатов Америки превратится в объективно долгосрочную реальность, стержневой фактор, определяющий облик международных отношений XXI столетия [1, 165].

Исходя из вышесказанного, мы приходим к выводу, что благодаря новым трендам внешней политики Турция вырабатывает основы многовекторной политики страны. Можно с уверенностью сказать, что на современном этапе Турция всё больше усиливает свои позиции не только в регионе, но и за её пределами, что делает возможным создание многополюсного мира в «Новой Большой игре» в эпоху постпандемии (post pandemic) и превращает Турцию в один из активных геймеров этого процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева-Мамедова Г. Отношения Турции и США в условиях нового миропорядка (1991-2007 гг.). – Баку: N print studiya, - 175 с.
2. Аллахвердиев К. Нагорно-Карабахский конфликт в контексте «Новой Большой игры» // Кавказ и глобализация, том 3, выпуск 2-3, 2009, с.28-42
3. Бостанов М. Глобализационные тенденции внешней политики Турецкой Республики в регионе Леванта. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Пятигорск, 2014. Стр.161 (дата обращения – 03.02.2020)- <https://upload.pgu.ru/iblock/839/bostanov.pdf>
4. Хасанов Р. Парадигмальные основы современной внешней политики Турции (дата обращения – 15.08.2020) // <https://research-journal.org/politology>
5. Политика Турции: путь к новой войне на Ближнем Востоке (дата обращения – 15.08.2020) // turkishnews.com/ru/content/2019/12/26/
6. Эрдоган заявил о поддержке Азербайджана и требует от Армении оставить Нагорный Карабах (дата обращения – 01.10.2020) // <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/09/28/7267998/>
7. Ильхам Алиев: Армении надо вести себя нормально, если она хочет получить выгоду от региональных проектов (дата обращения – 06.03.2021) // https://musavat.com/news/prezident-ilham-aliev-armenii-nado-vesti-sebya-normalno-esli-ona-hochet-poluchit-vygodu-ot-regionalnyh-proektov_783724.html
8. Президент Ильхам Алиев: Азербайджанский народ очень рад иметь такого союзника, как Турция (дата обращения – 15.05.2021)- <http://interfax.az/view/821829>
9. Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye: Nasıl Bir Dış Politika? – Tarık Oğuzlu (дата обращения – 19.01.2020) // <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/01/18/yeni-dunya-duzeni-ve-turkiye-nasil-bir-dis-politika/>
10. Новый Туран в легендах и наяву: удастся ли Турции объединить всех тюрков мира под одним полумесяцем (дата обращения – 15.12.2020) // <https://www.svoboda.org/a/108440.html>
11. «Шушинская декларация» имеет стратегическое значение для безопасности и мира в Евразии - президент Азербайджана (дата обращения – 11.10.2021)- <http://interfax.az/view/839336>
12. Шушинская декларация принесёт пользу всему миру. М. Тархан, А. Юсупов (дата обращения – 02.07.2021) - <https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%88%D1%83%D1%88%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D1%82-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D1%83-%D0%B2%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%83-%D1%82%D1%8E%D1%80%D0%BA%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%83/2276520#>

«YENİ BÖYÜK OYUN» DA TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ƏSAS TRENDLƏR

Günel S.ƏLİYEVƏ-MƏMMƏDOVƏ

XÜLASƏ

Müasir mərhələdə Türkiyənin siyasəti geniş Avrasiya məkanında daim artan bir təsirə malikdir. Türkiyənin xarici siyasətindəki yeni trendlərin sayəsində, ölkənin çoxvektorlu siyasətinin əsasları hazırlanır ki, bu da bütün müsəlman ölkələri üçün çox vacibdir. Əminliklə deyə bilərik ki, mövcud siyasi şəraitdə Türkiyə öz mövqelərini təkcə bölgədə deyil, həm də sərhədlərinin hüdudunda getdikcə daha da möhkəmləndirməkdədir ki, bu da post pandemiya dövründə "Yeni Böyük Oyun"da çoxqütblü bir dünya yaratmağa imkan verir.

Açar sözlər: «Yeni Böyük Oyun», Türkiyə, xarici siyasət, siyasi mövqe

THE MAIN TRENDS IN TURKEY'S FOREIGN POLICY IN THE «NEW GREAT GAME»

Günel S.ALIYEVƏ-MAMMADOVƏ

SUMMARY

Turkey's policy has an ever-increasing influence on the vast Eurasian space at the present stage. Thanks to the new trends in Turkey's foreign policy, the foundations of the country's multi-vector policy are being developed, which is very important for all Muslim countries. It is safe to say that in the current political conditions, Turkey is increasingly strengthening its positions not only in the region, but also outside its borders, which makes it possible to create a multipolar world in the "New Great Game" in post-pandemic.

Keywords: «The Great Game», Turkey, foreign policy, political position

UOT 902/904 (902.2)**DƏLLƏR CƏYİR KURQANLARI****Şamil N. NƏCƏFOV***

Məqalədə CQBKG (Cənubi Qafqaz boru xəttinin genişləndirilməsi layihəsi) dəhlizinin 322.700-cü km-də qeydə alınmış Dəllər Cəyir kurqanlarının arxeoloji qazıntısından bəhs olunur. Bu kurqanlar Şəmkir rayonunun Dəllər Cəyir kəndi ərazisində, Cəyir çayından təxminən 100-150 m aralıda yerləşir. Çayın sağ sahilində nisbətən hündür təpəlikdə yerləşən kurqan çölündə təxminən 10 kurqan qeydə alınmış, həmin kurqanlardan yalnız boru kəməri dəhlizinə düşən 2-si qazılaraq tədqiq edilmişdir.

Dəllər Cəyir kurqanlarının yerüstü əlaməti aydın görünən dairəvi və ortası nisbətən çökək olan daş düzümlərindən ibarətdir. Aralarında 5-6 m məsafə olmaqla yerləşmişlər.

Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı zamanı maraqlı kurqan strukturu, dəfn adətləri izlənilmiş, lakin olduqca az sayda artefaktlar əldə edilmişdir.

Kurqanların birində (1 saylı) qəbir kamerası qeydə alınmış, kamerada insan sümükləri aşkar edilmişdir. Digər kurqanın 3 qat daş örtüyü olsa da qəbir kamerası olmamış və bu kurqan kenotaf qəbirlər tipinə aid edilir.

Dəllər Cəyir kurqanlarının strukturu, dəfn adəti və aşkar olunmuş azsaylı qab fragmentlərinin formalarının ilkin təhlili bu kurqanları Orta Tunc dövründən Son Tunc dövrünə keçid mərhələsinə, daha dəqiq desək e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Şəmkir, Dəllər Cəyir, kurqan, arxeoloji qazıntılar, Son Tunc-İlk Dəmir dövrü, keramika.

Giriş. Şəmkir rayonunun Dəllər Cəyir kəndi ərazisində yerləşən kurqanlar CQBKG (Cənubi Qafqaz boru xəttinin genişləndirilməsi layihəsi) əsas ixrac qaz boru dəhlizinin 322.700-cü km-də tikinti işlərindən öncə arxeoloji monitorinq zamanı müəllif tərəfindən aşkar edilmişdir. Kurqan çölü Dəllər Cəyir kəndindən təxminən 300 m aralıda, kənddən şimal-qərbdə, dəniz səviyyəindən 300 m yüksəklikdə yerləşir [1, 7]. Cəyir çayından təxminən 100-150 m aralıda, çayın sağ sahilində nisbətən hündür təpəlikdə yerləşən kurqan çölündə təxminən 10 kurqan qeydə alınmış, bu kurqanlardan yalnız boru kəməri dəhlizinə düşən 2-si qazılaraq tədqiq edilmişdir[†].

* *AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; shamil_necefov@mail.ru; ORCID İD: 0000-0001-8834-7188*

[†] Arxeoloji qazıntılar 2016-cı ilin 26 sentyabr-06 oktyabrında V.A.Əsədovun rəhbərliyi, D.A.Kiriçenko, F.S.Fərmanov, C.İ.Əliyev və BP şirkətinin dəvəti ilə ingilis arxeoloqu D.Meynardın iştirakı ilə aparılmışdır.

Kurqanların yerləşdiyi sahə düzənlikdir, torpağı çınqıllı, az miqdarda gilli qara torpaqdır. Yerli əhali burada dənli bitkilər (taxıl və arpa) əkir. Dəllər Cəyir kurqanlarının yerüstü əlaməti aydın görünən dairəvi və ortası nisbətən çökək olan daş düzümlərindən ibarətdir. Aralarında 5-6 m məsafə olmaqla yerləşmişlər. Bu kurqanlar təpənin nisbətən toxunulmamış yerində yerləşdikləri üçün mikrorelyef pozulmamışdır. Ola bilsin ki, yaxınlıqdakı əkin sahələrinin içində belə kurqanların sayı çoxdur və onların yerüstü əlamətləri əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində dağılmışdır.

Kurqanların qazıntısı. Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı zamanı maraqlı kurqan strukturları, dəfn adətləri izlənilmiş, lakin olduqca az sayda artefaktlar əldə edilmişdir.

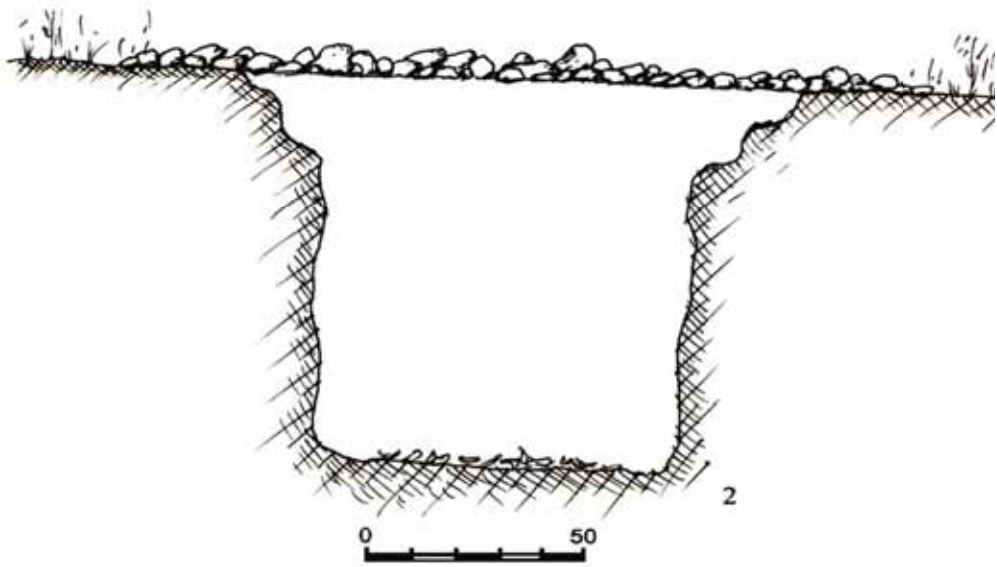
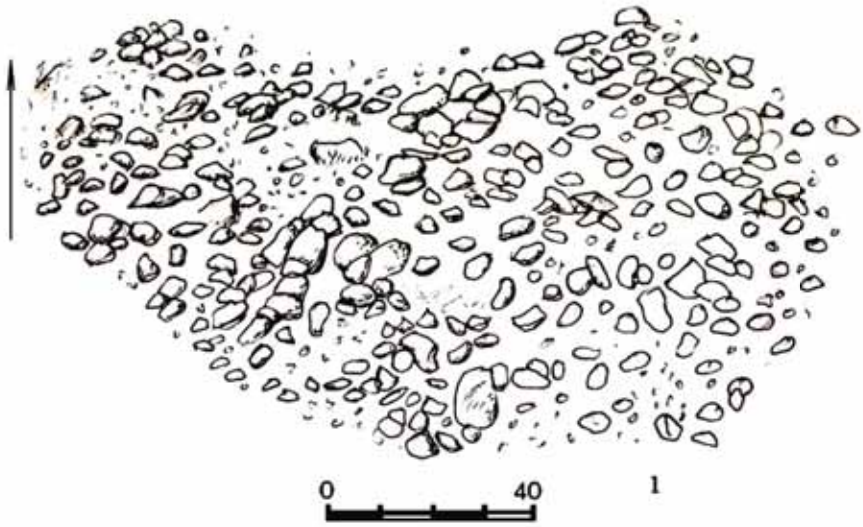
Boru kəməri dəhlizinə düşən kurqanlar ardıcıl olaraq 1 və 2 sayı ilə nömrələndilər (1, 7).

Kurqanlar daş örtüklü idilər.

1 saylı kurqanın üst daş örtüyünün ölçüləri: şimal-cənub istiqamətində 3,8 m, qərb-şərq istiqamətində 4 m, hündürlüyü müasir yer səthindən 15 sm idi (şəkil 1.1; şəkil 2). Kurqanın oval formalı üst daş örtüyünün altında çay daşlarından formalaşdırılmış və bir-birini əvəzləyən daş qatları qeydə alındı [1, 17-18].

Yer səviyyəsindən 1,2 m dərinlikdə 5-ci daş qatı arasında orta həcmli geniş ağızlı küpə tipli saxsı qabın ağız və boğaz fraqmenti üzə çıxdı. Küpənin yastı ağız kənarı bir qədər xaricə əyintilidir. Qabın boğaz hissəsində punktirli nöqtələrdən ibarət ziqzaqvari naxış vardır (şəkil 5.1). Boğazın gövdəyə keçən hissəsini isə iki relyefli zolaq dövrələyir. Saxsı qab nazik divarlı və qonur rənglidir.

Daş qatları əvəzləndikcə kurqan örtüyünün konfigurasiyası dəyişərək müxtəlif ölçülər alırdı. Artıq 6-cı daş qatından sonra qəbir kamerasının konturları müəyyənləşdi. Kamera kurqan örtüyünün mərkəzindən bir qədər şimal-qərb tərəfdə yerləşirdi. Ətrafi iri çay daşları ilə əhatələnmişdi (şəkil 1.2; şəkil 3; şəkil 4). Qəbir kamerasının üzərində kiçik həcmli çay daşlarından ibarət düzüm aşkara çıxdı. Bunlar iri, orta və kiçik həcmli çay daşlarından ibarət idilər. Oval formalı kameranın ölçüləri 1,3x0,95 m idi (şəkil 4). Kamera yer səviyyəsindən 1,5 m dərinlikdə yerləşirdi. Kameranın qərb hissəsi çay daşları ilə hörülmüşdü. Kameranın içərisində yeniyetməyə məxsus skeletin ayaq və qol sümüklərinin fraqmentləri və iki saxsı qab qırığı aşkar edildi. Fraqmentlərdən bir neçəsi orta həcmli qab oturacağına məxsus idi (şəkil 5.2). Oturacaq geniş və yastıdır. Gövdə oturacaqdan başlayaraq bir qədər yana və yuxarıya doğru genişlənir. Rəngi tünd bozdur. İkinci fraqment orta həcmli qab gövdəsinin bir hissəsidir (şəkil 5.3). Gövdəni iki paralel tilli zolaq dövrələyir. Tillərin üstündən bir-biri ilə kəsişən cilalı dalğavari xətlərdən naxış keçir. Nazik divarlı, qara rənglidir. İnsana məxsus sümüklər və qab qırıqları kamera ərazisinə səpələnmişdi [1, 19].



Şək. 1. 1-2-1 sayılı kurqanın planı və qəbir kamerasının kəsikdə görünüşü



Şək. 2. 1 saylı kurqanın üst daş örtüyü

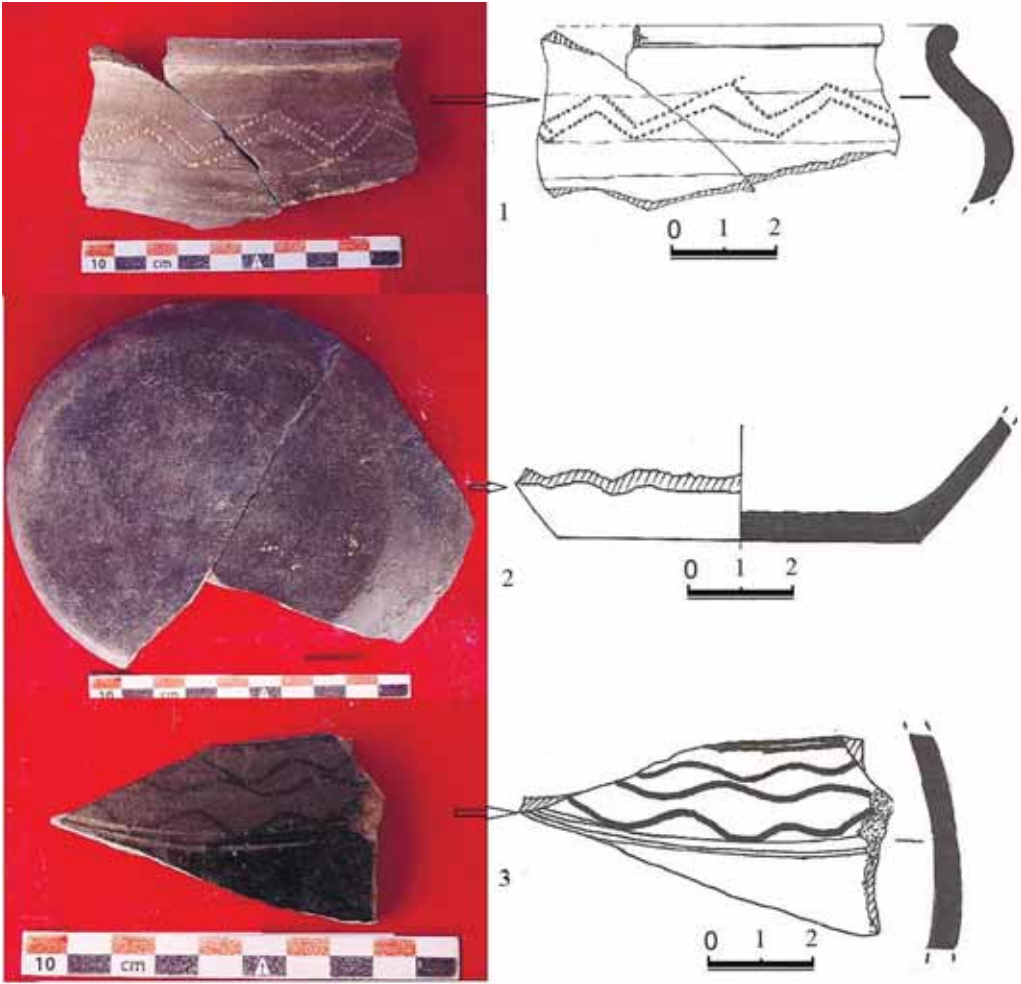


Şək. 3-4. 1 saylı kurqanın qəbir kamerası

2 saylı kurqan. Sahəsinə görə 1-ci kurqandan bir qədər böyük olan bu kurqan boru kəməri dəhlizinin şimal divarına yaxın olub, 1-cidən 4 m aralıda yerləşirdi (şəkil 6). Kurqan örtüyünün ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 6 m, qərb-şərq istiqamətində 5 m, hündürlüyü isə müasir yer səthindən 10 sm idi [1, 20].

2-ci daş qatı götürüldükdən sonra kurqan örtüyünün şimal-şərq hissəsində daş olmayan boş sahə üzə çıxdı (şəkil 7). Bu sahənin ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 2,7 m, qərb-şərq istiqamətində 3,3 m idi. 3-cü daş qatının ölçüləri şimal-cənub istiqamətində 5,9 m, qərb-şərq istiqamətində 5,5 m idi.

3-cü daş qatının düzümü dairəvi şəkildə kurqan örtüyü boyunca istiqamətlənirdi. Üzə çıxmış boş meydança 1,8 m enində daralaraq kurqan örtüyünün 3-cü dairəvi daş qatını şimal-cənub istiqamətində kəsirdi. Boş sahə ətrafındakı çay daşları iri həcmli idilər. Sahənin eni 1,8 m idi. Qazıntılar gedişində qəbir kamerası aşkar edilmədi. Bu da 2 saylı kurqanın kenotaf və ya xatirə kurqanı tipinə aid olduğunu göstərir.



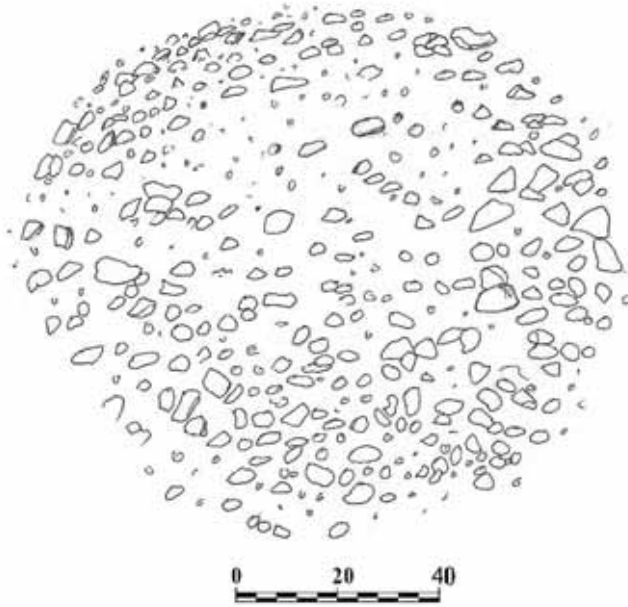
Şək. 5. 1 saylı kurqandan tapılan keramika nümunələri

Dəllər Cəyir kurqanlarının strukturu, dəfn adəti və 1 saylı kurqandan aşkar olunmuş azsaylı qab fraqmentlərinin ilkin təhlili bu kurqanları Orta Tunc dövründən Son Tunc dövrünə keçid mərhələsinə, daha dəqiq desək e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid etməyə imkan verir [1, 22].

Tədqiqat aparılan bölgənin coğrafi mövqeyinə görə əlverişliliyi, relyef-landşaft quruluşunun özünəməxsusluğu, flora və fauna müxtəlifliliyi, münbit torpaq və mülayim iqlim tipinə malik olması burada hələ qədim dövrlərdən ibtidai insanların yaşaması üçün şərait yaratmışdır.

Şəmkir rayonunun qəbir abidələri tiplərinə görə fərqlənir və daha çox təbii-coğrafi şəraitə uyğun gəlirlər. Cəyirçay hövzəsi nisbətən az öyrənilmişdir. Amma qeyd etmək olar ki, Cəyirçay hövzəsində də Şəmkirçay və Gəncəçay hövzələrinə nisbətən kurqanlar azdır. Cəyirçay və Zəyəmçay hövzələri üçün daha çox daş qutular və daş örtüklü qəbirlər səciyyəvidir [2, 160-161; 3].

Öyrənilən ərazidə kurqanlar ən çox bu çayların orta və aşağı axarında yerləşmişdir. Müasir yer səthindən az hündürlükdə olan bu kurqanlar bəzən tək-tək, bəzən isə cəm halda yerləşmişdir. Çınarlı kəndi ilə Şəmkiş şəhəri arasındakı ərazidə 1-1,5 metr hündürlükdə 10-12 m diametrində kurqanlardan ibarət 1,5 km² sahədə kurqan qəbristanlığı mövcuddur [2].



Şək. 6. 2 sayılı kurqanın üst daş örtüyü (qrafik təsvir)



Şək. 7. 2 sayılı kurqanın yuxarıdan görüntüsü (3D)

Düzənlik zonada kurqanlara da çox rast gəlinir. Zəyəm çayının mənsəbinə yaxın, çayın sağ sahilində Bayramlı kəndi ərazisində qeydə aldığımız 100-dək kurqanlar vardır. Bu kurqanlar ölçüsünə görə kiçik olub nizamlı daş örtüyünə malikdirlər. Son Tunc dövrünün ənənəvi kurqan mədəniyyətinə xas olan bu tip kurqanlara sağ sahilə də rast gəlinir.

Kür çayının orta axarı hövzəsində kurqanlarda dəfn etmə adəti əsasən Son Tunc dövrünün erkən mərhələsində - e.ə. XIII əsrə qədərki dövrdə yayılmışdır [4, 21-22]. Sonrakı mərhələdə kurqanlar tədricən böyük nekropollarla əvəz edilir. Belə ki, arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti arealının orta Kür hövzəsi regionunda başlıca qəbir tipi bütöv məzarlıqları təşkil edən daş örtüklü, daş qutu və torpaq qəbirlərdən ibarətdir. Eyni zamanda, Şərqi Gürcüstan ərazisi üçün də bu kurqanlar səciyyəvi deyildir [4].

Dəllər Cəyir kurqanlarının örtüyü hündür olmayıb kiçik ölçülərə malikdir. Lakin bəzi kurqanlar da vardır ki, onlar klassik kurqanlar kateqoriyasına aid olub iri ölçülüdür. Buna misal olaraq tədqiq olunmuş 2 №-li kurqanı göstərə bilərik. Çox ehtimal ki, bu kurqanların bəziləri Orta Tunc dövrünə, bəziləri isə Son Tunc dövrünün əvvəlinə aid olmaqla Orta Tuncdan Son Tunc dövrünə keçidin bəzi əlamətlərini saxlamışlar.

İnterpretasiya. Şəmkir rayonunda həm daş örtüklü, həm də torpaq kurqanlar geniş tədqiq olunmuşdur [5]. Artıq məlumdur ki, Şəmkir rayonunun çay hövzələrində kurqanlar dağınıq halda yerləşmişlər. Adətən onlara çaya yaxın ərazilərdə, yaşayış məskənlərinin ətraflarında təsadüf edilir. Kurqanlar yalnız bir tikinti materialından – çaydaşlarından qurulmuşdur. Bəzi kurqanlar isə daşla çınqıl qarışığından tökülmüşdür ki, bu da heç şübhəsiz relyeflə sıx bağlı olmuşdur. Hövzənin həm dağlıq, həm dağətəyi, həm də düzənlik ərazilərində tədqiq olunmuş bəzi kurqanların yuxarı səthi dairəvi şəkildə daşla döşənməmişdir. Çox təsadüfi hallarda kurqanların ətəkləri bir və iki cərgə daşdan düzəldilmiş dairələrlə (kromlexlərlə) əhatə olunmuşdur. Bu xüsusiyyəti CQBKG boru dəhlizində qazılmış 3 və 4 №-li Zəyəmçay kurqanlarının tədqiqi zamanı müşahidə etmişdik.

Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı zamanı bir qədər fərqli kurqan strukturu izlənilsə də dəfn adəti və arxeoloji materiallar hövzənin əksər Son Tunc dövrü kurqanları üçün xarakterikdir.

Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı zamanı müəyyən edilmişdir ki, hövzənin daha çox dağətəyi və düzənlik zonalarına məxsus olan kurqanlar həcmlərinə görə də müxtəlifdir. Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə kurqanların strukturu nisbətən kiçik ölçülü olub zəngin artefaktlarla müşayiət olunurlar [5]. Dəllər Cəyir kurqanları da, az material bazasına baxmayaraq Son Tunc dövrünün maddi mədəniyyətini özündə əks etdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tədqiq olunmuş iki kurqandan əlavə, ətrafda kəmərdəhlizə düşməyən başqa kurqanlar da yerləşirdi. Kurqanların birində (1 saylı) bir qəbir kamerası qeydə alınmış, kamerada insan skeletləri aşkar edilmişdir. Digər kurqanın 3 qat daş örtüyü olsa da qəbir kamerası yox idi və bu kurqanın xatirə kurqanı olması

qənaətinə gəlini. Analoji hala Borsunlu kurqanlarının qazıntısı zamanı da rast gəlinmiş, maraqlı dəfn adəti müşahidə edilmişdir [6, 76-89].

Zəyəmçay hövzəsində də eyni tipə və eyni dövrə aid edilən kurqanlar qazılmışdır [2; 5]. Zəyəmçay hövzəsində aşkar olunan bu kurqanlardan 2-si sağ sahildə, 5-i isə sol sahildə qazılmış və tədqiq edilmişdir. Boru dəhlizinə düşməyən daha neçə kurqan vardır ki, onların qazıntısı hələ ki, həyata keçirilməmişdir. Belə kurqanlar ən çox çayın sol sahilində cəmləşmişdir və uzun illərdir ki, onların üzərində aparılan əkin işləri zamanı kurqanların üst daş örtükləri tamamilə itmişdir. Qeyd edək ki, qazıntısı aparılmış Dəllər Cəyir kurqanlarının yaxınlığında da kəmərlə dəhlizinə düşməyən ona qədər kurqan qeydə alınmışdır. Qazıntısı aparılan 1 və 2 sayılı Dəllər Cəyir, 1-6 sayılı Zəyəmçay kurqanları Orta Tunc dövründən Son Tunc dövrünə keçidin xüsusiyyətlərini özlərində saxlayırlar.

Nəticə. E.ə. II minilliyin II yarısı - I minilliyin başlanğıcı Cənubi Qafqazın və İran yaylasının şimal-qərb hissəsinin ərazisində Son Tunc dövrü və Dəmir dövrünün başlanğıcıdır. İbtidai icma quruluşunun intensiv surətdə dağılması və erkən sinifli qurumlara keçid dövrü Azərbaycanda xeyli miqdarda abidə miras qoymuşdur, həmin abidələr ərazi və mədəni mənsubiyyət baxımından bir neçə qrupa bölünür. Kiçik Qafqaz hüdudlarında və ona bitişik bölgələrdə - Qərbi Azərbaycanda lokallaşan qruplardan biri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin inkişafını əks etdirir. Bu mədəniyyət həndəsi xarakterli, bəzən isə insan və heyvan təsvirləri ilə bəzədilmiş naxışlara malik olan qara-boz rəngli, təmiz gil tərkibli keramika məmulatı, tiyəsi enli olan tunc qılınclar, təbərzişəkilli baltalar, müxtəlif xəncərlər, borulu nizələr, yabalar və zəngin bəzək nümunələri ilə səciyyələnir.

Cəyirçay, Qanlı Qobu, Şəmkiçay, Zəyəmçay hövzəsinin kurqan qəbirlərindən tapılan gil qablar çox ustalıqla düzəldilmişdir [2, 160-166; 7]. Metaldan hazırlanmış bəzi əşyalar isə kənar yerlərdən tapılanlardan o qədər də əsaslı fərqlənir. Şübhəsiz ki, Tunc dövrünün sonu-Erkən Dəmir dövründə bu ərazidə qonşu regionlardan fərqlənən müstəqil bir mədəniyyət deyil, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin ayrıca variantı mövcud olmuşdur. Gədəbəydən, Mingəçevirdən və Gəncəçay hövzəsindən aşkar edilmiş metal və keramika məmulatının oxşarlığı Cəyirçay, Qanlı Qobu, Şəmkiçay və Zəyəmçay hövzələrinin qeyd olunan dövrdə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin (e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəli) tərkib hissəsi olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədov V.A. CQBKG (SCPX) boru marşrutunun 322.700-cü km-də yerləşən Dəllər Cəyir kurqanlarının qazıntısı haqqında geniş elmi hesabat. - Bakı-Azərbaycan: AMEA AEAİ, YTSAT sektoru, - 2018. - 35 s.
2. Наджафов Ш.Н. Курганы Зеймчайского бассейна периода поздней бронзы-раннего железа // Кавказ: Археология и этнология. Международная научная конференция, 11-12 сентября. Материалы, Азербайджан, Шамкир-2008. – Баку: Чашыоглы, - 2009. - с. 160-166
3. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri (ən qədim zamanlardan dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər). - Bakı, Azərb. SSR EA, - 1958. - 142 s.
4. Müseyibli N.Ə., Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolu. - Bakı, Elm və təhsil, - 2019. - 424 s.

5. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri (Şəmkir və Zəyəm çayları hövzələri). - Bakı, Azərb. SSR EA, - 1959. - 171 s.
6. Nəcəfov Ş.N. Borsunlu düşərgəsində qazılmış Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü kurqanları // Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), №3, 2021, - s. 76-89
7. Наджафов Ш.Н., Асадов В.А. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Заямчайского бассейна Шамкирского района // Археология и этнография Азербайджана, №2, 2017, - с. 3-21

ДЕЛЛЕР ДЖАЙИРСКИЕ КУРГАНЫ

Шамил Н. НАДЖАФОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об археологических раскопках Деллер Джайирских курганов, отмеченных на 322.700-м км-е коридора проект расширения Южно Кавказского трубопровода. Эти курганы находятся на территории села Деллер Джайир Шамкирского района. На курганном поле, расположенном на расстоянии примерно 100-150 м от реки Джайир, на правом берегу реки на относительно высоком холме, были отмечены 10 курганов, из них были раскопаны и исследованы только 2 кургана, попадающих в коридор трубопровода.

Наземные признаки Деллер Джайирских курганов состоят из ясно прослеживаемых круговых и относительно осевших в середине каменных рядов. Расстояние между ними составляет 5-6 метров.

Изначальный анализ структур и погребального обряда, форм фрагментов малочисленных фрагментов от сосудов, позволяют относить эти курганы к переходному этапу от периода средней бронзы к поздней бронзе, точнее к XIV-XIII вв. до н.э.

Ключевые слова: Шамкир, Деллер Джайир, курган, археологические раскопки, период поздней бронзы-раннего железа, керамика

DALLAR JAYIR KURGANS

Shamil N. NAJAFOV

SUMMARY

The article deals with the archaeological excavations of the Deller Jeyir kurgans at 322.700 km of the SCPX (South Caucasus Pipeline Expansion Project) pipeline corridor. These kurgans are located in the territory of Deller Jeyir village of Shamkir district. About 10 kurgans were recorded in the kurgan field located on a relatively high hill on the right bank of the river, about 100-150 m away from the Jeyir River, only 2 of them fell into the pipeline corridor, excavated and explored.

The surface of the Deller Jeyir kurgans consists of stone formations with a clearly visible circular shape and a relatively concave center. They are located close to each other at a distance of 5-6 m.

Preliminary analysis of the structures and burial rites in the Deller Jeyir kurgans and the forms of the few pottery fragments found in these kurgans show that these kurgans date the transition stage from Middle Bronze Age to the Late Bronze Age, to be precisely, to the 14th-13th centuries BC.

Keywords: Shamkir, Dallar Jayir, kurgan, archaeological excavations, Late Bronze-Early Iron Ages, the ceramic

UOT 94 (479.24)

ORTA ƏSR AVROPA SƏYYAHLARI AZƏRBAYCANLILARIN
İNANCLARI, MƏSCİDLƏRİ VƏ PİRLƏRİ HAQQINDA

Sayad Ç.MEHTİZADƏ*

Məqalədə orta əsrlər dövründə Azərbaycanda olmuş Qərbi Avropa səyyahlarının Azərbaycan əhalisinin dini dünyagörüşü, məscidləri, pirləri, türbələri, ziyarətgahları haqqında qələmə aldıqları məlumatlar araşdırılmışdır. Azərbaycanlıların dini ibadətləri, İslamın Azərbaycan cəmiyyətində tutduğu önəmli yer, pır və ziyarətgahların təkcə ibadətqah və ziyarətqah rolunu oynamaması, onların həm də əhalinin toplaşma, ünsiyyət, kitabxana, elm, tədris mərkəzi olması da avropalı səyyahların diqqətindən yayınmamışdır. Məqalədə Adam Oleari, Yan Streys, Jan Şarden, Jan Batist Tavernye və Georq Tektanderin səyahətnamələrindəki məlumatlar obyektiv şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: səyyahlar, məscidlər, pirlər, Şeyx Səfi məqbərəsi, Diri Baba piri.

Giriş. Xalqın mənəvi mədəniyyətinin böyük bir sahəsini dini görüşlər, inanclar, etiqadlar, dinlə bağlı maddi mədəniyyət nümunələri təşkil edir. Müxtəlif məbədlərin, digər dini tikililərin inşası, tarixi inkişaf boyunca onların xalqın həyatında oynadığı rol mədəniyyət tarixçisini daim məşğul edən məsələlərdəndir. Din dünyagörüşüdür, ictimai şüur formasıdır. O elə bir təsisatdır ki, onu sırf elmə və ya inama, mədəniyyətə və ya siyasətə, tərəqqiyə və ya mövhumata aid etmək mümkün deyildir. Çünki o bir inam forması kimi meydana gəlsə də, onun elmi-fəlsəfi təlim kimi oynadığı rolu təkzib etmək qeyri-mümkündür. Onu mədəniyyətin həm maddi, həm də mənəvi forması kimi qəbul etmək olar, lakin insanlıq tarixinin bütün mərhələlərində din həm də siyasi təsisat olmuşdur. Elmin, fəlsəfənin, mədəniyyətin tənəzzül etdiyi dövrlərdə o, həm də tərəqqi amili, cəhalətdən çıxış nöqtəsi olub. Məsələn, əxlaqsızlığın baş alıb getdiyi Roma imperiyası üçün xristian dini, cəhalətin hökmran olduğu bədəvi ərəb dünyası üçün İslam dini sonrakı mərhələlərdə də Avropanın və Asiyanın ən müxtəlif xalqları, mədəniyyətləri üçün tərəqqi mənbəyi olmuşdur. Din bəzən özü cəhalət və mövhumat mənbəyinə çevrilmək təhlükəsi ilə üzləşir, nəticədə müxtəlif məzhəblərə, təriqətlərə, cərəyanlara parçalanmaqla xilas olmağa və çıxış yolunu tapmağa çalışır.

* *Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, t.f.d.; sayadmehdizade@bsu.edu.az;*
ORCID ID: 0000-0003-1798-693X

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, xalqın mədəniyyət tarixinin araşdırılması üçün onun dini dünyagörüşünün öyrənilməsi, müxtəlif dövrlərdə fərqli dinlərə münasibətinin və ümumiyyətlə, tolerantlıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi başlıca şərtidir.

Mənbə bazasının zənginliyi bizə XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanda dini görüşlər və etiqad məsələlərini araşdırmağa imkan verir. Doğrudur, bu məsələ ilə bağlı mənbə məlumatları yetərincədir. Lakin həmin Qərbi Avropa müəlliflərinin xristian olması faktı artıq bu mənbələrə daha ehtiyatla yanaşma üsulunu zəruri edir.

Avropalı səyyahların İslam dini ilə bağlı şərhləri. Qərbi Avropa səyyahlarının Azərbaycan xalqının bağlandığı, etiqad etdiyi dinə (İslama) münasibəti heç də müsbət deyildi. İslamın peyğəmbəri Məhəmmədin (s.ə.v.) ünvanına, hətta həqarətli sözlər yazmaqdan da çəkinməyən avropalı müəlliflər bu din haqqında bəzən çox yanlış məlumatlar vermişlər. Bu isə onların yalnız xristian olmalarından irəli gəlirdi, həm də İslamı tamamilə bilməmələrindən qaynaqlanırdı. Məsələn, Adam Oleari “müsəlman” sözünün mənasını aşağıdakı kimi izah edir və görünür ki, yazdıqlarına özü də inanırdı: “Farslar da türklər kimi özlərini “müsəlman” adlandırırlar. Bu söz ərəb sözü “sələmə”dəndir. “Sələmə” yəhudi mənşəlidir və mənası “azad olmaq”, “xilas olmaq” deməkdir. Bu ad ilk dəfə ona görə meydana gəlmişdi ki, Məhəmməd yeni dini yayarkən insanlar təqib olunurdular və “La İlahə İlləllah Muhəmmədən Rəsulillah” deməyənlər qılıncdan keçirilirdilər. Bu rəmzi (deyimi – red.) qəbul edənlər isə ölüm təhlükəsindən qurtulur və “müsəlman” adlandırılırdılar” [6, 902].

Öncə onu qeyd edək ki, ərəb dilində “sələmə” felinin müxtəlif bəbləri və mənaları vardır. Onların sırasında Adam Olearinin qeyd etdiyi “xilas olmaq, qurtulmaq” mənasında olan fel də vardır. lakin “İslam” sözünün kökündə duran “sələmə” felinin yalnız bir mənası var: “[Allaha] sığınmaq”. Bu feldən yaranan “müsəlman” sözü də müvafiq olaraq “[Allaha] sığınan” mənasını verir [1, 370].

“İslamın zor gücünə yayılması” müddəasına gəlincə, bu da səlib yürüşləri dövründən etibarən Qərbin İslam haqqında yaydığı uydurmalardan biridir və tarixi gerçəkliklərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. İslam dini təkallahlı etiqadı olanlara qarşı heç bir zaman zor tətbiq etməmişdir. Məhz bu mövzu ilə bağlı Jan Şardenin səyahətnaməsində oxuyuruq: “Farslar (azərbaycanlılar – red.) gürcülərə həm Tiflisin özündə, həm də bütün ölkədə dini ayinlərin yerinə yetirilməsində tam sərbəstlik verirlər” [12, 202]. Mənbədə verilən məlumatdan da görüldüyü kimi, Azərbaycanda haqq din olan xristianlığa qarşı heç bir qadağa və ya məhdudiyət qoyulmamışdır. Onu da qeyd edək ki, erkən İslama təbliğat, təşviqat, təşkilat məqsədlərini güdən missionerlik fəaliyyəti də xas olmamışdır.

Jan Şardenin İslam dini haqqında qeydləri maraqlıdır. O belə yazırdı: “Orişinalda Hu-Alla-sub-han-Hu sözləri var, bu, Qurandan götürülmüş ərəb sözüdür. Tanrı ərəbcə Allah deyil, Hu adlanır, mənası isə Qüdrətli deməkdir...” [12, 211]. J.Şardenin qeydlərinə aid onu deyə bilərik ki, “Hu” ərəbcədən tərcümədə “O” deməkdir. O dövrdə sufilər “Allah” kəlməsini ululuq mərtəbəsində

“Hu” şəklində ifadə edirdilər. [2, 20]. Lakin azərbaycanlılar Allahı təkcə Hu şəklində deyil, Rəbb, Rəhman, Allah, Tanrı şəklində də ifadə edirdilər. Bunu Şardenin özünün sonrakı cümlələri də təsdiq edir: “Məhəmmədilər məktublarının, cümlələrinin, əmrlərinin.. ümumiyyətlə, demək olar ki, bütün əlyazmalarının başlığına Hu ifadəsini qoyurlar. Bəzən “Alla-taa-Alla” (Allah taala – red.) əlavə edirlər, yəni Allah Böyükdür və bu başlıqdan sonra boşluq buraxaraq yazmağa davam edirlər” [12, 211]. Şardenin bu ifadələrindən həm də o aydın olur ki, azərbaycanlılar dinə, Allaha çox bağlı olan, Allahı hər zaman uca tutan insanlar olmuşlar.

XV-XVII yüzilliklərdə İslam Qərbi Avropa üçün məchul bir aləm idi. Yalnız sonrakı yüzilliklərdə (Avropada şərqsünaslıq meydana gəldikdən sonra) İslam da əsaslı şəkildə öyrənilməyə başlandı, bu din haqqında avropalıların səthi məlumatları elmi biliklərlə əvəzləndi. Ona görə də XV-XVII əsrlərin Qərbi Avropa səyyahlarının Azərbaycan xalqının dini görüşlərinə dair geniş məlumatlarında çox zaman başlıca olaraq qərəzli mövqe və qeyri-peşəkar səviyyəli “xəbər” üstünlük təşkil edir.

Azərbaycanlıların dini ibadətləri səyyah gündəliklərində. Adam Olearinin əsərində Azərbaycan müsəlmanları haqqında bəzi maraqlı və tarixi gerçəkliyi əks etdirən məlumatlar da var. Məsələn, Azərbaycan türklərinin Osmanlı türklərinin məzhəbindən fərqli olan dini görüşləri haqqında məlumatlar onun şəxsi müşahidələrinə əsaslanır. Adam Oleari bu fərqləri aşağıdakı kimi sadalamışdır:

1. Əl-Quranın müxtəlif təfsiri və izahı;
2. İmamlarla və müqəddəslərlə bağlı fərqli fikirlər;
3. Dini ayinlərdə və adətlərdə fərqlər.
4. Müqəddəslərin etdiyi möcüzələrə inam [6, 902].

Doğrudur, Adam Oleari bu fərqləri özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir, lakin onun bu məsələ ilə bağlı məlumatları gerçəkliyi əsasən əks etdirir. Azərbaycan əhalisinin şiə məzhəbinə, Osmanlı türklərinin isə sünniliyin hənəfi təriqətinə mənsub olduğunu da dəfələrlə qeyd etmiş səyyah həmin fərqlərin köklərini erkən İslamda axtarırdı. Şah I İsmayılın başçılıq etdiyi qızılbaş hərəkatına dair məlumatlar vermiş Adam Oleari Kufə, Nəcəf, Kərbəla, Məşhəd ilə yanaşı, Ərdəbilin də Azərbaycan şiələri üçün dini mərkəz və ziyarətqah rolu oynadığını qeyd edir, Ərdəbil şeyxlərinin adlarını sadalayır, Azərbaycan əhalisinin Osmanlı müsəlmanlarından fərqli olan ayinlərini təsvir edirdi [6, 902-908].

Fransız səyyahı Jan Şarden isə azərbaycanlıların hər işlərini və dualarını Allahın adı ilə başladıklarını qeyd edirdi: “Rəhman (Şardendə Rahmen – red.) həmişə onların dilindədir. Bunu daim tələffüz edirlər: ayağa qalxanda, oturanda, kitab, alət, qələm götürəndə; bir sözlə, məhəmmədilər əmindirlər ki, onlar bunu etməsələr heç nəyə nail ola bilməyəcəklər [12, 212]. Avropalı müəlliflərin yazılarında hər nə qədər müsəlmanlara olan qərəzli münasibət hiss edilə də, onlar azərbaycanlıların çox inanlı və tolerant olduqlarını qəbul etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Azərbaycan məscidləri səyyah gündəliklərində. Azərbaycanda dini görüşlər, etiqad məsələləri ilə bağlı ən geniş məlumatlar məscidlər haqqındadır. Bu, bir tərəfdən, məscidlərin memarlıq nöqteyi-nəzərindən möhtəşəmliyi və gözəlliyi ilə avropalıları valeh etməsi, digər tərəfdən, orta əsr Azərbaycan əhalisinin gündəlik həyatında dinin böyük rol oynaması ilə əlaqədardır. Təqribən bütün səyyahlar Azərbaycan ərazisindəki məscidlər haqqında məlumat vermişlər. Lakin biz, məscidlərin Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinəki rolunu müəyyən etməyə yardımçı olan məlumatlara diqqət yetirəcəyik.

Georq Tektander bununla əlaqədar olaraq yazmışdır: “Onlarda məbədlər və məscidlər lap çoxdur. Onların hər biri daxildən iki hissəyə bölünür. Birinə kişilər, digərinə isə qadınlar gəlirlər və üzlerini heç zaman açmırlar. Məscidlər adətən yuxarısında hər iki tərəfindən açıq, dairəvi bürcləri (minarələri – red.) olan ikimərtəbəli tikililərdir. Onların keşişi (mollası – red.) gündə üç dəfə, səhər dan yeri sökülənə qədər, günorta və axşam aşağıdakı sözləri qışqırır (azan verir – red.): “Allahu Əkbər, Allahu Əkbər, Əşhədu ən la İlahə İlləllah, Əşhədu ənne Muhəmmədən Rəsulillah”. Bu onlara xristianların istifadə etdiyi zəng kimi xidmət edir... Onlarda məbədlər qarşısında su hovuzları, su çənləri var və onlar məbədin astanasına ayaq basmazdan öncə əllərini və ayaqlarını yuyurlar (dəstəmaz alırlar – red.). Onlar ayaqqabılarını çıxarırlar və məbədə ayaqyalın daxil olurlar. Onlarda qəhvəyi rəngdə, mərmərə oxşar və gözəl, ipək dəsmala bükülmüş səkkizküncü daş (məhür – red.) var. Onlar bu daşı məbədin ən gözəl xalçalar salınmış döşəməsi üzərinə qoyur və əyilib bu daşı öpür, ayağa durur və bunu bir neçə dəfə təkrarlayırlar” [7, 179-180; 13, 35-36].

Bu məlumatlardan belə görünür ki, Azərbaycan şiələri indiki kimi, sünnitürklərdən fərqli namaz qılırdılar: şiələr ortodoksal İslamda (sünnilikdə) nəzərdə tutulmuş gündə 17 rükət namazı 5 dəfəyə deyil, 3 dəfəyə qılır, namaz zamanı məhürü qarşıya qoyaraq ibadət edirdilər. Lakin diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət də var. Xristian səyyah üçün məbədə (məscidə) ayaqyalın girmək müdhiş görünür. Halbuki etiqad nöqteyi-nəzərindən, Allaha məhəbbət baxımından bu, ən doğru mövqedir və bu əməlin “mədəniyyətsizliklə” heç bir əlaqəsi yoxdur. Georq Tektander “Azərbaycan əhalisi arasında heç bir saatın olmadığını, günlərin belə səhv salındığını” [13, 35] qeyd edirdi. Halbuki Avropa xalqları qriqorian təqviminə qədəm qoyduğu dövrdə müsəlman astronomiyası artıq min il idi ki, daha mükəmməl bir təqvimdən istifadə edirdi. Şərqi bir çox ölkələrində, habelə Azərbaycanda rəsədxanalar fəaliyyət göstərirdi, bu rəsədxanalar, elmi qurumlar zamanı nəinki saatlarına və dəqiqələrində, hətta saniyələrində də doğru hesablamaq qabiliyyətində idi.

1474-cü ildə Azərbaycanda olan Ambrocco Kontarini isə Sultaniyyə şəhərindəki məscidə valeh olur. O belə yazırdı: “Sultaniyyə ilk baxışdan gözəl şəhərdir və ağacdan xeyli böyük qalası var... Bu qalada məscid var, o özünün üç tunc darvazası ilə xüsusilə gözəldir. Bu darvazalar Venesiyadakı Müqəddəs Mark kilsəsinin darvazasından hündürdür və onlara oyma üsulu ilə gümüşü bəzək vurulmuşdur” [8, 50-51]. XVI əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş vene-

siyalı adı naməlum tacir də Təbrizdə yerləşən baş məscidin möhtəşəmliyini təsvir etməyə çalışmışdır: “Bu cami “Ali Qapı İmarəti” adını daşıyır və olduqca böyükdür. Müsəlmanların ibadət etdikləri bölümündə elə bir mehrab var ki, əgər ox atsalar tavanına çatmaz... Mərmərlər o qədər şəffafdır ki, büllura bənzəyir... Caminin 3 qapısı var, amma yalnız ikisi açıqdır. Qapıların üstü qövsvaridir. Hər bir qapı mərmər olmayan, amma müxtəlif rənglərdə daş sütunlardan inşa edilmişdir. Hər qapının girişinə şəffaf mərmərdən lövhələr asılmışdır. Bunlar o qədər şəffaf və keyfiyyətlidir ki, onda hər kəs öz əksini görə bilər” [10, 153-154].

Ümumiyyətlə, məscidlər müsəlman əhalisinin həyatında önəmli yer tuturdu. Hətta cümə məscidi olmayan yaşayış məskənləri “şəhər” hesab olunmurdu. XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanın bütün şəhərlərində, kiçik kəndlərində məscidlər fəaliyyət göstərirdi. Səyyahların gündəliklərində əsasən Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Naxçıvan, Ordubad, Culfa, İrəvan, Ərdəbil, Marağa, Təbriz şəhərlərinin məscidləri haqqında məlumatlar verilir.

Azərbaycan pirləri səyyah gündəliklərində. Qeyd edək ki, Azərbaycanda təkallahlılıq ideyalarını təbliğ edən, insanlara yüksək əxlaq normaları aşılaman təsisat və qurumlar arasında pirlər, türbələr, xanəqahlar, imamzadələr və s. abidələr də böyük rol oynayırdı. İctimai-siyasi və mədəni əhəmiyyət kəsb edən bu tikililər həm memarlıq üslubu, həm də dini dünyagörüşü baxımından böyük bir mədəniyyət nümunəsi sayıla bilər. Adətən bu tip abidələr məşhur alimlərin, şeyxlərin, möminlərin, imamların və onların yaxınlarının qəbirləri yaxınlığında salınırdı. Sonralar həmin abidələr ziyarətqahlara çevrilirdi. Bu ziyarətqahlarda tədris işləri aparılırdı, alimlərlə görüşlər keçirilir, elmi mühazirələr oxunur, təriqətlər yayılırdı. Bəzi təriqətlərin ideyaları, hətta gizlicə təbliğ edilirdi. Pirlər və türbələr insanların güman, arzu, niyyət yeri olur, xəstələrin şəfa tapacağına ümid bəslədikləri müqəddəs məkanlara çevrilirdi.

Azərbaycan ərazisində İslamın yaranması ilə meydana çıxmış, sonralar isə sayca artmış pirlər arasında avropalı səyyahların ən çox diqqətini çəkmiş Pirmaras (və ya Diri Baba) piri dir. Mərəzədə, köhnə Bakı-Şirvan yolu üzərində, böyük bir qayalıqda oyulub-çapılmış mağaranın içərisində inşa edilmiş Diri Baba türbəsi və eyniadlı pir Azərbaycan əhalisinin orta əsr inancları ilə bağlı olan abidələrdəndir və mütəxəssislər onu Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin parlaq nümunəsi hesab edirlər [5, 43]. Türbə ikimərtəbəlidir, ağ əhəngdaşından tikilmişdir. Birinci mərtəbə iki otaqdan, ikinci mərtəbə isə böyük salondan ibarətdir. Adam Oleari bu abidəni görmüş və onu aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: “Şamaxıdan 3 mil aralıda yerləşən, “Seyid İbrahim” adlı bir fars müqəddəsinin dəfn olunduğu Pirmaras (Pir Mərəzə - red.) kəndinə doğru daha 5 mil yol getdik. Deyilənə görə, bu, qədim qəbiristanıdır və Teymur bütün ətraf yerləri talan etsə də, buraya toxunmamışdır. Bu yer daş divarlarla əhatələnmişdir və qəsir tikilərək iki həyətlə bəzədilmişdir ...Üstüörtülü yolun sağ tərəfindəki o biri qübbəli sükut otağında ətrafı daşlarla əhatələnmiş səkkiz qəbir vardı. Bu sükut otağının yenə də sağından Seyid İbrahimin uyuduğu üçüncü sükut ota-

ğına keçmək olur. Onun qəbri bir dirsək hündürlüyə qədər ucaldılmış və üstü açıq rəngli örtüklə örtülmüşdür” [6, 522].

Beləliklə, Adam Olearinin digər məlumatından bəlli olur ki, Diribaba Seyid İbrahimin müridi olmuşdur: “Kənddən şərqə doğru iki tufəng atəşi məsafədə, qayalıq dağların birində Seyid İbrahimin müəllimi (mürşidi – red.) olmuş “Diribaba” adlı daha bir müqəddəsin gözəl türbəsi düzəldilmişdi. Onların söylədiyinə görə, bu müqəddəs indiyədək hələ də çürüməmiş qalır. O, əyninə boz əba geymiş və sanki dua edirmiş kimi dizi üstə dayanmışdır. Onun köhnə katibi Seyid İbrahimin xatirinə, Allah onu ona görə bu vəziyyətdə qoymuşdur ki, o, müəllimini sağlığında olduğu kimi, ölümündən sonra da həmişə dua edən halda görə bilsin” [6, 522].

Adam Olearinin Diri Baba və onun mürşidi Seyid İbrahim haqqında məlumatları da diqqətəlayiqdir. Çünki “Diri Babanın şəxsiyyəti hələ də müəyyən edilməmiş, Seyid İbrahim piri isə dövrümüzədək saxlanmamışdır” [5, 44-45]. Alimlər belə bir nəticəyə gəlir ki, Diri Baba Şirvanşah Şeyx İbrahimin və Seyid Yəhya Bakuvinin müasiri olmuş, adı çəkilən pirin şeyxi kimi fəaliyyət göstərmişdir [5, 46]. Avropalı səyyahın bu məlumatlarından həm də aydın olur ki, Diri Baba piri sufiliklə bağlı olmuş, Azərbaycanın mədəni, ictimai həyatında mərkəz rolunu oynamışdır.

Azərbaycanda müqəddəslər və möminlər sırasında adı çəkilən və xalq arasında məqbərələri ziyarətəgah olan şəxslər içərisində Səfəvi şahları sülaləsinin soykökündə duran Ərdəbil şeyxləri də böyük rol oynamışlar. Təsadüfi deyildir ki, avropalı səyyahların bir çoxu bu şeyxlərin ziyarətəgahına baş çəkmişdir. Həmin müəlliflərin əsərlərində bu türbə kompleksinə ayrıca bölmələr də həsr olunmuşdur. “Azərbaycanda orta əsr dini-xatirə kompleksinin ən nadir incilərindən olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksi Şah I İsmayılın ulu babası Şeyx Səfiəddinin (1252-1335) türbəsi ətrafında meydana gəlmiş, XVI əsrdə daha da genişlənmişdir” [4, 283]. Kompleks müxtəlif təyinatlı binaların qruplaşması nəticəsində yaranmış, zəngin kitabxanaya, xeyriyyə təyinatlı tikililərə malik olmuşdur – yəni bu kompleks “yalnız dini funksiya daşımamışdır” [4, 283; 9, 15], ictimai və mədəni mərkəz olmuşdur.

XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş rus taciri Fedot Kotov da Şeyx Səfi kompleksi haqqında məlumat vermiş (F.Kotovda Şah Şəfi – red.) və bu kompleksin bir sığınacaq, xilas yeri olduğunu da qeyd etmişdir: “Bir qatil, quldur, borelu və ya böyük bir bədbəxtlikdən və ölümdən qaçan şəxslər bura gəlsələr, əlləri ilə zəncirdən tutub öpsələr, bundan sonra monastıra (məqbərəyə - red.) sığınır və qorxmurlar. Heç kim, hətta şahın özü belə onları edam etmir”. Kotov yazısına belə davam edir: “Elə olur ki, günahkarlar monastırdan (məqbərədən – red.) çıxarılır, lazım olduqları adamlara verilir, lakin onlardan günahkarlara zərər verməyəcəklərinə və onları edam etməyəcəklərinə dair vəd alırlar” [3, 74]. Kotovun verdiyi məlumatlar Adam Olearinin və Yan Streysin də səyahətnaməsində öz əksini tapmışdır [6, 581-584; 11, 288].

Şeyx Səfiəddinin türbəsi və yaxud mənbələrdə daha çox “Şeyx Səfi

məzarı” kimi qeyd olunan kompleks haqqında daha çox Adam Oleari və Yan Streys bəhs etmişlər. Hər iki müəllif bu kompleksin inşası tarixi, dəfn olunmuş məşhur insanların şəxsiyyəti, abidənin memarlıq özəllikləri və təyinatı barədə dolğun məlumatlar vermişdir. Bu məlumatlar kompilyativ deyil, müəlliflərin öz müşahidələrinə əsaslanır. Adam Olearinin əsərində qeyd olunur: “Meydanın yaxınlığında, artıq bir neçə dəfə xatırladığım məzar (Olearidə: *Mesar* – red.) və yaxud Şeyx Səfinin məqbərəsi yerləşir. Kəlbəli xan bizi bir dəfə oraya aparmışdı ... Məqbərəyə giriş böyük bir binadan və dairəvi bürcdən keçir. Onun qapısı gümüşdəndir. Döşəməsi başdan-başa xalça ilə döşənmişdir. Biz burada ayaqqabılarımızı çıxarmalı olduq. Bizə dedilər ki, Şah Abbas bu məqbərəni ziyarət etmək üçün Ərdəbilə gələndə şəhərə hələ yarım mil qalmış (təxminən 1 km – red.) ayaqqabılarını çıxarmışdı... Dediym qəbrin uzunluğu 8, eni 5 futdur, qızıl və gümüş çıraqlarla bəzədilmişdir. Qəbrin hər iki tərəfində “hafızan” adlanan 12 ruhani əyləşmişdi. Qarşılarında kiçik mizlər qoyulmuşdu. Mizlərin üzərində isə perqamentdən kitablar var idi... Bu otaqdan keçənlər uzun gümüş milləri olan, arakəsmə ilə ayrılan hücrəyə daxil olurdular. Həmin otaq əla döşənmişdi. İçəridə bir pilləkən hündürlüyündə minbər var idi. O da qızıl milləri olan arakəsmə ilə əhatələnmişdi. Onun arxasında Şeyx Səfinin məzarı yerləşirdi. Bəzilərinin yazdığı kimi, bu məzar qızıldan deyil, gözəl mərmerdən idi. Hündürlüyü 3, uzunluğu 9, eni 4 fut olardı. Üzəri qırmızı məxmər örtüklə örtülmüşdü... Bu qəbirdən solda Şah İsmayılın, Şeyx Səfinin həyat yoldaşının və bəzi Səfəvi şahlarının qəbirləri yerləşirdi” [6, 587-588].

Daha sonra Adam Oleari Səfəvi sülaləsinin bu məzarlıqda dəfn olunmuş digər nümayəndələrinin də adlarını sadalamışdır:

- Şeyx Sədrəddin – Şeyx Səfinin oğlu;
- Şeyx Cüneyd – Şeyx Sədrəddinin oğlu;
- Sultan Heydər – Şeyx Cüneydin oğlu;
- Şeyx Heydər – Şeyx Sultan Heydər oğlu;
- Şah I İsmayıl – Şeyx Heydər oğlu;
- Şah I Təhmasib – Şah I İsmayılın oğlu;
- Şah II İsmayıl – Şah I Təhmasibin oğlu;
- Şah Məhəmməd Xudabəndə – Şah I Təhmasibin oğlu;
- İsmayıl Mirzə, Həmzə Mirzə, Şah I Abbas – Şah Xudabəndənin oğulları.

Bu siyahıda dəfn olunanların adlarında bir anlaşılmazlıq var. Bu isə Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydər məzarlarının Ərdəbildə deyil, Şirvanda olması ilə əlaqədardır.* Tarixdən məlumdur ki, Ərdəbil şeyxlərinin idarə etdikləri müliklər Cənubi Azərbaycanın bütün şərq hissəsini əhatə etmişdir. Ərdəbil şeyxlərinin Şirvan ərazisini də öz müliklərinə qatmaq iddiaları var idi. 1460-cı ildə Şirvanşah I Xəlilullahın Baharlı hökmdarı Cahanşahla birləşmiş qoşunları Samur çayı sahilində Ərdəbil hakiminin qoşununu darmadağın etmiş, Şeyx Cüneyd isə bu döyüşdə həlak olmuşdu. Müasir Qusar rayonunun Həzrə kəndində dəfn olun-

* Qeyd. Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydər məzarları sonralar Ərdəbilə gətirilmişdir.

muş Şeyx Cüneydin qəbri üzərində sonralar – Şah I Təhmasibin dövründə (1524-1576) məscid-məqbərə binası ucaldılmışdır [5, 54-55]. Şeyx Heydər də sələfi kimi Şirvan ərazisində, Bayandurlularla döyüslərdən birində həlak olmuş, müasir Xızı rayonunun Tıxlı kəndində müridləri tərəfindən dəfn edilmişdir. Sonralar Şah I İsmayıl Şirvan ərazisinə yürüşü zamanı atasının məzarını tapmış (müridləri bu məzarın yerini gizli saxlayırdılar – red.), üzərində türbə tikdirib orada Şıxlar kəndini saldırmış, məqbərə ziyarətgaha çevrilmişdi [5, 56]. Şeyx Cüneydin məqbərəsindən fərqli olaraq Şeyx Heydər məqbərəsi dövrümüzədək qalmamış, sonralar unudulmuşdur.

Adam Oleari Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksinin inşası tarixi ilə bağlı olaraq yazmışdır: “Şeyx Səfinin məqbərəsini oğlu Şeyx Sədrəddin inşa etdirmiş, bu məqsədlə Mədinədən memar da dəvət etmişdi. Daha sonra Şeyx Cüneyd həyati genişləndirmiş, daha bir neçə bina tikdirmişdir” [6, 590-591]. Abidənin yalnız ziyarətgah deyil, həm də elmi-mədəni mərkəz olduğu səyyahın digər məlumatından da görünür: “Biz abidəni gözə-gözə çox geniş, tağtavanlı və qızıl suyu ilə bəzək vurulmuş, məscidə oxşar salona daxil olduq... Bu salonda kitabxana yerləşirdi. Kitablara bağlı dolablarda idi, dikinə deyil, üst-üstə qoyulmuş vəziyyətdə düzülmüşdü. Bu kitabların çoxu ərəb, bəziləri isə fars və türk dillərində idi. Onların bir hissəsi perqament, digəri isə kağız üzərində çox təmiz xətlə yazılmışdı” [6, 591].

Həm Adam Oleari, həm də Yan Streys Ərdəbil haqqında qeydlərində Şeyx Səfi məqbərəsinin təsvirinin ardınca Seyid Cəbrayılın məqbərəsi haqqında bəhs etmişlər. Adam Oleari bu barədə yazmışdır: “Şeyx Səfinin atası Seyid Cəbrayılın məqbərəsi Ərdəbildən yarım mil aralıda olan Kəlhəran kəndində yerləşir. Məqbərə böyük bir bağçanın içində dairəvi bina şəklində tikilmişdir. O, rəngli şüşələri olan pəncərələrlə əhatələnmişdir. Dəmirdən çəpəri var. Qəbrin özülü o qədər dərin ki, oraya 10 pilləkən enməklə düşmək mümkündür” [6, 592-593]. Bu təsviri təkrarlamış Yan Streysin yazdıqlarından məlum olur ki, Seyid Cəbrayılın məqbərəsi də Azərbaycan əhalisinin ziyarətgah yerlərindən olmuşdur [11, 288].

Nəticə. XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanda dini vəziyyətlə, əhalinin dünya-görüşü, inancları ilə bağlı mənbə məlumatlarını ümumiləşdirsək, aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

- Bu dövrdə din Azərbaycan əhalisinin həyatında həm dünyagörüşü, həm ictimai-siyasi təsisat, həm də mədəniyyət forması kimi önəmli yer tuturdu;
- Məscidlər, pirlər, türbələr və məqbərələr yalnız ibadətqah və ziyarətgah rolunu oynamırdı. Onların təyinatı daha geniş idi. Onlar xalqın müxtəlif təbəqələrinin, xüsusilə şəhər əhalisinin toplaşma, ünsiyyət, bəzən isə müxalifətin gizli müzakirə yeri, kitabxana, elm, tədris mərkəzi olmuşdur. Həmin abidələr həm də orta əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti aydınlaşdırmağa, elmin və mədəniyyətin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir;
- İslamla sıx bağlı olmasına baxmayaraq, Azərbaycan əhalisi tolerant idi. Ölkədə məscidlərlə yanaşı, xristian və yəhudi əhalinin sərbəst etiqadı üçün

imkanlar orta əsrlər üçün görünməmiş dərəcədə geniş olmuşdur. Orta əsrlərdə tolerant mədəniyyətin mövcudluğu faktı da Azərbaycan xalqının mədəni toplum kimi zəngin ənənələrə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Изд. 6-е, стереотипное. - Москва: Русский язык, - 1985. - 944 с
2. Насијева F. Bibliografiya. - Bakı: Nərgiz, - 2013. - 138 s.
3. Котов Ф. Хождение купца Федота Котова в Персию. - Москва: Восточная Литература, - 1958. - 109 s.
4. Qasimov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. - Bakı: Aspoliqraf, - 2008. - 448 s.
5. Nemət M. Azərbaycanda pirlər (sosial-ideoloji və iqtisadi-siyasi mərkəzlər). - Bakı: Azərnəşr, - 1992. - 104 s
6. Подробное описание путешествия Гольштинского Посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Перевел с немецкого языка П.Барсов. Изд. Императорского Общества истории и древностей России при Московском Университете. – Москва: Университетская типография, - 1870. - 1070 с.
7. Путешественники об Азербайджане / Под ред. Э.М.Шахмалиева. Составитель З.И.Ямпольский. Т.1. - Баку: АН. Азерб. ССР, - 1961. - 497 s.
8. Путешествие в Тану Иосафата Барбаро, венецианского дворянина. Перевод с итальянского. БИПР, Т.1. - СПб.: 1836, - 156 s.
9. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. - Баку: АН Азерб. ССР, - 1964. - 255 с.
10. Seyyahların Gözüylə Sultanlar ve Savaşlar. - İstanbul: Yeditepe Yayınevi, - 2006. - 246 s.
11. Стрейс Я.Я. Три путешествия / Перевод Э.Бородиной. - Москва: Соцэкгиз, - 1935. - 383 с.
12. Шарден Ж. Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг.//Перевод Е.В. Бахутовой и Д.П. Косовича (Из журнала "Кавказский вестник" за 1900 и 1901 гг.). - Тифлис: Скоропечатня М. Мартиросянца, - 1902. - 301 с.
13. Тектандер Г. Путешествие в Персию через Московию. пер. А.И.Станкевича. - Москва: Директ-Медиа, - 2010. - 108 с

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЕВРОПЕЙСКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ О ВЕРОВАНИЯХ, МЕЧЕТЯХ И ПИРАХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Саяд Ч.МЕХТИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сведения западноевропейских путешественников, посетивших Азербайджан в средние века, о религиозном мировоззрении, мечетях, гробницах и святилищах азербайджанского народа. Религиозное поклонение азербайджанцев, важное место Ислама в азербайджанском обществе, и тот факт, что святыни и усыпальницы выполняли не только роль святынь, но и являлись собирательными, коммуникативными, библиотечными, научными и образовательными центрами не ускользнул от внимания европейских путешественников. В статье объективно анализируется информация путешественников Адама Олеария, Яна Стрейса, Жана Шардена, Жана-Батиста Тавернье и Георга Тектандера.

Ключевые слова: путешественники, мечети, святыни, святилище шейха Сафи, святыня Дири Баба.

MEDIEVAL EUROPEAN TRAVELERS ON THE BELIEFS, MOSQUES AND SHRINES OF AZERBAIJANI PEOPLE

Sayad Ch. MEHTIZADE

SUMMARY

This article discusses the information written by Western European travelers who visited Azerbaijan in the Middle Ages, about the religious outlook of the Azerbaijani people, their mosques, mauseleums, shrines. The prayers of Azerbaijanis, the important place of Islam in Azerbaijani society, the fact that shrines did not only play the role of a shrine, but also they were a spot for gathering, communication, library, science and education center, did not escape the attention of European travelers. The article objectively analyzes the records in the travelogues of Adam Olearius, Jan Struys, Jean Chardin, Jean-Baptiste Tavernier and Georg Tectander.

Keywords: travelers, mosques, shrines, the mauseleum of Sheikh Safi, the shrine of Diri Baba.

UOT 94; 94"19/...

**TÜRKİYƏ-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN GƏLƏCƏYİNİN
FORMALAŞMASINDA RETROSPEKTİV AMİLLƏRİN ROLU****Elgün S.QƏHRƏMANOV***

Türkiyə-Rusiya əlaqələrinin 500 illik tarixi boyunca qarşılıqlı müharibə, sülh, ittifaq və əməkdaşlıq dövrləri bir-birini izləmişdir. Bu münasibətlərdə azbilinən tərəflərindən biri olan tarixi mirasın, bu dövlətlərin xarici siyasət kurslarında yeri və rolunun tədqiq edilməsidir. Türkiyə və Rusiya bir Avrasiya ölkəsidir. Həm avropalı, həm də asiyalı kimliklərinə sahibdirlər. Fərqli iki imperiyanın varisi sayılan hər iki ölkə oxşar təcrübələr yaşamış və oxşar dövrlərdən keçmişdir. Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin gələcəyinin müəyyənləşdirilməsində, bu münasibətlərin tarixi ilə bağlı olan tədqiqatların araşdırılması və təhlil edilməsi olduqca vacibdir.

Açar sözlər: Türkiyə-Rusiya əlaqələri, tarixi miras, Soyuq müharibə.

Giriş. Qlobal güc balansının transformasiya olduğu bir dövrdə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərin dinamikasını XIX əsrdə olduğu kimi, təşkilatlanmamış, ani manevrlərlə dəyişən bilən iki tərəfli ittifaqlar sistemi müəyyənləşdirir. Rusiya Federasiyası ilə Türkiyə Respublikası arasında münasibətlər dəyişkən, mürəkkəb və yüksək risklərə malikdir. Son illərdə Moskva və Ankara arasında gərginliklər o həddə çatmışdır ki, müharibə ehtimalı mümkün görünürdü. Digər ayrı-ayrı vaxtlarda bu iki dövlət elə yaxın görünürdü ki, Türkiyənin NATO-dan çıxması və Rusiya ilə mütəffiqliyi ağılsız hesab edilmirdi. Hansı istiqamət tutduqlarından asılı olmayaraq, Moskva və Ankara arasında əlaqələrin regionun, Atlantik okeanından Orta Asiyaya, Arktikadan Aralıq dənizinə qədər olan regionun geosiyasi, hərbi və iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcək. Çox vaxt bir ay ərzində bu münasibətlər əməkdaşlıq və qarşılıqlı arasında sürətlə hərəkət edir. Moskva və Ankara arasında əlaqələrin dinamikliyi və mürəkkəbliyi, çeviklik və kompromisə getmək bacarığı tələb edir. Belə ki, bir sahədə əməkdaşlıq edərək, digərində rəqabət halında olsunlar. İki ölkə arasında yaranan gərginlik və ardınca qurulan əməkdaşlıq təkcə beynəlxalq münasibətlərin strukturu ilə bağlı olduğu qədər,

* *Bakı Dövlət Universitetinin Erməni Araşdırmaları və Təlim Mərkəzinin elmi sektorunun müdiri; elgunqahramanov@bsu.edu.az;
ORCID ID: 0000-0002-5646-5865*

iki ölkənin eyni vaxtda ziddiyyətli (eyni regiona nüfuz etmək istəyinə görə) və ümumi (Qərbi balanslaşdırmaq səbəbindən) maraqları ilə bağlıdır. Beş əsrlik tarixə malik olan Türkiyə-Rusiya əlaqələrində Qərbin müəyyənədicisi vəziyyətinin olmasını deməliyik. Ankara-Moskva xəttinin gələcəyi ilə bağlı əsaslı təhlil və proqnoz vermək üçün Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin tarixi əlaqələrinin xüsusiyyətlərinə baxmaq lazımdır. Bütün bu səbəblərə görə, Rusiya-Türkiyə əlaqələri ciddi elmi araşdırmaya layıqdır.

Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin keçilən tarixi yoldan asılılıq aspektləri. Türkiyə-Rusiya əlaqələrinin formalaşmasında və inkişafında sözsüz ki, tarixin inkişaf dinamikasının rolu danılmazdır. Bu çərçivədə ikili münasibətlərdə deyiləcək ilk məsələ, əlaqələrdə keçmişdən qaynaqlanan yüksəliş və enişlərlə bağlı məsələlərdir. Türkiyə-Rusiya münasibətlərindəki qeyri-sabitliyin altında yatan başlıca səbəbləri aşağıdakı kimi qeyd etmək lazımdır:

- Hər iki dövlətin imperatorluq keçmişi və bu prosesdə çatdıqları təbii sərhədləri və bunun zaman kəsiyində birinin lehinə, digərinin əleyhinə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Hal-hazırda da eyni vaxtlarda dönüş yaşayan bu iki regional güc tarixi təcrübə və taktiki əməkdaşlığın əhəmiyyətini dərk etməkdədirlər.

- Ortaq tarixi mirasın bölüşdürülməsi və liderlik problemi; Bizans və Qızıl Ordu mirasları üzərində inşa edilən imperatorluq və bu miras uğrunda davamlı xarakter alan mübarizə (III Roma nəzəriyyəsi təmsalında); Buna oxşar mübarizənin ilk işarələrini, biz bu iki dövlət arasında Avrasiyada güc qarşıdurmasını göstərə bilərik.

- Qərb faktoru; Türk və slavyan irqlərinin Qərb tərəfindən bir yad element kimi Avropadan kənar tutulması, hər iki ölkənin Qərblə olan əlaqələrində qeyri-müəyyən bir vəziyyəti ortaya çıxarmışdır. Qərbin bu iki ölkəyə qarşı məsafəli davranışı onların bir-birinə rahat yaxınlaşmasına şərait yaratmışdır.

- Ortaq təhdid qavrayışların və orta qəbhlə ölkəsi olmaları; Tarixi baxımdan bunun çox misalına rast gəlməsək də, bunun ən konkret misalları arasında Rusiyada vətəndaş müharibəsi və Türkiyədə Milli İstiqlal mübarizəsi illərində hər iki dövlətin imperializm təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmaları və bu təhdidlər qarşısında əməkdaşlıq edərək bunun öhdəsindən gəlmələridir. İngilislərin o illərdə Qafqaz səddi layihəsinə qarşı günümüzdə oxşarlığı ABŞ-a qarşı həyata keçirilməsidir.

- Ortaq bir ideologiyanın inkişaf etdirilməməsi; Milli İstiqlal dövründən sonra da, orta q təhdid anlayışlarına və maraqlar çərçivəsində yaradılan əməkdaşlıq prosesi, orta q bir ideoloji strukturun yaradılmaması; Buna görə də, dostluq və əməkdaşlıq prosesinin lider əsaslı, dövrü təsirləri özündə ehtiva edən və strukturlaşmamış mahiyyətə keçə bilməmişdir. İkili münasibətlərin qarşısındakı ən əsas problemlər qeyd etdiyimiz məsələlərdir.

- Etibar, güvən məsələsi; Bütün bunlarla yanaşı və bütün xoşməramlı təşəbbüslərə baxmayaraq, hələ də keçilməz bir "güvən" problemi qalmaqdadır. Rusiya nöqtəyi-nəzərində Türkiyə bir NATO ölkəsi olaraq üzvlüyünü davam

etdirdiyi zamanda şübhə duyulan bir ölkə olmağa davam edəcəkdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milli kimliklərin formalaşması bu iki dövlətin maraqlarını müəyyən edən başlıca amillərdən biridir. Maraqlıdır ki, bu formalaşma prosesi qarşılıqlı əlaqə çərçivəsində həyata keçmişdir. Son üç əsrdə bu iki dövlətin Qərblə münasibətlərində ortaya çıxan güc itkisi və bunun doğurduğu etimadsızlıq mühiti bu ölkələrin kimlik ifadələrinə hopmuşdur. Qərbə qarşı bu dərin şübhənin və bu şübhələrin izlərinin milli kimlikdə möhkəm yer alması iki ölkənin həm əməkdaşlığının, həm də rəqabətinin açarı ola bilərdi. Əslində Rusiya ilə Türkiyə arasındakı tarixi əlaqələrin davamlılığını simvollaşdıran və bu münasibətlərlə bağlı münaqişə fenomeni qədər, yaxınlaşma və əməkdaşlıq dövrlərini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu səbəbdən bu iki ölkə arasındakı tarixi əlaqələri qiymətləndirərkən, rəqabət və ortaq fəaliyyət dialektik bir əlaqə olaraq tədqiq edilməlidir. Rusiya ilə Türkiyə arasında tərəflərdən birinin mütləq qazancı, digərinin mütləq məğlubiyyəti olduğu dövrlər qədər, həmçinin iki ölkənin bir-birinə yaxınlaşdığı və birgə hərəkət etdiyi dövrlərdə hansı dinamikanın həlledici olduğunu ortaya çıxartmaq, iki ölkə arasında mövcud münasibətləri anlamaq və gələcəyə dair proqnozlar vermək üçün zəmin yaradır [6,89].

Soyuq müharibə dövrünün ikili münasibətlərə hansı təsirləri olmuşdur? Həmin dövrün əsas xətlərini incələdikdə, qarşımıza bu xüsusiyyətlərin çıxdığını görə bilərik:

- Münasibətlərin kövrəkliyini və tarixi mənada bəzi mənfi tələblərin və təsbitlərin hələ də şüur altında öz yerlərini qoruyub saxladığını göstərmişdir.

- Tərəflərin bəzi səhvləri ilə əlaqələrdə ortaya çıxan ciddi itkilərin və bunun düzəldilməsi üçün zamana ehtiyacın olduğunu və bu çərçivədə hər iki ölkənin güc və zaman itirdiyi üzə çıxmışdır.

- Türkiyənin iqtisadi və siyasi məsələlərlə bağlı çətin zamanlarında, Qərbin Türkiyəni öz maraqları kontekstində öz istəklərini qəbul etdirməyə çalışdığını, Rusiyanın isə Qərbə nisbətən dost ölkə olaraq qarşılıqlı faydaya əsaslanan münasibətlər qurduğunu görürük.

- Rusiya Türkiyənin milli və müstəqil bir siyasət yürütməsi baxımından, soyuq müharibənin iki qütblü reallığına və Türkiyənin bir NATO ölkəsi olmasına baxmayaraq, onu bir balans ünsürü olaraq ön plana çıxartmışdır.

- Bu çərçivədə Türkiyə-Qərb münasibətlərində yaşanan Kipr və başqa problemlərdə Rusiya ənənəvi dostluğuna ehtiyac duyulan bir ölkə olaraq, Türkiyə xarici siyasətində çox istiqamətli axtarışlarındakı yerini tutmuşdur.

- Ön plana çıxarılmayan digər məsələlər, Rusiyanın Qərbə nəzərən Türkiyənin sənayeləşməsinə strateji sektorlar çərçivəsində də töhfə verməsi, hətta texnoloji transferlər də etməsidir.

- Soyuq müharibə dövrünün, günümüzdəki əlaqələri və gələcəyi baxımından, İkinci Dünya müharibəsindəki səhvlərini yenidən təkrarlanmaması və yeni gələcək üçün infrastrukturun yaradılmasını iddia etmək olar [7,256].

Münasibətlərin ikitərəfli geosiyasi konteksti. Bu çərçivədə Soyuq mü-

haribədən sonra ilk dövrdə rəqabət prosesinə səhnə olan Türkiyə və Rusiyanın bunu çox sürətli bir şəkildə həll etməsinin səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz dövrü keçməsi ilə əlaqəlidir. Bu səbəbdən 2000-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq münasibətlərdə yeni bir dönəmin başlanğıcına qədəm qoyuldu. Türkiyə də qonşu dövlətlərlə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını və qonşularla problemlərinin həllini nəzərdə tutan xarici siyasət kursu başlatmış oldu. Hər iki ölkənin qonşularına və dolayısıyla bir-birilərinə əhəmiyyət verməyə başlaması, Türkiyə-Rusiya dialoqunun yeni bir mərhələyə keçməsinə təmin etmişdir. Yenə tarixdə olduğu kimi Qərb bu iki dövlətə olan baxışları və onlara yeni bir rol biçməsindən narazı qalmışdılar. Qərbin Moskvaya daha çox “neft və qaz dolduran stansiya” gözüylə baxmasına etiraz edən Rusiya onlarla olan münasibətlərə yenidən baxmaq istəyir. Türkiyə isə ABŞ və AB-nin Qərbin Yaxın və Orta Şərq və Əfqanıstan kimi coğrafiyalara dair siyasətində ondan yalnız “körpü” kimi istifadə edilməsindən narazıdır. Moskva və Ankaranın yaxınlaşmasının ikinci önəmli səbəbi isə beynəlxalq münasibətlərdə baş verən hadisələrdir. Enerji resursları sayəsində iqtisadi vəziyyətini düzəldən Moskva aktiv bir xarici siyasət həyata keçirməyə başlamışdır. 2007-ci ilin fevral ayında Putinin məhşur “Münhen çıxışı” ABŞ-la yeni bir soyuq müharibəni başlatmışdır. Türkiyə, Qərbin Yaxın və Orta Şərq siyasətində daha çox, “sərt güc”dən istifadə etməsi və o cümlədən Qərbin Türkiyəyə olan baxışlarında tarixi izlərin qalması münasibətlərə təsir etmişdi. Avrasiyanın bu iki vacib ölkəsinin Qərb ilə münasibətlərindəki soyuqluq, həm Rusiya tərəfinin, həm də Türkiyə tərəfinin ittifaqa bağlı olan tezisləri artırmağa başladı. XXI əsrin əvvəllərində Avrasiya coğrafiyasının geosiyasi əhəmiyyətinin artması, bu bölgənin iki əhəmiyyətli ölkəsinin əməkdaşlığının əlaqələndirilməsini daha da artırırdı.

Soyuq müharibədən sonra bəzi analitiklər Türkiyə-Rusiya tərəfdaşlığının dinamikasının izah edilməsi üçün üç əsas model göstərirlər: enerji siyasətlərində orta q maraqlar, Qərbdən narazılıq və son prezidentlər arasında mövcud olan şəxsi əlaqələr [5,14]. Diqqət etsək, XX əsrin 20-ci illərində bu iki dövlətin əməkdaşlığının başlanğıcında son iki model əsas faktorlar kimi ön plana çıxmışdır. Təbii ki, hər üç model inandırıcı görünür, çünki hər üçü Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin mühüm xüsusiyyətlərinə toxunur. Lakin onların heç biri tərəfdaşlığın spesifik aspektlərindən kənara çıxaraq, bu münasibətlərin arxasında duran real hərəkətverici qüvvəyə keçmir. Yəni kritik məqamlarda qərarvericilərin arasında strateji baxımından əlaqələndirmə demək olar ki, yoxdur. Türkiyə-Rusiya arasındakı siyasi əlaqələrin inkişafı, iqtisadi əlaqələri ilə mütənəsiblik təşkil etməkdədir. Bəzən şəxsi liderlər arasında olan xüsusi əlaqələr də çıxan böhranların qarşısını ala bilmir. (2015-ci il Suriya böhranı, “Su-24 böhranı”). Türkiyə və Rusiya prezidentlərinin arasında şəxsi münasibətlərin keyfiyyəti ikinci plandadır. İki ölkənin əməkdaşlıqdan nə qazanacağı daha mühümdür. Burada əsas iki məsələ rol oynayır. Birincisi, Rusiya və Türkiyə özləri bilavasitə təhlükəsizlik maraqlarının həyata keçirilməsində bir-birini dəstəkləyir. İkincisi, ümumi strateji layihələr üzərində birgə əməkdaşlıq edilməsidir.

Yaxın tarixin iki dövrü Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin yüksək məqamları kimi qiymətləndirilir: 1920-ci illərdə Lenin və Mustafa Kamalın dövründə “səmimi dostluq” və 2000-ci illərdəki “qızıl dostluq onilliyi.” Atatürkün dediyi kimi, 1921-ci ildə Sovet Rusiyası Türkiyə Böyük Millət Məclisini qanunverici orqan kimi “bir anda” tanıyan ilk dövlət oldu. 1920-ci illərin Türkiyə-Sovet dostluğu belə bir fikir üzərində qurulmuşdur ki, əzəli rəqabət bütünlüklə Rusiya çarlarının və Osmanlı sultanlarının imperiya ambisiyalarının nəticəsi idi. Beləliklə, XX əsrin birinci yarısında Türkiyədə Rusiyanın bir neçə fərqli obrazı var idi: 1919-cu ilə qədər “Rəqib çar Rusiyası”; 1920-1945-ci illərdə “SSRİ-səmimi dost”; 1945-ci ildən sonra isə “SSRİ, Çar ekspansionisti” kimi görünürdü. Türkiyə tarixşünaslığında 1945-ci il “Stalinin tələbləri”, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin Qərbdə doğru istiqamətlənməsinin əsas səbəbi hesab etmək olar. Bununla yanaşı, bu səbəbə qarşı iki fərqli fərziyyəyə də ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Birincisi, “sovet tələbləri” əslində heç də təhdid deyildi. Türkiyənin qalib Sovet İttifaqı ilə əməkdaşlığının davam etdirilməsi üçün ödəyəcəyi bir “haqq” idi. İkincisi isə, Türkiyənin daxili müxalifətini yatırtmaq üçün və o cümlədən ikinci dünya müharibəsindən sonra, Türkiyənin beynəlxalq təcriddən xilas edilməsi üçün Qərbdə doğru açılmaq vacib hesab olunurdu. Soyuq müharibə illərində Türkiyə hökumətinin Qərb blokunun tərəfinə keçməklə bağlı strateji qərar versə də, Türkiyə-Rusiya əlaqələri tam olaraq qırılmamışdı. Türkiyə Stalinin dəfni üçün, Moskvaya rəsmi nümayəndə göndərən yeganə qeyri-sovet blok ölkəsi idi. Bildiyimiz kimi, XX əsrin 60-70-ci illərində Türkiyədə polad, alüminium, neft-emalı zavodları sovetlərin dəstəyi ilə açılmışdı. Dolayısı ilə, bu illərdə Türkiyənin sənayeləşməsində sovet izlərini açıq-aşkar görmək mümkündür.

Türkiyə-Rusiya enerji əlaqələrinin kökləri Soyuq müharibə dövrünə təsadüf edir. 1984-cü ildə Türkiyə-Sovet İttifaqı arasında ilk qaz müqaviləsi imzalandı. Soyuq müharibədən sonrakı ilk onillikdə isə Türkiyə-Rusiya münasibətlərində yaranan, “soyuq sülhün” əsasında iki amil rol oynayırdı. Birincisi, pantürkizm ideyası Rusiyanı narahat etməyə başlamışdır. Keçmiş sovet dünyasında yaranmış hakimiyyət boşluğunu doldurmaq üçün, Türkiyə türk dövlətləri ilə (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan) əlaqələri gücləndirməyə başlamışdı. Rusiyanı, Türkiyə ambisiyaları deyil, Qərbin si-farişlərini yerinə yetirməsi düşüncəsi narahat edirdi. Bir sıra mənbələr “Adriatikdən Çin Səddinə qədər türk dünyası” ideyasını Türkiyə rəhbərliyinə deyil, ABŞ diplomatı Henri Kissencerə bağlayırlar. [3] Lakin pantürkist ideyası Türkiyənin məhdud diplomatiyası və türk dövlətlərinin özlərinin istəksizliyi səbəbindən qısamüddətli olacaqdı.

İkincisi isə, Türkiyə-Rusiya əlaqələrində 1990-ci illərin ortalarında hər iki ölkədə baş verən daxili proseslərlə bağlı idi. Türkiyənin Birinci Rusiya-Çeçenistan müharibəsində çeçenlərə silah və maddi olaraq dəstəkləməsi və Moskvanın PKK-ya verdiyi siyasi dəstək bu əlaqələrdə inamsızlıq mühitini dərinləşdirirdi. Hətta PKK lideri Abdullah Öcalan Rusiyanın dəstəyinə olan ümidlərini

açıq-aşkar ifadə etmişdi: “*Zamanında Rusiya, Türkiyə cumhuriyyətinin yaradılmasına kömək etdiyi kimi, indi müstəqil kürd dövlətinin yaradılmasına eyni dəstəyi versin.*” [4, 211] 1999-cu ildə Bülent Ecevitin Moskvaya səfəri zamanı, hər iki dövlət qarşılıqlı olaraq, çəçen və kürd məsələlərini bir-birinin daxili işi kimi qəbul etməyi razılaşdılar.

Qarşılıqlı olaraq mübahisəli məsələləri həll etdikdən sonra Türkiyə və Rusiya “dostluğunun qızıl onilliyi”nə doğru addımlar atıldı. 2001-ci il Xarici işlər nazirləri İsmayıl Cem və İqor İvanov Avrasiyada əməkdaşlıq üçün birgə fəaliyyət planı imzaladılar. Ardınca Putinin 2004-cü ilin dekabrında Türkiyəyə səfəri münasibətlərdə ciddi əməkdaşlıqların qurulması ilə bağlı mesajlar verdi. 2010-cu ilə qədər isə Türkiyə və Rusiya arasında yeganə institutsional əlaqə 1992-ci ildə yaradılmış Birgə İqtisadi Komissiya idi. 2010-cü ilin mayında iki ölkənin qərarvericiləri səviyyəsində ikitərəfli koordinasiya mexanizmi olan Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurası yaradıldı. “Dostluğun qızıl onilliyin”nin digər diqqətəlayiq hadisələri qarşılıqlı vizaların aradan götürülməsi və Türkiyənin Mersin vilayətində Akkuyu AES-nin tikintisi ilə bağlı razılaşmalar idi [1,21]. Ümumiyyətlə, Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin mərkəzi xüsusiyyəti hər iki dövlətin bu əlaqələri bölmək bacarığıdır. Bu fərziyyənin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, çiçəklənən iqtisadi münasibətləri, geosiyasi uyğunsuzluqlardan ayrı saxlanılmasıdır. Başqa sözlə, Türkiyə və Rusiya hakimiyyəti iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməklə yanaşı, fikir ayrılıqları olan məsələlərə məhəl qoymamağa razıdır. Bunu açıq bir şəkildə, 2015-ci il 24 noyabrda baş vermiş “Su-24 təyyarə” böhranı ilə gördük.

İki ölkə arasında əməkdaşlıq o zaman paradoksal görünür ki, onların münasibətləri keçmiş rəqabət fonunda nəzərdən keçirilir və davamlı münasibətlər üçün etimad mühitinin yaranmasını şərtləndirir. Türkiyə və Rusiyanın etimad əlaqəsi olmadan əməkdaşlıq edə bilməsi inam faktorunun nə qədər qiymətləndirildiyini göstərir.

2000-ci illərin əvvəllərində Türkiyə-Rusiya münasibətlərində ən əhəmiyyətli hadisələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- Avrasiyada Əməkdaşlıq və Fəaliyyət planı (2001);
- Mavi Axın qaz kəməri ilə bağlı əməkdaşlıq;
- İraqın işğalı və Böyük Orta Şərq Layihəsi qarşısında ortaq baxış və bu çərçivədə İran, Suriya və Livan məsələsində yaranmış əməkdaşlıq;
- Rusiya-Gürcüstan arasında baş verən beş günlük müharibədə Türkiyənin bir NATO üzv ölkəsi olmasına baxmayaraq aktiv tərəfsiz bir dövlət olaraq qalması;
- Yeni Strateji Planlama (2010) və Türkiyə-Rusiya münasibətlərində strateji ortaqlıq axtarıqlarının inkişaf etdirilməsi.

Bütün bunlara baxmayaraq orta perspektivdə Türkiyə-Rusiya münasibətləri baxımından qeyri-müəyyənliyini qoruyan və potensial təhlükələrin olduğunu qeyd etməliyik.

- Qarabağ məsələsində bu iki dövlətin əməkdaşlığı nəticəsində Azərbaycan

öz torpaqlarını Ermənistanın işğalından azad etdi. Lakin bu problemlə bağlı hələ də qeyri-müəyyənliyin qalması, Rusiya sülhməramlılarının Qarabağdakı davranışları bu ikili münasibətlərdə gərginliyin yaranmasına şərait yarada bilər [8,97].

- Rusiyanın Krımı işğal etməsi və Şərqi Ukraynadakı davranışları dövlətlərarası münasibətlərdə soyuq mühitinin yaranmasına təsiredici olduğunu düşünmək olar.

- Şimalı Qafqazda yaşanıla biləcək hər hansı qarşıdurmalar və bunun hər iki ölkənin cəmiyyətində yarada biləcəyi təsirlərin mümkün olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

- Mərkəzi Asiya regionunda Türkiyənin daha təsirli siyasət həyata keçirməsi və Türk Dövlətlər Təşkilatının yaradılması kontekstində Rusiyanın buna verəcəyi reaksiyaları demək olar.

- Orta Şərq və Xəzər dənizinin hövzəsində enerji layihələrinin istiqamətləri və bunun iki ölkənin geosiyasi qarşıdurmasına münbit şərait yarada bilər.

Digər tərəfdən bu cür hadisələrlə münasibətlərdə risk yarada bilməsinə baxmayaraq, Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin əsas hədəfləri və potensialı baxımından bunların öhdəsindən gələ biləcəyi problemlərdir. Əsas olan, iki ölkənin idarəçilərinin qarşılıqlı fikir mübadiləsi çərçivəsində əlaqələri davam etdirməsidir. Bilinməlidir ki, Türkiyə və Rusiya, XXI əsrdə də bir-birini tamamlayan iki regional gücdür. Vacib olan isə Yeni Böyük Oyunda bu iki gücün ortaq bir hərəkət sahəsini yaratmasıdır. Bu çərçivədə qlobal güclərin Avrasiyada rəqabəti nəticəsində ortaya çıxan yeni qarşıdurma və qeyri-sabitlik sahələrində Ankara və Moskvanın əməkdaşlığı olduqca vacibdir [2,593].

- Regionda güc boşluğunu doldurmaq və bu kontekstdə regional əməkdaşlığı dərinləşdirmək və genişləndirmək baxımından, slavyan-türk-müsəlman xalqları üçün yeni prosesin qarşısını açacaqdır. Bu həm də tarixə olan baxışı dəyişəcəkdir.

- Enerji və enerji təhlükəsizliyinin faktoru Türkiyə və Rusiyanı Qərb qarşısında gücləndirəcək ən təsirli vasitələrdir.

- Türkiyə-Rusiya əməkdaşlığı, çoxqütblü dünya axtarışında təsirli bir əməkdaşlıq modeli olaraq, Qərb qarşısında daha qalıcı bir vəziyyəti yaradacaqdır və regional inteqrasiyanı sürətləndirə bilər. Bu çərçivədə Türkiyə və Rusiyanın, Avropa Birliyinin Almaniya və Fransası olması mümkündür.

- Türkiyə-Rusiya əməkdaşlığı və regionda yaradılacaq bir “regional birlik”, Qərb və Çin arasında güclü bir bufer bölgə mənasına gələ bilər. Bu həm Avrasiya regionunda, həm də, qlobal ölçüdə sülh və sabitliyin təmin edilməsi məsələsində vacib bir addım olacaqdır. Yüksələn Çin və dünyada yaratdığı təhdidlərin bu cür əməkdaşlığı qaçınılmazdır.

Nəticə. Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin tarixinə birmənalı baxışın olmamasının səbəbləri təbii ki, müxtəlifdir. Lakin tarixləri müharibələrlə zəngin olan bu iki dövlətin münasibətlərində onları bir arada tutmağı bacaran tarixi kimliklərin oxşarlığı olmuşdur. Hal-hazırkı vəziyyətdə sual ortaya çıxır ki, Ru-

siya Qərb qarşısında niyə görə Türkiyəni yanında görmək istəyir? Təbii ki, bütün geosiyasi, geoiqtisadi təsirlərlə yanaşı, milli kimliklərin formalaşmasında oxşarlıqların olması və tarixi irsin qiymətləndirilməsində bu iki dövlətin həssas yanaşması ilə də bağlıdır. Lakin bu günlərdə daha çox dövrü hadisələrin bir nəticəsi olaraq, “məcburi bir əməkdaşlıq”[6,94] kontekstində ortaya çıxan bu yeni prosesin könüllü bir birliyin yaranmasını şərtləndirən amillərin ortaya çıxması sürətlənməlidir. Bu istiqamətdə edilməsi lazım olanları bu şəkildə qeyd etmək olar:

- Bölgədə sabitlik və əməkdaşlığın təmin edilməsi və regiondan xarici güclərin çıxarılmasını təmin etmək, “təşviqedic” təsirli siyasətləri mərhələli bir şəkildə həyata keçirmək;

- İqtisadi-ticarət, sosial-mədəni əməkdaşlıq proseslərinin institusional dərinliyə malik olması və bu çərçivədə dəstəklərin təmin edilməsi;

- Qarşılıqlı güvən probleminin aradan götürülməsi məsələsində iki tərəf arasında qarşılıqlı asılılıq və maraq əlaqəsinin inkişaf etdirilməsi;

- Avrasiyaçılıq siyasi ideologiyasından başqa, fərqli və yeni ortaq bir ideologiyanın inkişaf etdirilməsi;

- Münasibətlərin təşkilatlanması baxımından əsaslı addımlar atılması;

- Siyasi iradələrin aldığı qərarlar, məhsuldar və davamlı xarakterə malik mexanizmlərin yaradılması;

- Bu kontekstdə Türkiyə-Rusiya institutları və mərkəzləri yaradılmalıdır.

Son olaraq, Rusiya-Qərb münasibətlərində hazırkı soyuq münasibətlərə gəlincə, Türkiyə-Rusiya əməkdaşlığından alınacaq dərs odur ki, ikitərəfli əlaqələrin ən vacib aspekti, onların gələcəyə baxmaq qabiliyyətidir. Məhz qarşılıqlı faydaya əsaslanan əməkdaşlıq perspektivi Rusiya və Türkiyəni fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmağa inandırır. Ola bilər ki, Rusiya ilə Qərb münasibətlərindəki böhran gələcəyə ortaq və qarşılıqlı faydalı baxışın olmamasından irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tarık Oghuzlu. “Turkey and the West: Geopolitical Shifts in the AK Party Era”, in Turkey’s Pivot to Eurasia. Geopolitics and Foreign Policy in a Changing World Order: Rethinking Asia and International Relations, ed. Emre Erşen and Seçkin Köstem (Abingdon: Routledge, 2019), p.15–30.
2. Bill Park. Turkey’s Isolated Stance: An Ally No More, or Just the Usual Turbulence? // International Affairs 91, no. 3 (2015): p. 581–600.
3. Güven Sak. “From the Adriatic Sea to the Great Wall of China”, Hurriyet Daily News (online), 12 August 2017, <https://www.hurriyetdailynews.com/opinion/guven-sak/from-the-adriatic-sea-to-the-great-wall-of-china-116644>. Müraciət tarixi: 04.03.2022
4. Robert Olson, “Turkish and Russian Foreign Policies, 1991–1997: The Kurdish and Chechnya Questions”/ Journal of Muslim Minority Affairs 18, no. 2 (1998): p.209– 218
5. İsaçenko D. Turkey and Russia The logic of Conflictual cooperation /SWP Research Paper – October 7, 2021-Berlin p.7-34.
6. Seyfettin M.E. Tükiye -Rusya ilişkilerinin geleceğinde tarihsel kodlar ve Soyuq savaş faktörü / Atatürk Araştırma Merkezi, Soğuk Savaştan günümüze türk-rus ilişkileri II Çalıştay bildirimleri-St.Petersburg.-28-29 Eylül,2010. s.87-95

7. Qəhrəmanov E.S. Keçilmiş tarixi yoldan asılılıq kontekstində Rusiya-Türkiyə əlaqələrinə ümumi bir baxış //İstanbul: Social Science Development journal, Volume:5, issue 22, 2020. - s.253-262.
8. Qəhrəmanov E.S. Türkiyə-Rusiya münasibətlərindəki dəyişikliklərin İkinci Qarabağ müharibəsindəki əksətmələrinə ümumi bir baxış // Bakı Avrasiya Universiteti elmi-nəzəri jurnal-Sivilizasiya, cild10, № 2, - Bakı, 2021,– s.96-102.

РОЛЬ РЕТРОСПЕКТИВНЫХ ФАКТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ БУДУЩЕГО ТУРЕЦКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Эльгюн С.ГАХРАМАНОВ

РЕЗЮМЕ

На протяжении 500-летней истории турецко-российских отношений периоды конфронтации, войны, мира, союзы и сотрудничества сменяли друг друга. Одним из слабых мест в этих отношениях является изучение исторического наследия, места и роли этих стран во внешней политике. Турция и Россия – евразийские страны. Они имеют как европейскую, так и азиатскую идентичность. Считаясь преемниками двух разных империй, оба государства пережили схожий опыт и прошли через схожие периоды. При определении будущего турецко-российских отношений, важно изучать и анализировать исследования, непременно связанные с историей этих отношений.

Ключевые слова: Турецко-российские отношения, историческое наследие, Холодная война.

THE ROLE OF RETROSPECTIVE FACTORS IN SHAPING THE FUTURE OF TURKISH-RUSSIAN RELATIONS

Elgun S.GAHRAMANOV

SUMMARY

Throughout the 500-year history of Turkish-Russian relations, periods of confrontation, war, peace, alliance and cooperation have followed one another. One of the weak points in these relations is the study of the historical heritage, the place and role of these countries in foreign policy. Turkey and Russia are one Eurasian country. They have both European and Asian identities. Being the successors of two different empires, both fathers had similar experiences and went through similar periods. In determining the future of Turkish-Russian relations, it is important to study and analyze research on the history of these relations.

Keywords: Turkish-Russian relations, historical heritage, Cold War.

UOT 94 (479.24)

**QACARLAR İRANI İLƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
ARASINDA DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİN
QURULMASI TARİXİNDƏN****Sevinc C.MƏMMƏDOVA***

Məqalə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) ilə Qacarlar İranı arasında diplomatik münasibətlərin qurulması tarixinə həsr olunub. Öz müstəqilliyini elan etdiyi ilk gündən AXC-nin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dünya dövlətləri tərəfindən müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaq idi. Bu məsələdə qonşu dövlətlərlə, o cümlədən Qacar İranı ilə siyasi diplomatik əlaqələr qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Lakin İran Cənubi Qafqazda Azərbaycan adında dövlətin yaranmasına etirazını bildirdi. Məqalədə AXC-nin elan edildiyi gündən süqutuna qədərki dövrə qədər İran ilə siyasi münasibətləri tədqiq olunub.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qacarlar İranı, diplomatik münasibətlər, Dostluq Müqaviləsi

Giriş. Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Azərbaycan tarixçiliyində tədqiq edilən əhəmiyyətli mövzulardan biri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) (1918-1920) tarixidir. AXC tarixinin öyrənilməsi həm elmi, həm də siyasi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, həmin illərdə ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr və onların Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasətinə təsirinin tədqiqi çox əhəmiyyətlidir. AXC-nin xarici siyasətini araşdırarkən diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri iki qonşu dövlət, AXC ilə İran arasındakı siyasi münasibətlərdir. Qeyd olunan problem Azərbaycan və İran tarixçilərinin əsərlərində ayrı-ayrılıqda öyrənilmişdir.

Azərbaycanda AXC-İran siyasi münasibətlərinin tədqiqi sahəsində tarixçilərdən N.Nəsibzadənin, S.Tohidi-Rüstəmovanın, E.Mədətlinin, V.Mustafayevin və başqalarının dəyərli elmi əsərləri mövcuddur. Bu alimlər məsələyə daha obyektiv cəhətdən yanaşmış və İranın hər zaman qərəzli mövqedə olduğunu mühüm dəlillərlə sübut etmişlər. Azərbaycandan fərqli olaraq İran tarixçiləri öz tədqiqatlarında AXC-İran siyasi münasibətlərində məsələlərə fərqli yanaşaraq təhrifə yol verirlər. Buna Kave Bəyat, İrac Zouği, İnayətullah Rza və

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “İran tarixi və iqtisadiyyatı” şöbəsinin elmi işçisi; sevinc.mammedova81@gmail.com;
ORCID ID: 0000-0002-4562-6790

digər İran müəlliflərinin əsərlərində rast gəlmək olur.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Şərqdə ilk parlamentli, demokratik və müstəqil dövlət yarandı. AXC-nin xarici siyasət strategiyasında müəyyən etdiyi 4 əsas prinsiplərindən biri məhz İran və Osmanlı dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərin qurulması idi. Osmanlı dövlətindən fərqli olaraq İran bir sıra səbəblərdən AXC-nin müstəqilliyini müsbət qarşılamayıb etirazını bildirdi.

Bu dövrdə İranda siyasi vəziyyət sabit deyildi. 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabından sonra Rusiyanın bu ölkədəki dayaqlarının zəiflədiyi bir şəraitdə İran ya Böyük Britaniyanın tam müstəmləkəsinə çevrilmək, ya da öz müstəqilliyini bərpa etmək mərhələsində idi. Lakin Rusiyada cərəyan edən hadisələr İranda bir sıra siyasi, sosial hərəkətlərə təkan verdiyindən, İran hakim dairələri Böyük Britaniyanın ağalığından xilas olmaq yolunu deyil, əksinə onun himayəsinə sığınmaq yolunu seçdi.

Belə çətin siyasi şəraitdə Rusiya imperiyasının cənubunda İranı Rusiya ilə bilavasitə fiziki təmasdan ayıran və eyni zamanda gələcəkdə bufer rolunu oynayacaq yeni dövlətin meydana gəlməsi İranın xeyrinə olsa da, İran hakimiyyəti əks mövqe göstərərək AXC-nin yaranmasına öz münasibətini dərhal və birmənalı şəkildə müəyyən edə bilmədi. Bunun əsas səbəblərindən biri Cənubi Qafqazda yeni yaradılan dövlətə Azərbaycan adının verilməsi idi. Məhz bu səbəbdən İran Cənubi Qafqazın əksəriyyəti müsəlman və türk-azərbaycanlı əhəlisindən ibarət toplumunu təmsil edən milli qüvvələri öz dövlət maraqlarının təhdid mənbəyi hesab edərək, AXC ilə diplomatik əlaqələr qurmaqdan çəkindi.

Müstəqilliyin ilk illərində İran-AXC siyasi münasibətləri. Müstəqilliyini elan edən AXC-nin xarici siyasət strategiyasının əsasını qonşu dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamaq, onların suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq təşkil edirdi. “İstiqlal bəyannaməsi”ndə qeyd edildiyi kimi müstəqil və qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması zərurəti prinsipləri AXC-dən cənub qonşusu İranla normal münasibətlərin yaranmasını tələb edirdi. Qonşu Türkiyə dövlətindən fərqli olaraq, İran AXC-nin müstəqilliyini ilk gündən müsbət qarşılamamış və etirazını bildirmişdi. Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi tanımaması İranın Azərbaycana qarşı siyasi mübarizəsi kimi də başa düşülürdü. Əslində belə mürəkkəb tarixi dövrdə İranın daxili və xarici siyasəti də sabit deyildi. İran regionda geosiyasi maraqlarına cavab verən yeni dövlətlə əlaqələr qurmaq əvəzinə, düşmənçilik mövqeyini seçdi.

Azərbaycanın müstəqilliyinin qəbul edilməsi ilə bağlı İranla münasibətlərin qurulmasına ilk cəhd İstanbulda atıldı. 1918-ci ilin iyul ayında regiondakı siyasi vəziyyətlə bağlı Mərkəzi Avropa İttifaqı ölkələri (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı, Bolqarıstan) ilə müstəqilliyini yeni elan etmiş Qafqaz respublikalarının (Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan, Dağlılar İttifaqı) İstanbulda beynəlxalq konfransı keçirilirdi. Konfransın Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alan M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin iyun ayında konfransda iştirak etmək üçün özünün sədrliyi ilə Xəlil bəy

Xasməmmədov, Aslan bəy Səfikiürdski və digər məsləhətçilərdən ibarət diplomatik heyətlə İstanbula gəldilər. Azərbaycan İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin tam mətni İstanbulda olan bütün səfirliklərlə yanaşı İranın İstanbuldakı konsulluğuna da göndərilmişdi. Rəsulzadə İran səfirinə 1918-ci il mayın 30-da bir məktub yazaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Sədri Fətəli xan Xoyskinin imzaladığı Azərbaycan Respublikasının yaranmasını elan edən bəyannaməsinin bir nüsxəsini məktuba əlavə etmişdi. İran konsulluğu Azərbaycanın İranın tərkib hissəsi olduğunu iddia etdiyi və “Azərbaycan” adlı müstəqil dövləti tanımadığını bildirdiyi əlavə bir vərəqlə birlikdə bəyannaməni geri qaytardı [1, siy. 10, iş 3, v.17]. Bu hadisədən təsirlənən M.Ə.Rəsulzadə bir neçə gün sonra İstanbuldan Bakıya xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacinskiyə göndərdiyi məktubunda İran konsulunun hərəkətindən təsirlənərək yazır “İran konsulluğu ayrıca bir kağız yazıb bildirdi ki, onlar Azərbaycan adında dövlətin müstəqilliyini tanımırlar. Xarici işlər nazirliyindən öyrəndim ki, o, nota verib Azərbaycanın guya İranın ayrılmaz bir hissəsi olduğunu bildirmişdir, ona görə də bizim müstəqilliyimizin əleyhinə çıxış edir” [2, siy. 10, iş 154, v.17].

1918-ci il sentyabrın 28-də İstanbula ikinci diplomatik heyətin başçısı kimi gələn Əlimərdan bəy Topçubaşovun qarşısında duran konkret vəzifə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaq idi. Əlimərdan bəy xarici ölkələrin İstanbuldakı diplomatik nümayəndələri ilə görüşü zamanı noyabrın 16-da İran konsulu Mirzə Mahmud xan tərəfindən qəbul edilir. Görüş zamanı Azərbaycanlı diplomat özünü “Qafqaz Azərbaycanının fəvqəladə səlahiyyətli səfiri” kimi təqdim edərək qəsdən “Qafqaz” sözünü vurğulayır [6, 108].

İran ilə AXC arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasında ilk addımların atılması. İran hökuməti ilə diplomatik münasibətlər qurmağa xüsusi önəm verən Azərbaycan hökuməti 1918-ci il sentyabrın 12-də İrana nümayəndə heyəti təyin etmək qərarına gəldi. Lakin İranın Azərbaycanla bağlı “başqa planları” olduğundan İran hökuməti nümayəndə heyətini qəbul etməyə hazır olmadığını bildirdi [8, 60]. Dövlətin “Azərbaycan” adlanmasını qəbul etməyən İran hakim dairələri AXC ilə hər sahədə bərabərhüquqlu münasibətlər qurmaqdan çəkinirdi. Lakin mövcud siyasi şəraitdə Azərbaycanın regiondakı qonşu dövlətlər ilə siyasi-iqtisadi əlaqələr qurması onun müstəqilliyinin tanınmasında mühüm rol oynayırdı. 1919-cu ildən başlayaraq İran ilə AXC arasında ikitərəfli münasibətlərin hüquqi əsaslarının yaradılması və diplomatik-konsulluq səviyyəsində formalaşması zərurəti yarandı. Həmin ilin fevral ayında AXC İran hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Tehrana fəvqəladə diplomatik missiyanın göndərilməsini qərara aldı. Missiyanın mandatı 1919-cu il mart 20-də hökumətin qərarı ilə təsdiq edildi. Missiyaya İsmayıl xan Ziyadxanov sədrlik edirdi. İsmayıl xan Ziyadxanov İrana səfəri zamanı Seyid Hadi Fərəx Mötə-səməssəltənə (XİN-də Rusiya üzrə idarə rəisi) ilə bir sıra əhəmiyyətli məsələlər üzrə ilkin danışıqlar aparmış, AXC-nin Tehrandə diplomatik nümayəndəliyinin, habelə Təbrizdə, İranın sərhəd və mərkəzi məntəqələrində konsulluqların

yanarması məsələlərini müzakirə etmişdi. Görüş zamanı 14 maddədən ibarət müqavilə imzalanırsa da, müzakirə edilmiş məsələlər təzyiqlə məruz qalıb Azərbaycan hökuməti tərəfindən təsdiqlənmədi [3, siy. 1, iş 98. v.1].

İsmayıl xan Ziyadxanovun İrana səfəri zamanı imzalanmış müqavilənin AXC hökuməti tərəfindən təsdiq edilməməsi səbəbini İranın Tiflisdəki baş konsulu Müəzzəzüd-dövlə İran Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi raportunda geniş izahatla bildirmişdir: “Azərbaycan hökumət rəhbərləri imzalanmış müqavilələrə əhəmiyyət verməyib maddələri icra etməzlər. Hətta İsmayıl xan Ziyadxanov Bakıya qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın hökumət rəhbərləri dövlətin maraqlarına uyğun olmayan müqavilələrin bağlanmasını qəbul etməyərək etirazlarını bildirdilər. Ona görə də, bağlanan müqavilənin icrasını məqbul hesab etməyərək İranın Bakıdakı konsuluna bildirdilər ki, İran dövləti AXC-ni rəsmən tanımadığı təqdirdə heç bir razılıqdan söhbət gedə bilməz” [5, 47]. Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır ki, İran müstəqilliyini tanımaqdan imtina etdiyi bir dövlətlə ikitərəfli müqavilələr bağlamaq ümidində idi.

Bundan sonra İrana qarşı tətbiq edilən qadağalar daha da sərtləşdi. Təkcə Bakı deyil, hətta Qafqaza çatdırılan İran poçtları bağlandı. Nəinki məmurlar, hətta baş konsul da heç bir bağlama və qəzet göndərə bilmirdi. Mövcud şəraitdə İranın Qafqazın yeni təsis edilmiş dövlətlərini rəsmən tanımaqdan başqa yolu yox idi. Digər səbəb tamamilə İngiltərənin tabeliyinə keçən İranın beynəlxalq arenada nüfuzu getdikcə zəiflədiyindən Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq prinsipindən çəkinərək tanımaq yolunu seçməyə məcbur oldu.

Qafqaz Fövqəladə Heyətinin Azərbaycana diplomatik səfəri. İran hökumət nümayəndələri AXC ilə siyasi-diplomatik münasibətlərin qurulmasına tərəfdar olaraq və ilk növbədə iqtisadi-ticarət maraqlarını ön plana çəkərək kororanə tanımaq siyasətindən çəkinməyi məqsədə uyğun hesab edirdilər. Hər iki tərəf arasında ortaq cəhətləri müəyyən edərək baş verənlərə obyektiv yanaşmağa başladılar. Ümumiyyətlə, Qafqazın İran üçün geosiyasi əhəmiyyətini yaxşı anlayan İranın Tiflisdəki Baş Konsulu Müəzzəzüd-dövlə İran XİN-nə belə təklif irəli sürdü: “İran hökuməti, Qafqazla siyasi münasibətlərin yaxşılaşmasında və əhalinin haqlarının qorunmasında müvəffəqiyyət əldə etmək üçün Qafqazda yeni təsis edilmiş hökumətlərlə rəsmi şəkildə müzakirələr aparıb, bəzi lazımı müqavilələr imzalamalıdır. Dünyanın bütün kiçik və böyük dövlətləri Qafqaza hərbi və siyasi missiyalar göndərərək öz haqlarının qorunması və nüfuzlarının genişləndirilməsi üçün hədsiz işlər görürlər. İran dövləti yeni təsis edilmiş hökumətləri rəsmən tanımadığından Qafqazda nüfuzu və mövqeyi sarsılacaqdır. İran hökuməti həmin dövlətləri rəsmən tanıdığı halda hüquqları daim qorunacaq və gələcəkdə də baş verə biləcək hadisələrdən kənar qalacağıq. Qafqazda yeni təsis edilmiş hökumətlər süquta uğrasa da, yenə İran dövləti heç nə itirməyəcək. Əks təqdirdə əhalinin və dövlətin hüquqlarının qorunması imkansız olacaqdır” [5, 49].

Müəzzəzüd-dövlənin təklifindən sonra İran hökuməti regionda diplomatik fəaliyyətini genişləndirmək üçün 1919-cü il 12 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni

təsis edilmiş Qafqaz respublikalarına İran dövləti tərəfindən heyət göndərilməsi barədə protokol hazırlandı. Protokolda qeyd edildiyi kimi Qafqaza göndəriləcək heyət əvvəlcə Azərbaycana, sonra isə Gürcüstan və Ermənistana səfər edəcək [5, 51]. Protokol tərtib ediləndən dərhal sonra Qafqazda yeni təsis edilmiş dövlətlərə heyətin göndərilməsinə dair lazımi tədbirlərin görülməsi üçün Müəzzəzüd-dövlə Tehrana dövlət kabinetinə çağırıldı.

İran Xarici İşlər Nazirliyinin Qafqaza ezam edəcəyi heyətin qarşısında İran-AXC arasında hazırlanmış müvəqqəti müqavilə əsasında dostluq münasibətlərinin yaranması üçün səy göstərmək, hər iki tərəf arasında müvəqqəti ticarət müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədar lazımi tədbirlər görmək, poçt və teleqraf əlaqələrində yaranmış problemləri aradan qaldıraraq beynəlxalq hüquq və qanunlar əsasında müqavilənin bağlanması kimi məsələlər dayanırdı.

İran hökuməti mövcud vəziyyətə və sadalanan amillərə əsaslanıb İranın iqtisadi və siyasi mənafehlərinin təmin edilməsi məqsədilə AXC ilə müzakirələr aparmaq üçün Qafqaza Fövqəladə Heyətin göndərilməsinə qərar verdi. Eyni zamanda heyətin ilk missiyası Qafqazın gərgin vəziyyəti haqqında hesabat hazırlayıb, burada yaşayan iranlıların, xüsusilə, tacirlərin və mühacirlərin vəziyyəti ilə maraqlanmaq idi. 1919-cu il noyabrın 26-da başda gənc diplomat Seyid Ziyaəddin Təbatəbai olmaqla, 14 nəfərlik Fövqəladə Heyət Qafqaz Merkuri şirkətinə məxsus Vyatka gəmisi ilə Ənzəlidən yola düşüb ertəsi gün Bakıya çatdı. 1919-cu il dekabrın 5-də Fövqəladə Heyətin gəlişi ilə Azərbaycan-İran konfransı açıldı və başlanmış danışıqlar xüsusi komissiyalarda (siyasi-hüquq, gömrük-ticarət-tranzit, poçt-teleqraf) davam etdirildi.

Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında gedən 5 aylıq diplomatik danışıqlar 1920-ci il martın 20-də bir sıra sazişlərin-teleqraf, ticarət-gömrük, poçt sazişlərinin və konsul konvensiyasının qəbulu ilə başa çatdı. Hər iki ölkə arasında imzalanmış sənədlər içərisində ən əhəmiyyətli İran şahənşahlığı və AXC arasında imzalanmış Dostluq Müqaviləsi oldu. Bu müqaviləyə əsasən İran AXC-nin istiqlalıyyətini təntənəli surətdə rəsmən tanıdı [4, siy.1, iş 67 v.2-3]. Müqaviləni AXC Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyli və İran Fövqəladə Heyətinin rəhbəri Seyid Ziyaəddin Təbatəbai imzaladı. Novruz bayramı günü Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi surətdə tanınması və ilk dəfə olaraq Tehrandə səfirliyin açılışı böyük təntənə ilə qeyd olundu. 1920-ci il aprelin 1-dən AXC-nin Təbrizdə baş konsulluğu, Rəştədə konsulluğu, Məşhəddə vitse-konsulluğu fəaliyyətə başladı.

Qafqaz Fövqəladə Heyətin qarşısına qoyduğu vəzifələrdən biri də Azərbaycanla siyasi münasibətləri qaydaya saldıqdan sonra Gürcüstan və Ermənistanda da lazımi görüşlər keçirib müqavilələr bağlamaq idi. Lakin İran ilə AXC arasında aparılan müzakirələr uzun çəkdiyindən və 1920-ci ildə bu cümhuriyyətlər bolşeviklər tərəfindən işğal edildiyindən bu missiyanı həyata keçirmək mümkün olmadı.

Nəticə. İran-AXC siyasi münasibətlərini əks etdirən müxtəlif xarakterli məhdud sayda mənbə və ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi zamanı alınan

nəticələri belə xülasə etmək olar ki, AXC-nin müəyyən etdiyi xarici siyasət strategiyasının 4 əsas prinsipindən biri məhz qonşu İran dövləti ilə siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərin qurulmasına doğru yönəlmişdi. Lakin İranın ilk gündən AXC-ni rəsmən tanımaqdan imtina etməsi, yeni müstəqil dövlətin İranla siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələrini tənzimləməkdə çətinliklər yaratdı. Bu çətinliklərə baxmayaraq AXC İranla siyasi-diplomatik əlaqələr qurmaqda qərarlı idi. İran tərəfinin müqaviməti səbəbindən bu ölkəyə nümayəndə heyətini yalnız 1919-cu ilin yazında göndərmək mümkün oldu. Danışıqlar zamanı İran-Azərbaycan rəsmiləri arasında 14 maddəlik müqavilə imzalandı. İran müstəqilliyini tanımadığı bir ölkə ilə bir sıra ikitərəfli məsələləri həll etmək üçün danışıqlar aparıb müqavilə bağlasa da, bu heç bir nəticə vermədi. İran AXC-ni rəsmən tanımadığından müzakirə edilmiş məsələlər AXC tərəfindən təsdiqlənmədi.

Bir müddət sonra Azərbaycandan iqtisadi-ticari asılılığın daha geniş olduğunu anlayan İran danışıqlar aparmaq üçün Azərbaycana Fövqəladə komissiya göndərdi. Beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri diqqətlə izləyən İran AXC-ni rəsmən tanımağa tələsməsə də, nəticədə milli maraqlar daha üstün olduğundan AXC-ni de-yure tanıdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (ARDA) 894 sayılı AXC Daxili işlər nazirliyinin fondu
2. ARDA 894 sayılı –AXC Daxili işlər nazirliyinin fondu
3. ARDA 970 sayılı – AXC Xarici işlər nazirliyinin fondu
4. ARDA 970 sayılı – AXC Xarici işlər nazirliyinin fondu
5. ADR-İran diplomatik münasibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919-1920-ci illər). - Bakı: Şərq-Qərb, - 2017. - 392s.
6. Əlimərdan bəy Topçubaşov. İstanbulda diplomatik görüşlər (Azərbaycan Respublikasının fövqəladə və nazirinin qeydləri). 1918-1919-cu illər. - Bakı: Aspoliqraf, - 2018. - 368 s.
7. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). - Bakı: "Garisma" MMC, - 2009. - 576 s.
8. Mustafayev V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-İran münasibətlərinin ideoloji "problemləri"// Azərbaycan Demokratik Respublikasının 100 illiyinə həsr olunmuş "Şərqi ilk demokratik respublikası" mövzusunda Elmi Konfransın materialları. - Bakı: Papirus NP, - 2019, - 264 s.
9. Rüstəmovə-Tohidi S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-100. Müstəqilliyin çətin yolu (Məqalələr toplusu). - Bakı: ADU, - 2019. - 376 s.
10. بیات، کاوه، توفان بر فراز قفقاز، نگاه به مناسبات منطقه ای ایران و جمهوری آذربایجان، ارمنستان و گرجستان در دوره نخستین استقلال، 1918-1921، مرکز اسناد و تاریخ دیپلوماسی (وزارت امور خارجه)، تهران، وزارت امور خارجه، 1380، 458 ص
11. اذریشهر ضائی، رضا، هیئتفوقالعاده قفقازیه، اسناد و مذاکرات او قرداد های هیئت اعزامی ایران به قفقاز تحت سرپرستی سید ضیاء الدین طباطبائی، 1337-1338 (1919-1920م) ، مرکز اسناد و تاریخ دیپلوماسی، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، تهران، وزارت امور خارجه 1379، 352 ص

ИЗ ИСТОРИИ УСТАНОВЛЕНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ГОСУДАРСТВОМ КАДЖАРСКИМ ИРАНОМ

Севиндж ДЖ.МАММЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории дипломатических отношений между Азербайджанской Демократической Республикой и Каджарским Ираном. Одной из основных задач, стоящих перед АНР, было добиться признания независимости со стороны мировых государств. В этом вопросе особое значение придавалось созданию политических и дипломатических отношений с соседними государствами, в том числе и с Ираном. Однако Иран выступал против возникновения республики под названием Азербайджан на Южном Кавказе. В статье подробно исследованы политические отношения между Ираном и АDR со дня объявления независимости республики до ее падения.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Каджарский Иран, дипломатические отношения, Договор о дружбе

ABOUT THE HISTORY OF ESTABLISHING DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN QAJAR IRAN AND THE AZERBAIJAN DEMOKRATIC REPUBLIC

Sevinj J.MAMMADOVA

SUMMARY

The article is dedicated to the history of diplomatic relations between the Azerbaijan Democratic Republic and Qajar Iran. From the first day of its declaration of independence, one of the main tasks of ADR was to achieve the recognition of its independence by the states of the world. In this regard, special attention was paid to the establishment of political diplomatic relations with neighboring countries, including Iran. However, Iran protested against the establishment of a state named after Azerbaijan in the South Caucasus. The article deals with political relations with Iran from the day of the proclamation of the ADR until its collapse.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Qajar Iran, diplomatic relations, Friendship Treaty

UOT 94”19/...**ABŞ-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ
TERRORİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏ MƏSƏLƏSİ
(XXI ƏSRİN İKİNCİ ONİLLİYİ)****Nurdan R.ƏSƏDOVA***

Məqalə XXI əsrin ikinci onilliyində ABŞ-Türkiyə münasibətlərində beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizə məsələsinə həsr olunmuşdur. Mövcud rəsmi sənədlər, elmi ədəbiyyatlar və statistik materiallar əsasında iki dövlətin terrorizmlə mübarizədə əməkdaşlığı və bəzi hallarda isə fikir ayrılıqları xronoloji ardıcılıqla göstərilmişdir. Həmçinin məqalədə terrorizmlə mübarizə strategiyasında beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsinin yaranma tarixi tədqiq olunmuş və Giriş hissədə öz əksini tapmışdır. Məqalənin əsas hissəsində İŞİD (DAƏŞ), PKK, PYD/YPG, FETÖ terror təşkilatlarına qarşı mübarizədən bəhs olunmuşdur.

Mövzu tədqiq olunarkən hadisə və faktların müqayisəli təhlilinə, ümumiləşdirmələrə, elmi obyektivliyə, habelə məlumatların öyrənilməsində kompleksli yanaşma prinsipinə əsaslanmış, məqalənin nəticəsində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə son bir neçə ildəki ABŞ-Türkiyə əməkdaşlığı qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: ABŞ, Türkiyə, terrorizmlə mübarizə, terror təşkilatları

Giriş. 1991-ci ilə qədər, yəni SSRİ-nin dağılması prosesinə kimi dünya ictimaiyyətinin ən çox diqqət yetirdiyi məsələ soyuq müharibə və bu müharibənin kuliminasiya nöqtəsi olacaq nüvə təhlükəsi idisə, bundan sonra dünya artıq soyuq müharibədən də təhlükəli bir problem olan “beynəlxalq terrorizm” ilə üz-üzə gəlmişdir. XXI əsrin əvvəllərindən etibarən terrorizm dünyada qlobal miqyas almış və bütün dünyanı bürümüşdür. Xüsusilə ABŞ, Türkiyə və digər demokratik rejimli ölkələr son dövrlərdə terrorizmlə üz-üzə qalmışlar [19, 103].

Terrorizmlə mübarizə strategiyasında beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsi ilk dəfə 2001-ci ilin sentyabr ayının 11-də Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) baş verən terror aktlarından sonra dünya gündəmində əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu hadisədən sonra, BMT Təhlükəsizlik Şurası 1368 sayılı qətnaməsi ilə beynəlxalq terrorizmin bütün formalarına qarşı mübarizə üçün

* *Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; nurdan.asadova@gmail.com;
ORCID ID: 0000-0003-2952-4863*

lazımı addımlar atmağa hazır olduğunu və 1373 sayılı antiterrorizm qətnaməsi ilə terrorizmlə mübarizə üçün beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə dair qətnamələr qəbul etmişdir. Eyni zamanda, NATO-da 2002-ci il Praqa, 2004-cü il İstanbul və 2010-cu il Lissabon zirvə toplantılarında müxtəlif terrorla mübarizə strategiyaları irəli sürülmüşdür [18, 36-37].

Son dövrlərdə isə terrorla mübarizədə böyük əhəmiyyət kəsb edən yeni təşkilatlar meydana çıxmışdır ki, bunlardan biri də 2011-ci ilin sentyabr ayının 22-də Nyu-Yorkda ABŞ və Türkiyənin həmsədrliyi ilə yaradılmış Qlobal Terrorla Mübarizə Forumu (TMKF) olmuşdur. Qlobal Terrorla Mübarizə Forumu nə dövlətlərin birləşdiyi beynəlxalq təşkilat, nə də qeyri-hökumət təşkilatı idi. Bu təşkilat XXI əsrin terrorizminə qarşı qeyri-hərbi mübarizə yaratmaq üçün dünyanın hər yerindən ekspertləri və qərar qəbul edənləri bir araya gətirən platforma yaratmağı hədəfləyən bir təşəbbüs olmuşdur. Nəzəri olaraq, bu təşəbbüs sayəsində terrorla mübarizədə təcili ehtiyacları müəyyən etmək, bu ehtiyaclara həll yolları tapmaq və resursları səfərbər etmək mümkün olacaqdı [10]. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda ABŞ və Türkiyə İŞİD (DAEŞ), PKK (Partiyə Karkeren Kurdistan) kimi terror təşkilatlarına qarşı mübarizədə əməkdaşlıq edirlər.

İŞİD terror təşkilatına qarşı mübarizədə ABŞ-Türkiyə əməkdaşlığı.

2011-ci ildə Suriyada mövcud rejimə qarşı başlayan nümayişlərin vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi ilə yaranmış olan qeyri-sabitlik ilk olaraq bölgəni təsir dairəsinə almış və daha sonra sələfi cihadçı ekstremistlərə görə qlobal problemə səbəb olmuşdur. Belə ki, İraq Şam İslam Dövləti (İŞİD) adlı terror təşkilatı cihad elan edərək bütün “həqiqi” müsəlmanları İraq Şam İslam Dövlətinə “hicrət” (köç) etməyə dəvət etmişdir. Təşkilatın lideri Əbu Bəkr əl-Bağdadi 2014-cü ilin 29 iyununda xəlifəlik elan edərək, Suriya və İraq ərazisində İslam Dövlətini qurduğunu elan etmişdir. Şübhəsiz, bütün bu hadisələrdən ən çox zərər görən ölkələrdən biri Türkiyə olmuşdur. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri isə İŞİD-in yerləşdiyi İraq və Suriya ilə Türkiyənin qonşu olması idi. Xüsusilə, 2014-cü ildən bəri Türkiyədə İŞİD-in səbəb olduğu bir çox hücumlar olmuşdur [26, 24; 36]. Bu səbəbdən Türkiyə Cümhuriyyəti daim İŞİD terror təşkilatına qarşı mübarizə aparmışdır.

ABŞ-in İŞİD-ə qarşı mübarizəsi isə (B.Obamanın dövründə), Əl-Qaidəyə qarşı mübarizədə olduğu kimi “qlobal” adı altında aparılmışdır. ABŞ Dövlət Departamenti BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2170 sayılı qətnaməsinə istinad edərək İŞİD-i “qlobal terror təhlükəsi” adlandırmışdır. Həmçinin “İŞİD-ə Qarşı Qlobal Koalisiya” yaradılmış və NATO-nun 3 dekabr 2014-cü il tarixli toplantısında üzvlərdən “İŞİD-ə xarici yaraqlıların keçməsinin qarşısının alınması”, “İŞİD-in maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması” kimi məqsədlərin yerinə yetirilməsi tələb olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu ildən etibarən, ABŞ-Türkiyə münasibətlərində terrorizmə qarşı əməkdaşlığın əsasını İŞİD-lə mübarizə təşkil etmişdir [12, 412-413].

2015-ci il 24 iyul tarixində Türkiyə İncirlik Hərbi Hava Bazasını İŞİD-ə qarşı mübarizə məqsədi ilə beynəlxalq koalisiyaya aid pilotlu və pilotsuz uçuş aparatları üçün açmışdır. Türkiyə Respublikası eyni ilin avqust ayının 24-də beynəlxalq koalisiyanın rəsmi üzvü olmuş, 28 avqustda isə ilk ortaq hava kampaniyasını təşkil etmişdir. Bundan əlavə, bəhs olunan dövrdə Türkiyə ABŞ ilə birgə Suriyada İŞİD-ə qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradılmış “mötədil müxalifət”ə təlim keçmişdir [25, 63].

Eyni zamanda, 2015-ci ildə Ağ Evin Milli Təhlükəsizlik müşaviri Ben Rods müsahibələrinin birində Türkiyə Respublikasının terrorist qruplarına qarşı tədbir görməyə haqqı olduğunu, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Türkiyənin İŞİD-ə qarşı həyata keçirdiyi hava hücumlarını alqışladığını və Ankaranın PKK-nın terrorist təşkilatı olması barədə rəyini dəstəklədiyini bildirmişdir [6].

2016-cı il iyun ayının 28-də İstanbul şəhərinin Atatürk adına Beynəlxalq Hava Limanında terror aktı həyata keçirilmişdir. Bu terror hücumu zamanı 3 terrorçu da daxil olmaqla təxminən 50-yə yaxın insan vəfat etmiş, 238 nəfər isə yaralanmışdır. Hücum İŞİD terror təşkilatı tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu hadisədən dərhal sonra Türkiyənin o dövrdəki Daxili İşlər Naziri Əfqan Ala hücumun İŞİD ilə əlaqəli olduğunu göstərən sənəd və tapıntıları TBMM-də paylaşmışdır [14]. İyun ayının 29-da Amerika Birləşmiş Ştatlarının Dövlət Departamenti baş vermiş terror hadisəsinin təhqiqatı prosesində Türkiyəyə yaxından kömək edəcəyini bildirmişdir. ABŞ Dövlət Departamenti açıqlamasında bildirmişdir: "Biz terrorizmə qarşı mübarizədə NATO-dakı müttəfiqimiz Türkiyə ilə həmrəyik. Bu hücumlar, bütün regionda terrorizm bəlası ilə mübarizə aparmaq işində Türkiyə hökuməti ilə işləməyə və ona dəstək verməyə sədaqətimizi gücləndirir. ABŞ terror aktının araşdırılmasında Türkiyə ilə sıx əlaqədə olacaq" [5].

2016-cı ilin avqust ayının 24-də Türkiyə Silahlı Qüvvələri, Azad Suriya Ordusu İŞİD-ə qarşı “Fərat Qalxanı” əməliyyatı və ya “Cerablus” döyüşü adlandırılan hərbi əməliyyata başlamışdır. Hərbi əməliyyat 7 ay (216 gün) davam etmiş və 2017-ci ilin mart ayının 29-da uğurla başa çatdırılmışdır. Nəticədə, 2015 kv.km ərazi, Əl-Bab şəhəri və 243 yaşayış məntəqəsi İŞİD və PKK/PYD/YPG-dən tam azad edilmiş, İŞİD Türkiyə sərhədindən çıxarılmışdır [25, 64]. “Fərat Qalxanı” əməliyyatı başlandığı dövrdə Barak Obamanın Milli Təhlükəsizlik müşavirlərindən Ben Rods Türkiyənin Cerablusu İŞİD terror təşkilatından geri almaq üçün başladığı əməliyyatı dəstəklədiklərini, lakin Türkiyənin dəstəklədiyi Suriya müxalifət qüvvələrinin Cerablusun cənubuna keçərək kürdlərin də daxil olduğu Suriya Demokratik Qüvvələri (SDG) ilə toqquşmasını dəstəkləmədiklərini bildirmişdir. Həmçinin Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin “Fərat Qalxanı” adlandırdığı Suriya əməliyyatının başlandığı gün, ABŞ-ın o dövrdəki vitse-prezidenti Co Bayden Ankaraya gəlmiş və baş nazir Binəli Yıldırım ilə görüşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hərbi əməliyyat İŞİD-ə böyük zərbə vurmuşdur [16].

2019-cu il 9 oktyabr – 25 noyabr tarixlərində Türkiyə Silahlı Qüvvələri

(TSQ) tərəfindən Suriyanın şimalında PKK/YPG və DAƏŞ terror təşkilatlarına qarşı “Barış pınarı” (Sülh bulağı) hərbi əməliyyatı həyata keçirilmişdir. Oktyabrın 17-də ABŞ vitse-prezidenti Mayk Pens və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasındakı təkbətək görüş sonrası Türkiyə Suriyada keçirdiyi hərbi əməliyyatı 120 saatlıq dayandırmğa razılıq vermişdir. Eyni zamanda, ABŞ ilə Türkiyə arasında Suriyanın şimal-şərqində həyata keçirilən “Barış pınarı” (Sülh bulağı) əməliyyatı ilə bağlı danışıqların yekununda 13 bənddən ibarət birgə bəyanat qəbul edilmişdir. Bəyanatda "iki yaxın NATO üzvü" olan Türkiyə və ABŞ-ın Suriyanın şimal-şərqində DAƏŞ-a qarşı mübarizəni davam etdirməkdə qərarlı olduqları bildirilmişdir [15].

Həmçinin 2019-cu il İŞİD terror təşkilatının Suriya və İraqdakı “qon-darma xilafətinin” süqut ili olmuşdur. Belə ki, ABŞ-ın dəstəklədiyi koalisiya qüvvələri mart ayında İŞİD-in Suriyadakı son istehkamını atəşə tutmuşdular. Oktyabr ayında isə ABŞ xüsusi təyinatlılarının təşkil etdiyi əməliyyatda, terror təşkilatının lideri Əbu Bəkr əl-Bağdadinin öldürülməsi İŞİD-ə son zərbə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2019-cu ildə İŞİD terror təşkilatına qarşı aparılan bu uğurlu siyasət “İŞİD süqut etdi” kimi yanlış fikirlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Çünki, İŞİD nəzarəti altında olan bütün əraziləri itirsə də, bu terror təşkilatının tamamilə məhv edildiyini söyləmək doğru olmaz. Hələ də İŞİD-in rəhbər stukturu dağınıq halda olsa da, fəaliyyət göstərir və azsaylı üzvlərinin terror aksiyalarını təşkil edir. Sadəcə olaraq, təşkilat əvvəlkindən fərqli olaraq indi əraziləri nəzarətdə saxlamaq siyasətini davamlı silahlı hücumlar və aksiyalarla əvəzləyib. Belə ki, 2020-ci ilin sentyabrında BMT-nin antiterror idarəsinin rəhbəri Vladimir Voronkov İraq və Suriyada 10 minə qədər aktiv İŞİD üzvünün olduğunu və təşkil olunan hücumların sayının artdığını qeyd etmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar Türkiyə Respublikasının prezidenti R.T.Ərdoğanın “Nyu York Tayms” qəzetinə söylədiyi fikirlər maraqlıdır: “İŞİD hərbi cəhətdən Suriyada məğlub edilib. Bununla belə, biz, bəzi xarici qüvvələrin qruplaşmanın qalıqlarından Suriyanın daxili işlərinə qarışmaq üçün bəhanə kimi istifadə edə biləcəyindən çox narahatıq” [20]. Nəticə olaraq, bütün yazılanlar onu deməyə əsas verir ki, İŞİD (və ya DAƏŞ) məğlub olsa da, bir dəfəlik yox edilməyib, açıq və gizli dayaqları hələ də mövcuddur.

Son olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ Dövlət Departamentinin “Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq” adlı rəsmi bəyanatında qeyd edilmişdir: Türkiyə “ABŞ-ın mühüm təhlükəsizlik tərəfdaşı” və “1952-ci ildən etibarən dəyərli NATO müttəfiqidir”. Həmçinin, Türkiyə “İŞİD ilə Mübarizə Koalisiyonu”nun mühüm üzvüdür [12, 409].

2021-ci ildə isə ABŞ Dövlət Departamentinin hər il hər bir ölkəni bir-bir araşdıraraq hazırladığı “Terror Hesabatı” nəşr olundu. “Terror Hesabatı”nın Türkiyə bölməsində, Türkiyənin “PKK, DHKP/C və İŞİD kimi terror təşkilatlarına qarşı mübarizə aparması” göstərilmiş və “xarici terrorçu döyüşçülər üçün tranzit və mənbə ölkə” olması qeyd edilmişdir. Hesabata reaksiya göstərən Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi isə “hesabat natamam və qərəzlidir” açıqlamasını

vermişdir [4].

PKK terror təşkilatına qarşı mübarizədə birgə əməkdaşlıq. PKK Türkiyədə müstəqil kürd dövləti qurmaq iddiası ilə yaranmış, strateji və taktiki cəhətdən əsasını terror aktları təşkil edən, zaman keçdikcə siyasi hədəfini daha da dəyişərək ölkə daxilindən və xaricindən müdafiə edilmiş, kənd və ya şəhər partizanları adlandırma biləcəyimiz hərbi üsullardan da istifadə edən silahlı bir qrupdur [13, 35]. Belə ki, Abdullah Öcalan 1977-ci ildə nəşr olunan “Kürdistan İnkılabının Yolu” adlı bəyanatında siyasi təşkilatın zəruriliyindən bəhs etmiş və 1978-ci ilin noyabr ayının 27-də Diyarbəkirin Fis kəndində PKK (Partiyə Karkeren Kurdistan) terror təşkilatını yaratmışdır. Bu terror təşkilatı XXI əsrin əvvəllərindən etibarən, xüsusilə 2003-cü ildə ABŞ-ın İraqı işğal etməsindən sonra terrorçu fəaliyyətlərini daha da artırmışdır [22, 23].

2009-cu ilin iyul ayında İraq, Türkiyə və ABŞ-ın yüksək səviyyəli rəsmiləri, İraqın şimalında məskunlaşmış və Türkiyəyə qarşı çıxış edən kürd üsyançılarına qarşı mübarizə yollarını müzakirə etmək üçün görüşmüşdülər. Türkiyənin o dövrdəki daxili işlər naziri Bəşir Atalayın sədrliyi ilə Ankarada yığınaq keçirilmiş və danışıqlarda ABŞ-ın briqada generalı Stiven Hammer, İraqdan isə Milli Təhlükəsizlik Naziri Şirvan Əl-Veyli iştirak etmişdir. Görüş zamanı PKK terror təşkilatına qarşı hərbi əməkdaşlıq barədə müzakirələr aparılmışdır [7].

ABŞ və Türkiyə PKK-ya qarşı mübarizədə hal-hazırda da birgə əməkdaşlıq edir. Buna nümunə olaraq, 2021-ci ilin avqust ayının 16-da ABŞ-ın Ankaradakı səfirliyinin Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin (TSQ) İraqın şimalındakı “Pənçə Şimşək” əməliyyatı çərçivəsində həyatını itirən və yaralanan türk əsgərləri ilə bağlı açıqlamasını göstərmək olar. Belə ki, ABŞ səfirliyinin sosial media hesabında paylaşdığı mesajda qeyd olunmuşdur: “Dünən *PKK-a tərəfindən İraqın şimalına yerləşdirilən PUA-nın partlaması və qarşিদurmalarda türk əsgərlərinin həyatını itirməsinə təəssüflənirik. PKK ilə mübarizədə NATO müttəfiqimiz Türkiyənin yanındaıq və yaralı əsgərlərə şəfa diləyirik*” [1].

ABŞ və Türkiyə PKK terror təşkilatı ilə mübarizədə birgə əməkdaşlıq etsədə, Türkiyənin PKK-nın bir qolu hesab etdiyi PYD/YPG ilə mübarizədə iki ölkənin birgə əməkdaşlıq etdiyini demək olmaz.

PYD/YPG-yə qarşı mübarizədə ABŞ və Türkiyə Respublikası arasında mövcud olan fikir ayrılıqları. Uzun illər Türkiyə sərhədlərində fəaliyyət göstərən PKK/KCK terror təşkilatının Suriya qolu olan Demokratik Birlik Partiyası (PYD) 17 oktyabr 2003-cü ildə qurulmuşdur. XXI əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq isə bir tərəfdən özünü bu sahədə aparıcı, qanuni qüvvə kimi təqdim etmiş, digər tərəfdən isə bəzi beynəlxalq güclərin verdiyi siyasi və lojistik dəstəklə Suriyada yaranan daxili qarışıqlıqdan faydalanmağa çalışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, PYD-nin PKK terror təşkilatı ilə əlaqəli olduğuna dair bir çox sübut tapılmışdır. Bundan əlavə, 2011-ci ildən sonra Suriyada baş verən siyasi dəyişikliklər və vətəndaş müharibəsi səbəbi ilə hakimiyyətin zəifləməsi PKK/KCK terror təşkilatının fəaliyyətini genişləndirməsi və 2012-ci ilin

iyulunda PYD terror təşkilatının silahlı qolu olan YPG-nin (Xalqı Müdafiə Birlikləri) yaradılması ilə nəticələnmişdir [21, 6; 9]. PYD/YPG-yə qarşı ABŞ və Türkiyənin münasibətini nəzərə alsaq, iki ölkə arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, ABŞ PYD və YPG kimi qruplaşmalarla İŞİD-ə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq etdiyi halda, Türkiyə bu qruplaşmaları PKK ilə bağlı terrorçu qruplaşmalar hesab edir. PYD/YPG-yə qarşı iki ölkənin fərqli yanaşmaları, terrorizmlə mübarizədə ABŞ - Türkiyə əməkdaşlığının müəyyən cəhətdən zəifləməsi ilə nəticələnmişdir.

2013-cü ildə ABŞ-da dərc edilən “Terrorla Mübarizə İlliyi” hesabatında və təşkilatın internet saytında PYD-nin PKK-nın Suriya qolu olduğu ifadəsi işlənsə də, 2014 və 2015-ci il sənədlərində bu ifadəyə rast gəlinməmişdir. 2015-ci ildə isə “Terrorla Mübarizə İlliyi”nin indeks hissəsində PYD-nin adının 124-cü səhifədə olduğu bildirilsə də, adı çəkilən səhifədə PYD ilə bağlı heç bir açıqlama verilməmişdir. Həmçinin ABŞ Dövlət Departamentinin sözcüsü Mark Toner ifadəsində PKK və PYD/YPG ilə bağlı siyasətlərində heç bir dəyişiklik olmadığını qeyd edərək, "Biz PKK-nı xarici terror təşkilatı kimi görürük. YPG-ni fərqli görürük" – deyə bildirmişdir.

2017-ci ilin may ayının 16-da isə Ağ Evdə ABŞ Prezidenti D.Tramp ilə Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan arasında görüş keçirilmişdir. Danışıqların əsas mövzusu terrorizmə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq məsələsi olmuşdur. Görüş zamanı Prezident Donald Tramp ABŞ-ın regionda ümumi təhdidlərə qarşı mübarizədə Türkiyə ilə əməkdaşlığı davam etdirməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Həmçinin, Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan regionda vəziyyətin pisləşməsində PYD, YPG və PKK kimi terrorçu təşkilatların pozuculuq fəaliyyətindən bəhs etmişdir. Bu iki ölkənin terrorizmlə mübarizədə əməkdaşlıq sahəsində münasibətlərinin nisbətən yaxşılaşmasına və gələcək əməkdaşlığın prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin qısa bir müddət sonra mətbuatda yayılan məlumatdan aydın oldu ki, mayın 15-dən 20-dək, yəni R.T.Ərdoğan-D.Tramp görüşməsi zamanı ABŞ terrorçu PKK qruplaşmasının Suriyadakı qolu PYD-yə 100 yük maşını ağır silah göndərüb. Məlumatla görə, bu silah-sursat İraq-Suriya sərhədindən keçirilərək, Suriyanın Hasek şəhərində terrorçu PYD-yə təhvil verilmişdir. PYD və YPG-yə verilən silah və texnika içərisində 80 və 120 mm-lik minaatan, “MK19” bombaatan, “M4” “Gabrine” və “M16” tipli avtomat silahlar, “Humwee” hərbi avtomobili, “Cougar” tipli maşınlar da olmuşdur. ABŞ rəsmiləri yayılan bu məlumatlara cavab olaraq, həmin silahların terrorçu İŞİD qruplaşmasının nəzarətində olan Suriyanın Rakka şəhərinin azad edilməsində istifadə ediləcəyini bildirmişdir. Bir qədər sonra isə Türkiyənin xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu ABŞ-ı terroristlərlə əməkdaşlıqda ittiham edərək, Rakkanı Türkiyə ordusunun da azad edə biləcəyini və Rakkanın İŞİD-dən azad olunması üçün Vaşinqtonun terrorçu PKK qruplaşmasının Suriyadakı qolu PYD-yə ehtiyacının olmadığını bildirmişdir [23].

2018-ci ildə “ABŞ Kəşfiyyat Birliyinin Dünya Təhdidlərinin Qiymətləndirilməsi” hesabatının Suriya ilə bağlı bölməsində “PKK-nın Suriyadakı hərbi

gücü olan YPG, yəqin ki, bir növ muxtar quruluş axtaracaq, lakin Türkiyə, Rusiya və İranın müqaviməti ilə qarşılaşacaqdır” ifadəsi qeyd olunmuşdur. Bu ifadənin çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur, çünki ictimaiyyətə açıqlanan rəsmi ABŞ sənədində ilk dəfə idi ki, YPG PKK ilə birlikdə qiymətləndirilmişdir. Beləliklə, Türkiyənin ABŞ siyasətçilərinə qəbul etdirə bilmədiyi və daim mübahisəli mövzu olan PKK-YPG kimliyi ABŞ bürokratiyası tərəfindən qeydə alınmış oldu [3].

2018-ci ilin 19 yanvar – 24 mart tarixlərində Türkiyə Respublikası tərəfindən “Zeytun budağı” əməliyyatı (və ya “Əfrin” əməliyyatı) həyata keçirilmişdir. Hərbi əməliyyatın əsas məqsədi, PYD, YPG və PKK terror təşkilatlarının hökmranlığını aradan qaldırmaq olmuşdur. Qısa bir vaxtda Türkiyə Silahlı Qüvvələri Suriyanın Afrin bölgəsindəki kürd mövqelərini atəşə tutmuş və PKK, PYD/YPG yaraqlılarının istifadə etdiyi sığınacaqları məhv etdilər [24]. “Zeytun Budağı” əməliyyatı başladıqdan sonra, Pentaqonun sözcüsü ölkəsinin Afrində baş verən proseslərə qarışmayacağını bildirmişdir [2].

Bununla yanaşı, PYD/YPG məsələsinin ABŞ-Türkiyə münasibətlərində əsas problemlərdən biri olaraq qaldığını qeyd etmək lazımdır. Bu məsələ ilə əlaqədar, 2022-ci ilin yanvarında Türkiyə Respublikasının Prezidenti R.T.Ərdoğanın sözcüsü İbrahim Kalın bildirmişdir: “ABŞ-dan əsas gözləntilərimizdən biri PKK-nın Suriyadakı qolu olan PYD və YPG-yə köməyi dayandıрмаqdır” [11].

ABŞ-Türkiyə xarici siyasətində FETÖ problemi. “Gülən camaatı” və ya “Xidmət hərəkatı” da adlandırılan “gülənçilər” Fəthullah Gülənin başçılığı ilə 1960-cı ilin sonlarında Türkiyə Respublikasının İzmir şəhərində ortaya çıxmışdır. 2016-cı ildə Türkiyədə baş vermiş 15 iyul hadisələrindən sonra Türkiyə hakimiyyəti tərəfindən terror təşkilatı (Fəthullahçı terror örgütü - FETÖ) olaraq elan edilmişdir [17].

İlk olaraq qeyd edək ki, 1999-cu ildən ABŞ-da yaşayan FETÖ lideri Fəthullah Gülənin Pensilvaniyadan təşkilatını idarə etməsi, şübhəsiz ki, ABŞ-Türkiyə münasibətlərinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. Bundan əlavə, Türkiyə Respublikasında 15 iyul hadisəsi baş verərkən, hökumət rəsmiləri bunun çevriliş cəhdi olduğunu bildirsələr də, ABŞ-dan Türkiyəyə dəstək 3 saata yaxın gecikmişdir. ABŞ-ın qeyd olunan dövrdə vitse-prezidenti olan Co Bayden isə FETÖ-nün çevriliş cəhdindən təxminən 1,5 ay sonra Türkiyəyə gəlmişdir. R.T.Ərdoğan ilə orta q mətbuat konfransı keçirən C.Bayden çevriliş cəhdindən dərhal sonra Türkiyəyə gəlmədiyi üçün üzr istəmiş və “Kaş ki, bura daha tez gələ bilsəydim” ifadəsini işlətməmişdir. Görüş zamanı, ən mühüm gündəm mövzusu FETÖ liderinin ekstradisiyası olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, adını çəkdiyimiz bu mövzu, yəni terrorçuların geri verilməsi məsələsi iki ölkə arasında ən mühüm problemlərdən birinə çevrilmişdir.

2016-cı ilin sentyabrında ABŞ Prezidenti B.Obama Çində keçirilən G-20 Sammiti çərçivəsində Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğanla görüşmüşdür. O, çevriliş cəhdini açıq şəkildə pislədiyini və ABŞ-ın “bu qeyri-qanuni hərəkat-

lərin səbəbkarlarının təhqiqinə və mühakimə olunmasına sadıqlığını” bildirmişdir. Lakin hakimiyyətinin son günlərini yaşayan Obama administrasiyası bu məsələ ilə bağlı heç bir ciddi addım atmamışdır. Tramp dövründə isə FETÖ məsələsi daxili siyasətin kölgəsində qalmışdır.

Ümumiyyətlə, ABŞ ilə Türkiyə Respublikası arasında terrorçuların lideri Fətullah Gülən və FETÖ ilə əlaqədar bir çox danışıqlar aparılsa da, FETÖ liderinin və terror təşkilatının digər üzvlərinin ekstradisiyasına dair hələ ki, əhəmiyyət kəsb edən qərarlar verilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, terrorçuların qaytarılması prosesində ilk addım çevrilişdən dörd gün sonra atılmışdır. Belə ki, Türkiyə Respublikasının Ədliyyə nazirliyi 2016-cı ilin iyul ayının 19-da Fətullah Gülənlə bağlı 4 fərqli ekstradisiya faylı ABŞ-a göndərməklə, Gülənin qaytarılmasına dair ilk rəsmi prosesi başlatmış olmuşdur. ABŞ Ədliyyə nazirliyi 2016-cı ilin avqust ayının 7-də Gülənin ekstradisiyası ilə bağlı danışıqlara başlamaq ilə əlaqədar Türkiyəyə göndərdiyi məktubda Türkiyə Ədliyyə nazirliyindən bir nümayəndə heyətinin ABŞ-a və ya ABŞ Ədliyyə nazirliyindən bir nümayəndə heyətinin Türkiyəyə göndərilməsini təklif etmişdir. Türkiyə Ədliyyə nazirliyinin cavabında isə əvvəlcə ABŞ-dan, daha sonra Türkiyədən nümayəndə heyətinin göndərilməsi təklifi edilmişdir. Bundan sonra, 2016-cı ilin avqust ayının 22-23-də ABŞ Ədliyyə nazirliyindən 3, ABŞ Xarici İşlər Nazirliyindən 1 nümayəndənin iştirak etdiyi 4 nəfərlik heyət Türkiyə Respublikasının nümayəndələri ilə görüşmüşdür. Beləliklə, ilk dəfə olaraq ABŞ və Türkiyə nümayəndələri FETÖ lideri Gülən və terror təşkilatı ilə əlaqəli məsələdə görüş keçirmiş oldular.

2016-cı ilin sentyabrında Türkiyə Ədliyyə nazirliyi FETÖ lideri F.Gülənin 15 iyul çevriliş cəhdi səbəbilə müvəqqəti saxlanması ilə bağlı ilk sorğusunu ABŞ Ədliyyə nazirliyinə təqdim etmişdir. Oktyabr ayının 27-də ABŞ və Türkiyə Ədliyyə nazirliklərinin Vaşinqtonda görüşü keçirilmişdir. Danışıqlar zamanı Bəkir Bozdağ çevriliş cəhdinin əmrini Gülənin verdiyini, Türkiyənin ekstradisiya və müvəqqəti həbs tələbləri ilə bağlı həssaslığını dilə gətirmişdir. Həmçinin, may ayının 8-də Vaşinqtonda amerikalı həmkarı Cef Seşns (Jeff Sessions) ilə görüşən Bəkir Bozdağ dövlət çevrilişinə cəhdin təşkilat lideri Gülənin əmri ilə həyata keçirildiyini göstərən yeni sənədlərlə bağlı məlumat vermişdir.

13 iyul 2018-ci il tarixində keçirilən ABŞ-Türkiyə nümayəndə heyətinin görüşündə də FETÖ lideri F.Gülənin ekstradisiyası ilə bağlı məsələlər müzakirə edilmişdir. 2019-cu il martın 1-də Türkiyə Respublikasının Ədliyyə naziri Əbdülhəmid Gül ABŞ-ın Ədliyyə naziri vəzifəsinə yeni təyin olunan Uilyam Barra ünvanladığı təbrik məktubunda FETÖ lideri Gülən və təşkilat üzvlərinin ekstradisiyasını vurğulayaraq, Türkiyənin bununla bağlı gözləntilərini çatdırmışdır. Bəhs etdiyimiz məsələ ilə əlaqədar müzakirələr aparmaq üçün Türkiyənin Ədliyyə naziri Gül 2019-cu ilin iyun ayının 11-də yenidən Vaşinqtona getmişdir. Bu görüşdən sonra, Əbdülhəmid Gül AA müxbirinə verdiyi açıqlamada bildirmişdir: "Türkiyə üçün çox əhəmiyyətli bir məsələ olan FETÖ-nün

ekstradisiya prosesini geniş şəkildə müzakirə etdik. 15 iyul dövlət çevrilişi cəhdinin FETÖ ilə birbaşa əlaqəsi olduğunu göstərən sübutları və sənədləri onlarla paylaşdıq. Bu yeni və mühüm sənədləri birbaşa Cənab Nazirə göndərdik” [9].

2019-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının “Terrorizm 2019 Ölkələr Hesabatı”nın Fətullahçı Terror Təşkilatına (FETÖ) toxunulan qismində, Türkiyənin FETÖ-nü "terror təşkilatı" olaraq təyin etdiyi və bununla əlaqədar ölkə daxilində və xaricində həbslər reallaşdırdığı yazılsa da, təşkilatın ABŞ-ın terror təşkilatları siyahısında olmadığı bildirilmişdir. Eyni zamanda, 2018-ci il hesabatında FETÖ başçısı Fətullah Gülən üçün "sürgündə olan din adamı" yazılsa da, 2019-cu il hesabatında bu ifadədən “din adamı” sözləri çıxarılmışdır [8].

Qeyd edək ki, ABŞ-ın 45-ci Prezidenti Donald Tramp Türkiyə Respublikasının Prezidenti R.T.Ərdoğan ilə yaxınlığını tez-tez dilə gətirməsinə və Suriya ilə bağlı Türkiyənin lehinə addımlar atmasına baxmayaraq, onun prezidentliyi dövründə nə Ədliyyə nazirliyi, nə də Ağ Ev səviyyəsində ciddi irəliləyiş əldə olunmamışdır. Belə ki, ABŞ Ədliyyə nazirliyi və Dövlət Departamenti Türkiyənin göndərdiyi sənədlərin hələ də “araşdırma” mərhələsində olduğunu bəyan etmişdir [9].

Nəticə. Terror təşkilatlarının meydana çıxdığı dövrdən etibarən, hər bir dövlət terrorizmlə mübarizəni öz varlıqları üçün təhlükə kimi görmüş və terrorçuları silahlı mübarizə üsulu ilə məhv etmək strategiyasını seçmişlər. Müasir dövrdə isə terror təşkilatları həm istifadə etdiyi silahlar, həm də insanlara təsiri baxımından dünya ictimaiyyətinə daha çox zərər verməyə başlamış və hər bir ölkənin təkbaşına mübarizə aparıb qalib gələ biləcəyi bir dövrü artıq geridə qoymuşdur. Xüsusilə, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, terrorizm bəşəriyyətin ən mühüm təhdidinə çevrilmişdir.

ABŞ-Türkiyə xarici siyasətində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə məsələsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İki ölkə arasında terrorla mübarizədə əməkdaşlıq çərçivəsində baş vermiş ən mühüm hadisə isə 2011-ci ildə yaradılmış Qlobal Terrorla Mübarizə Forumuna (TMKF) ABŞ və Türkiyənin həmsədrlik etməsi olmuşdur. ABŞ və Türkiyə Cümhuriyyəti PKK, İŞİD və bu kimi digər terror təşkilatlarına qarşı mübarizədə birgə əməkdaşlıq edir. Lakin, PYD/YPG və FETÖ terror təşkilatlarına qarşı münasibətdə iki ölkə arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Xüsusilə Türkiyənin PKK terror təşkilatının Suriya qolu hesab etdiyi PYD/YPG ilə ABŞ-ın DAƏŞ-ə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq etməsi ABŞ-Türkiyə münasibətlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemə çevrilmişdir və bu problem hələ də davam etməkdədir. Qeyd edək ki, 2019-cu ilin oktyabr ayında ABŞ-ın vitse-prezidenti Mayk Pens ilə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında Ankarada keçirilmiş təkbətək, iki ölkə rəsmilərinin heyətlərarası görüşlərindən sonra Suriyanın şimal-şərqinə dair 13 maddəlik Türkiyə-ABŞ birgə bəyanatı ictimaiyyətə elan edilmişdi. Həmin sənəddə ABŞ terrorçu PKK/YPG-PYD-yə verilən silahları toplayacağını vəd etmişdir. Lakin sonrakı hadisələrlə ABŞ-ın bu terrorçu qruplaşmanı silahlandırdığı təsdiqlənmişdir.

FETÖ məsələsi də ABŞ-Türkiyə münasibətlərində həllini gözləyən problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Belə ki, 15 iyul 2016-cı il tarixindəki çevriliş cəhdindən sonra Türkiyənin bütün diqqəti Fətullah Gülənin 1999-cu ildən etibarən yaşadığı ABŞ-a yönəlmişdir. Bu dövrdə bir çox hökumət nümayəndəsi, media və vətəndaş cəmiyyəti qurumları F.Güləni qoruyan ABŞ-ı "çevriliş cəhdinin təşkilində" günahlandırmışdır. Türkiyə Respublikası çevriliş cəhdinin araşdırılması çərçivəsində ABŞ vətəndaşı keşiş A.Brunsonu və ABŞ-ın İstanbul və Adana konsulluqlarında çalışan türkləri həbs etmişdir. Eyni zamanda, İstanbuldakı baş konsulluğun əməkdaşı Metin Topuzun da həbsindən sonra ABŞ Türkiyə vətəndaşlarına viza xidmətini dayandırdığını açıqlamışdır. Bu isə həmin dövrdə iki ölkə arasında münasibətlərin bir müddət gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. 2021-ci ildə isə ABŞ Dövlət Departamentinin hazırladığı "Terror Hesabatı"nın Türkiyə bölməsində FETÖ məsələsinə yenidən toxunulmuşdur. Hesabatda FETÖ-nün lideri Fətullah Gülən üçün "kəndüllü surətdə sürgündə olan siyasi xadim" ifadəsi işlədilmiş və "2016-cı il çevriliş cəhdindən sonra hökumət bu hərəkəti Fətullahçı Terror Təşkilatı – FETÖ olaraq təyin etdi" ifadələri işlədilmişdir. Həmçinin bu sənəddə əvvəlki illərin hesabatlarında qeyd olunmuş və Türkiyədə əks-sədaya səbəb olmuş "FETÖ ABŞ tərəfindən terror təşkilatı hesab edilmir" ifadəsi də mövcud idi. Türkiyə Respublikası isə bəhs olunan hesabatın natamam və qərəzli olduğunu bildirmişdir.

2021-ci ilin iyun ayında isə Belçikanın paytaxtı Brüsseldə keçirilən NATO sammiti çərçivəsində Co Bayden və Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında görüş keçirilmişdir. Görüşdə ABŞ-Türkiyə münasibətlərini gərginləşdirən əsas məsələlər (FETÖ, PYD-YPG, S-400) yenidən müzakirə edilmişdir. Belə ki, ABŞ-Türkiyə münasibətlərinin gələcəkdə necə davam edəcəyinə gəlincə, görüşdən sonra edilən şərhərdən aydın oldu ki, hər iki ölkə bu əlaqələri inkişaf etdirmək istəyindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. ABD Büyükelçiliği: PKK ile mücadelesinde Türkiye'nin yanındayız, 16.08.2021. <https://haber.sol.org.tr/haber/abd-buyukelciligi-pkk-ile-mucadelesinde-turkiyenin-yanindayiz-311630> . Müraciət tarixi: 17.01.2022
2. ABD'den Afrin Operasyonuna ilk tepki: müdahil olmayacağız! 20.02.2018. <https://www.sondakika.com/haber/haber-son-dakika-abd-den-afrin-operasyonuna-ilk-tepki-10477025/> . Müraciət tarixi: 01.02.2022
3. ABD'de imzalı mühürlü ilk remi tespit: YPG, PKK'nın milis gücü, 14.02.2018. <https://web.archive.org/web/20180214202811/http://www.diken.com.tr/abdde-imzali-muhurlu-ilk-resmi-tespit-ypg-pkknin-milis-gucu/> . Müraciət tarixi: 21.01.2022
4. ABD'nin Türkiyə'yi 'yabancı terörist savaşçılar için kaynak ve transit ülke' olarak tanımladığı raporuna tepki. BBC NEWS/Türkçe, 17 Aralık 2021. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59693631>. Müraciət tarixi: 23.01.2022
5. ABŞ Dövlət Departamenti: Terror hadisəsinin araşdırılmasında Türkiyəyə kömək edəcəyik. Report İnformasiya Agentliyi, 29 iyun, 2016. <https://report.az/amp/diger-olkeler/abs-dovlet-departamenti-terrorun-arasdirilmasinda-turkiyeye-komek-edeceyik/>. Müraciət tarixi: 25.01.2022
6. ABŞ Türkiyənin İŞİD-ə qarşı əməliyyatlarını alqışlayır [Təhlil]. 28 iyul, 2015.

- <https://www.amerikaninsesi.org/a/turkiye-abs-amerika-suriya-iraq/2880471.html> Müraciət tarixi: 10.01.2022
7. ABŞ, Türkiyə və İraq rəsmiləri PKK-ya qarşı mübarizə yollarını müzakirə edirlər, 28 iyul, 2009. <https://www.amerikaninsesi.org/a/a-56-2009-07-28-voa2-88663377/713112.html>. Müraciət tarixi: 24.01.2022
 8. ABŞ-ın Terrorizm 2019 Ölkələr Hesabatında Türkiyə. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turkiy/2020/06/25/abs-in-terrorizm-2019-olk-l-r-hesabatinda-turkiy-1442755#> . Müraciət tarixi: 03.02.2022
 9. Baykan D. 15 Temmuz'un 4.yılında Türkiyə'nin ABD'den Gülen'i iade talepleri yanıtız kaldı, 13.07.2020. <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/15-temmuzun-4-yilinda-turkiyenin-abdden-guleni-iade-talepleri-yanitsiz-kaldi-/1908447> Müraciət tarixi: 12.02.2022
 10. Bird J. Terrorle mücadelede ortaklarla birlikte çalışmak. NATO REVIEW. Güvenlik konularında görüş, analiz, ve tartışmalar. 16 Mayıs 2019. <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2019/05/16/teroerle-muecadelede-ortaklarla-birlikte-calismak/index.html>. Müraciət tarixi: 18.02.2022
 11. Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Kalın: ABD'den beklentimiz PYD ve YPG'ye desteğini kesmesi. SETA, 4 Ocak 2022. <https://www.setav.org/cumhurbaskanligi-sozcusu-kalin-abdden-beklentimiz-pyd-ve-ypgye-destegini-kesmesi/>. Müraciət tarixi: 22.02.2022
 12. Çapar G. Türkiyə ile ilişkiler kapsamında Amerika Birleşik Devletleri'nin değişen terrorist örgütler algısı. Ardahan Üniversitesi, I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu (USSBS), 10-12 Ekim 2018
 13. Çaycı S. PKK Terörüyle Mücadelede Uygulanacak Hukuk. Stratejik Analiz Dergisi, № 89, Eylül 2007
 14. Demirel B. İçişleri Bakanı ölü sayısını açıkladı! Ankara, Demirören Haber Ajansı, 30.06.2016. https://www.dha.com.tr/ataturk-havalimani-saldirisi_1269231.html Müraciət tarixi: 29.01.2022
 15. Ekiz A. Türkiyə-ABD anlaşmasının detayları. Anadolu Ajansı, 17.10.2019. <https://www.aa.com.tr/tr/baris-pinari-harekati/turkiye-abd-anlasmasının-detayları/1617693> . Müraciət tarixi: 04.02.2022
 16. Erdoğan ve Obama 4 Eylül'de görüşecek. BBC NEWS/Türkçe, 30 Ağustos 2016. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37217111> Müraciət tarixi: 28.01.2022
 17. Kərimova E. Gülənçilik (FETÖ) – mahiyyəti, məqsədi və fəaliyyət istiqamətləri, 09.09.2016. <https://525.az/news/63701-gulencilik-feto-mahiyyeti-meqsedi-ve-fealiyyet-istiqametleri> . Müraciət tarixi: 05.02.2022
 18. Koca M. Küresel ve bölgesel kuruluşların terörizmle mücadele stratejileri. http://tid.web.tr/ortak_icerik/tid.web/165.say%C4%B1/7-%20Mehmet%20KOCA.pdf
 19. Qələndərova E.Ş. Terror anlayışı və onun müasir növləri. Bakı, QANUN 01 (267), 2017, s. 103-110
 20. Məğlubiyyət ölüm deyil - İŞİD fürsət gözləyir, 18 sentyabr 2020. <https://m.modern.az/az/news/256286/meglubiyet-olum-deyil-isisfurset-gozleyir> Müraciət tarixi: 12.01.2022
 21. PKK/KCK Terör Örgütünün Suriye Kolu: PYD-YPG, Mayıs 2017, 68 s. https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/strateji/deneme/YAYINLAR/%C4%B0%C3%87ER%C4%B0K/pyd_arapca.pdf
 22. Şahin M. PKK terör örgütü tasfiye edilebilir mi? Edilebilmesi için neler yapılmalıdır? Ankara, Ufuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/106107/yokAcikBilim_370027.pdf?sequence=-1&isAllowed=y . Müraciət tarixi: 18.01.2022
 23. Trump və Erdoğan niyə anlaşa bilmədi: Ankara-Vaşinqton maraqları bir araya gələ biləcək? <http://pia.az/amp/?id=197563> . Müraciət tarixi: 30.01.2022

24. Turkish field op against Afrin Kurds 'de facto underway' - Erdogan, 20 January 2018. <https://www.rt.com/news/416492-erdogan-syria-afrin-operation/> . 02.02.2022
25. Türkiye'nin DEAŞ ile mücadelesi. Temmuz 2017, 80 s. <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/strateji/deneme/YAYINLAR/%C4%B0%C3%87ER%C4%B0K/deas%CC%A7%20frans%C4%B1zca.pdf>
26. Yalçınkaya H. IŞİD'in yabancı savaşçıları ve yarattığı tehdit: Türkiye'nin tecrübesi (2014-2016). Uluslararası İlişkiler, Cilt 14, № 53, 2017, s. 23-43

БОРЬБА С МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ В АМЕРИКАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ (ВТОРОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ XXI ВЕКА)

Нурдан Р.АСАДОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена борьбе с международным терроризмом в американо-турецких отношениях во втором десятилетии 21 века. На основе имеющихся официальных документов, научной литературы и статистических материалов показано сотрудничество двух стран в борьбе с терроризмом, а в некоторых случаях и разногласия, в хронологическом порядке. В статье также рассматривается история международного сотрудничества в борьбе с терроризмом, что отражено во Введении. В основной части статьи рассматривается борьба с террористическими организациями ИГИЛ (ДАИШ), РПК, PYD/YPG, FETO.

Тема основана на сравнительном анализе событий и фактов, обобщениях, научной объективности, а также принципе комплексного подхода к изучению информации, по итогам статьи отмечено американо-турецкое сотрудничество в борьбе с международным терроризмом за последние несколько лет.

Ключевые слова: США, Турция, борьба с терроризмом, террористические организации

THE FIGHT AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM IN USA-TURKEY RELATIONS (SECOND DECADE OF THE XXI CENTURY)

Nurdan R.ASADOVA

SUMMARY

The article is dedicated to the joint fight against international terrorism in USA-Turkey foreign policy in the second decade of the XXI century. On the basis of existing official documents, scientific literature and statistical materials, the cooperation of the two countries in the fight against terrorism and in some cases disagreements, are shown in chronological order. As well as, the article examines the history of international cooperation in the fight against terrorism and is reflected in the Introduction. The main part of the article discusses the fight against ISIS (DAESH), PKK, PYD/YPG, FETO terrorist organizations.

The topic is based on a comparative analysis of events and facts, generalizations, scientific objectivity, as well as the principle of a comprehensive approach to the study of information, as a result of the article, the USA-Turkey cooperation in the fight against international terrorism over the past few years was noted.

Keywords: USA, Turkey, fight against terrorism, terrorist organizations

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Mehriban S. ƏLİZADƏ

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilinə bir baxış 5

Vahidə M.CƏFƏRZADƏ

“Fütuhüş-Şam” əsərinin orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında 15

Gülnara V.ASLANOVA

Müxtəlif sistemli dillərdə flektivlik əlamətləri 22

TARİX

İsmayıl MUSA

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Rusiya münasibətləri:

problemlər və yenidən işğal 31

İradə M.HÜSEYNOVA

Xocalı faciəsinə gedən yol. Tarixi baxış 45

Rövşən Q.HƏTƏMOV

Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsi və Kanadanın xarici siyasətinin

ikili standartları 57

Aydın B.MƏMMƏDOV

Azərbaycan xalqlarındakı naxışlarda tarixi demoqrafiya elementləri 73

Yeganə H.ÇAĞLAYAN

X əsr islam mənbələrində Qafqaz xalqlarının etnik və dini vəziyyətinin təsviri ... 85

Pərviz Ş. SƏFƏROV

1988-1991-ci illərdə SSRİ qanunları və beynəlxalq prinsiplər ətrafında

erməni saxtakarlıqları 96

Günəl S.ƏLİYEVƏ-MƏMMƏDOVA

«Yeni Böyük Oyun»da Türkiyənin xarici siyasətində əsas trendlər 105

Şamil N. NƏCƏFOV

Dəllər Cəyir kurqanları 114

Sayad Ç.MEHTİZADƏ

Orta əsr Avropa səyahları azərbaycanlıların inancları, məscidləri və

pirləri haqqında 123

Elgün S.QƏHRƏMANOV

Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin gələcəyinin formalaşmasında

retrospektiv amillərin rolu 133

Sevinc C.MƏMMƏDOVA

Qacarlar İrani ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında

diplomatik münasibətlərin qurulması tarixindən 142

Nurdan R.ƏSƏDOVA

ABŞ-Türkiyə münasibətlərində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə məsələsi

(XXI əsrin ikinci onilliyi) 149

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Мехрибан С. АЛИ-ЗАДЕ

Взгляд на азербайджанский литературный язык периода независимости 5

Вахида М.ДЖАФАРЗАДЕ

Об орфографических и грамматических особенностях произведения

Мустафы Зарира "Футух Аш-Шам" ("Завоевание Сирии").....15

Гюльнара В.АСЛАНОВА

Знаки флексионизма в разных системных языках22

ИСТОРИЯ

Исмаил МУСА

Отношения Азербайджанской Демократической Республики с Россией: проблемы и повторное завоевание 31

Ирада М.ГУСЕЙНОВА

Дорога к Ходжалинскому геноциду. Просмотр истории 45

Ровшан Г.ГАТАМОВ

Отечественная война азербайджанского народа и двойные стандарты внешней политики Канады 57

Айдын Б.МАМЕДОВ

Элементы исторической демографии в узорах Азербайджанских ковров 73

Егяна Г.ЧАГЛАЙАН

Этническое и религиозное положение народов Кавказа в мусульманских источниках X века..... 85

Парвиз Ш. САФАРОВ

Армянская фальсификация законов СССР и международных принципов в 1988-1991 гг. 96

Гюнель С.АЛИЕВА-МАМЕДОВА

Основные тренды внешней политики Турции в «Новой Большой Игре»..... 105

Шамил Н. НАДЖАФОВ

Деллер Джайирские курганы 114

Саяд Ч.МЕХТИЗАДЕ

Средневековые европейские путешественники о верованиях, мечетях и пирах азербайджанцев 123

Эльгюн С.ГАХРАМАНОВ

Роль ретроспективных факторов в формировании будущего Турецко-Российских отношений 133

Севиндж ДЖ.МАММЕДОВА

Из истории установления дипломатических отношений между Азербайджанской Демократической Республикой и государством Каджарским Ираном..... 142

Нурдан Р.АСАДОВА

Борьба с международным терроризмом в американо-турецких отношениях (второе десятилетие XXI века) 149

CONTENS

LINGUISTICS

Mehriban S. ALIZADE

A look at the azerbaijani literary language of the independence period 5

Vahida M.JAFARZADEHAbout some orthographic and grammatical peculiarities Of Mustafa Zarir's work
"Futuh Ash-Sham" ("Conquest of Syria")..... 15**Gulnara V.ASLANOVA**

Signs of inflection in different system languages 22

HISTORY

Ismail MUSAAzerbaijan Democratic Republic - Russia relations: problems
and re-occupation..... 31**Irada M.Huseynova**

The road to the Khojali genocide. History view 45

Rovshan Q.HATAMOVThe patriotic war of the people of azerbaijan and double standards
in the foreign policy of Canada..... 57**Aydin B.MAMMADOV**

Elements of historical demography in the patterns of Azerbaijan carpets 73

Yegana H. CHAGHLAYANEthnic and religious status of the peoples of the Caucasus in the muslim
sources of The X century 85**Parviz Sh. SAFAROV**

USSR laws in 1988-91 and armenian falsification of the international principles..... 96

Gunel S.ALIYEVA-MAMMADOVA

The main trends in Turkey's foreign policy in the «New Great Game» 105

Shamil N. NAJAFOV

Dallar Jayir kurgans 114

Sayad Ch. MEHTIZADEMedieval european travelers on the beliefs, mosques and shrines
of azerbaijani people 123**Elgun S.GAHRAMANOV**The role of retrospective factors in shaping the future
of Turkish-Russian relations 133**Sevinj J.MAMMADOVA**About the history of establishing diplomatic relations between
Qajar Iran and The Azerbaijan Demokratic Republic..... 142**Nurdan R.ASADOVA**The fight against international terrorism in USA-Turkey relations
(second decade of the XXI century) 149

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azər nəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir:24.05.2022. Çapa imzalanmışdır:03.06.2022

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 10,5 ç.v. Sayı 120.

*«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.*

Şəhadətnamə B310.30.04.1999.

bun@box.az